

Икономическа мисъл Economic Thought

■ ВЛИЯНИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ВЪРХУ АГРАРНАТА УСТОЙЧИВОСТ
В БЪЛГАРИЯ

THE IMPACT OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT ON AGRARIAN SUSTAINABILITY
IN BULGARIA

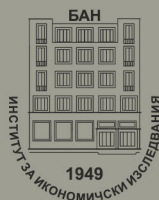
■ СИСТЕМНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

SYSTEMIC RESEARCH OF ENTREPRENEURSHIP IN BULGARIA

■ КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ В СФЕРАТА НА УСЛУГИТЕ

■ УПРАВЛЕНИЕ НА ОБЩИТЕ И ТРАНСГРАНИЧНИТЕ ОБЩИ РЕСУРСИ
ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА НОВАТА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ИКОНОМИКА

4/2018

ISSN 0013-2993

ГОДИНА / YEAR
LXIII

КНИЖКА / BOOK
4 • 2018

Икономическа мисъл *Economic Thought*

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Храбрин Башев	Влияние на институционалната среда върху аграрната устойчивост в България.....	3
Hrabrin Bachev	The impact of the institutional environment on agrarian sustainability in Bulgaria.....	33
Юлиана Хаджичонева	Системно изследване на предприемачеството в България.....	61
Juliana Hadjitchoneva	Systemic research of entrepreneurship in Bulgaria...	84
Гергана Димчева	Корпоративната социална отговорност в сферата на услугите.....	106
Gergana Dimcheva	Corporate social responsibility in the services sector	
Александра Мирчевска	Управление на общите и трансграничните общи ресурси от перспективата на новата институционална икономика.....	124
Alexandra Mirchevska	Common-pool resource management: a new institutional economics perspective	
	ОТЗИВИ / REFERENCES	
Снежана Башева	Актуално изследване на личните финанси.....	144
Snejana Bacheva	Current research on personal finance	

EDITORIAL BOARD

Prof. LIUDMIL PETKOV, Dr. Ec. Scs. - Editor-in-chief (Economic Research Institute at BAS), **Prof. STATTY STATTEV, Dr. Ec. Scs.** - Deputy Editor-in-chief (University of National and World Economy), **Prof. VALENTIN GOEV, PhD** (University of National and World Economy), **Prof. VESSELIN MINTCHEV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. GANCHO GANCHEV, PhD** (South-West University "Neofit Rilski"), **Prof. GARABED MINASSIAN, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. DARINA RUSCHEVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ZOYA MLADENOVA, PhD** (University of Economics - Varna), **Prof. YORDAN HRISTOSKOV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. JOSIF ILIEV, Dr. Ec. Scs.** (University of National and World Economy), **Prof. KAMEN KAMENOV, Dr. Ec. Scs.** (Academy of Economics "D. A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. POBEDA LOUKANOVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA RANGELOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA CHOBANOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. RUMEN BRUSARSKI, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. TSVETAN KOTSEV, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv)

EDITORIAL COUNCIL

Prof. ANTONIO SÁNCHEZ ANDRÉS, PhD (Universidad de Valencia), **Prof. BORISLAV BORISOV, PhD** (University of National and World Economy), **Acad. Prof. VALERIY M. GEETS, Dr. Ec. Scs.** (Institut po ikonomika i prognozirane pri NANU - Ukraina), **Prof. VENIAMIN N. LIVCHITS, Dr. Ec. Scs.** (Institute for Systems Analysis - Russian Academy of Sciences), **Prof. JACQUES VILROKX, PhD** (Free University of Brussels), **Prof. YORGOS RIZOPOULOS, PhD** (Université Paris 7 Diderot), **Prof. ILIA BALABANOV, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. Dr. LUCIAN-LIVIU ALBU** (Institute for Economic Forecasting - Bucharest), **Prof. LIUBEN KIREV, PhD** (Academy of Economics "D.A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. MARIANA MIHAILOVA, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv), **Prof. Dr. MIRJANA RADOVIC-MARKOVIC** (Institute of Economic Sciences - Belgrade), **Prof. PLAMEN ILIEV, PhD** (University of Economics - Varna), **Assoc. Prof. TEODOR SEDLARSKI, PhD** (Sofia University "St. Kl. Ohridski"), **Prof. FUSAO ITO, PhD** (Tohoku University - Sendai, Japan), **Prof. YURY YAKUTIN, Dr. Ec. Scs.** (Gosudarstvennyy Universitet Upravleniya - Moscow)

Editor-in-charge **HRISTO ANGELOV**, Editor **NOEMZAR MARINOVA**, Editor in English **KALIOPA GORCHEVA**

Address of the editorial office: Sofia 1040, 3, Aksakov Street

Tel. (02) 810-40-37; Fax 988-21-08

http://www.iki.bas.bg; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BAS

2018

c/o Jusautor, Sofia

All rights reserved! No part of this issue may be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

The journal is published with the support of the University of National and World Economy

UNWE Printing House

Проф. д-р Храбрин Башев*

ВЛИЯНИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ВЪРХУ АГРАРНАТА УСТОЙЧИВОСТ В БЪЛГАРИЯ

Специфичната система на управление (governance) е важен фактор, който до голяма степен (пред)определя типа и скоростта на развитие на отделните страни, сектори на икономиката, райони, общности и т.н. Във връзка с това с помощта на интердисциплинарния подход на новата институционална икономика, комбиниращ икономика, организация, социология, право, политически и поведенчески науки, е направен опит да се оцени индивидуалното въздействие на основните елементи на външната институционална среда върху равнището на аграрна устойчивост в България в различни административно-географски и екологични райони, подотрасли на селското стопанство и ферми от различен юридически тип и размери.

Ключови думи: институционална среда; управление; аграрна устойчивост

JEL: Q13; Q12; Q18; D23; E61; H23; L14; L22; L33; L51

Предвид значимостта на аграрния сектор, оценката и подобряването на управлението на аграрната устойчивост е сред най-актуалните теоретични и практически въпроси на съвременния етап (вж. Башев, 2012, 2013, 2014; Саров, 2017; Bachev, 2010, 2010a, 2016; Bachev et al., 2016; Raman, 2006; Terziev and Radeva, 2016). Все още обаче няма достатъчно всеобхватни емпирични изследвания върху въздействието на институционалната среда върху аграрната устойчивост в България и в другите страни. Причините са новостта на проблема, липсата на информация, неприложимостта на традиционните методи на анализ в тази област и др. Икономическите анализи не дават пълна представа за движещите сили на развитието, подпомагащи ефективно подобряването на обществените политики и индивидуалните и колективните действия за устойчиво развитие.

Методология на изследването

Поддържането на социалните, икономическите и екологичните функции на селското стопанство изисква ефективен *социален ред* (good governance) – система от механизми и форми, които регулират, координират, стимулират и контролират поведението, действията и взаимоотношенията на индивидуалните агенти на различни нива (Bachev, 2010). Системата за управление на аграрната устойчивост включва няколко *принципни* механизма и форми, които в края на краищата предопределят равнището на аграрна устойчивост: *институционална среда* („правилата на играта“) – разпределението на формалните и неформалните права и задължения в обществото и системата за тяхното санкциониране (North, 1990); *пазарни форми* („невидимата ръка“ на пазара) – разнообразните децентрализирани инициативи, управлявани от движението на сво-

* Институт по аграрна икономика, hbachev@yahoo.com

бодните пазарни цени и пазарната конкуренция; *частни форми* (частен или колективен ред) – различни частни инициативи и специални договорни и организационни форми; *обществени форми* (обществен ред) – многообразни общности, държавни, международни и други интервенции в пазарния и частния сектор (обществени препоръки, регулации, подпомагане, облагане с данък, финансиране, предоставяне, модернизиране на правата и правилата и т.н.); *хибридни форми* – някаква комбинация от посочените три, например публично-частно партньорство, и др.

Земеделските производители (ферми) са основни агенти в системата на управление на аграрната устойчивост. За да се определят специфичните й форми, през 2017 г. бяха проведени дълбочини интервюта с мениджъри на 40 ферми от различен тип и месторазположение. Типичните за различните райони земеделски стопанства са идентифицирани със съдействието на асоциации на земеделските производители, държавни агенции, преработвателни, биосертифициращи и обслужващи организации и местната власт. Анкетата включва въпроси, свързани с въздействие на основните елементи на социално-икономическата, институционалната и природната среда върху социално-икономическата, екологичната и интегралната устойчивост на участващите в нея стопанства. Най-напред е дадена възможност на мениджърите да оценят влиянието на компонентите на институционалната среда като „положително“, „неутрално“ или „негативно“, след което е потърсена връзката между техните оценки и равнището на устойчивост на съответните стопанства.¹ Интегралните оценки са получени като средноаритметични от оценките на индивидуалните ферми от даден тип.

Резултати и дискусия

Изследването потвърждава, че за повечето анкетирани земеделски производители (37,5%) *предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права* оказват положително въздействие върху многостранните аспекти на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1).² Според мнозинството от фермерите наличните частни права и разходите за тяхната защита са от първостепенно значение за подобряване на икономическата устойчивост. Системата от частни права има голямо икономическо значение, тъй като създава стимули за инвестиции и за ефективно използване на ресурсите. За много мениджъри доминиращата структура на права и правила в сектора, която е модернизирана със стандартите на ЕС, има положително влияние и върху социалния и екологичния аспект на аграрната устойчивост. Заедно с това обаче за всяко трето стопанство съществуващите частни права върху аграрните ресурси и висо-

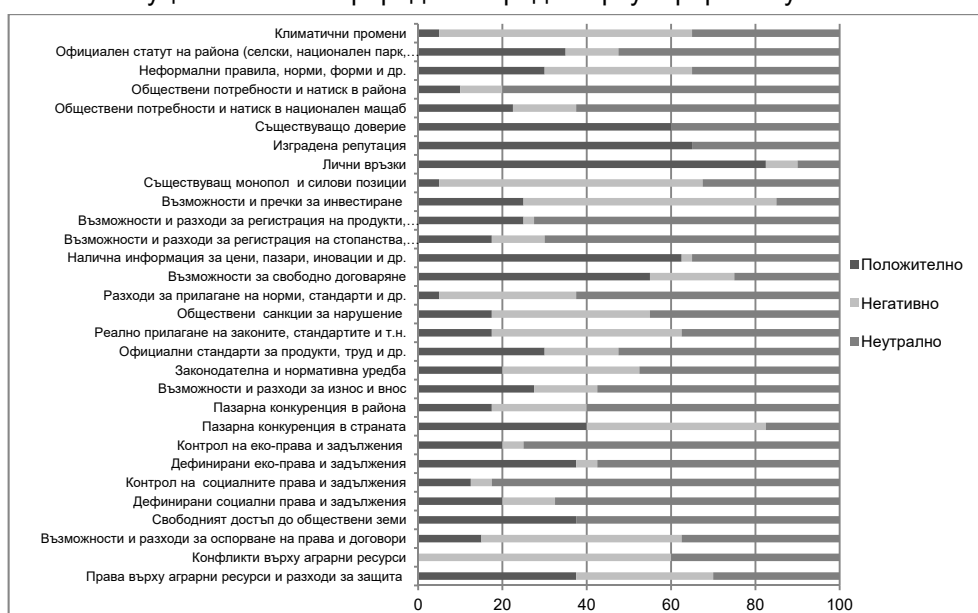
¹ За оценка на равнището на устойчивост е използван подход, който е представен подробно в друга наша публикация (вж. Bachev et al., 2016).

² Всички фигури са изготвени въз основа на собствени изчисления по данни от проведената от нас анкета с мениджъри на земеделски стопанства през 2017 г.

кото равнище на разходите за тяхната защита и размяна имат по-скоро негативен ефект върху различните аспекти на аграрната устойчивост.

Фигура 1

Въздействие на основните елементи на социално-икономическата, институционалната и природната среда върху аграрната устойчивост

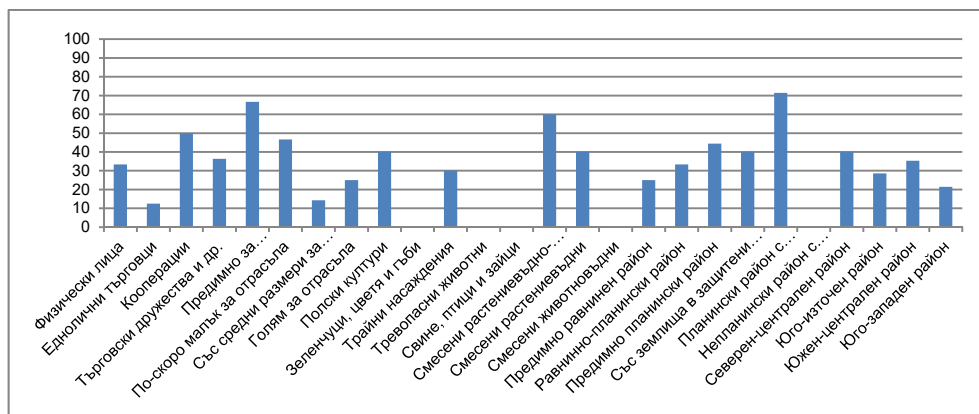

Отрицателното въздействие на *структурата и на разходите, свързани със собствеността върху аграрни ресурси*, засяга ферми от различен тип (вж. фиг. 2). Изключение правят единствено стопанствата, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, свине, птици и зайци, тревопасни животни и смесено животновъдство, както и разположените в непланински район с природни ограничения. Всички тези ферми обикновено ползват по-малко собствена или наета земя, имат достъп до обществени ливади и пасища, поради което не се налага да закупват или да арендуват земеделски земи в големи размери или други интелектуални аграрни продукти. Стопанствата, които осъществяват интензивно сделки със земеделски земи с многочислени собственици за експлоатация на размери и мащаби или ползват собствеността като залог при заем (кооперации, полско и смесено производство), в сравнително по-голяма степен са засегнати от негативните последици на несъвършената институционална уредба и от разходите за защита и трансфер на частните права. Този ограничителен елемент е особено критичен за по-малките ферми и полупазарните стопанствата, които нямат потенциала (договорни позиции, достатъчен персонал, достъп до юридически услуги) на едрите бизнес форми. Негативното въздействие на съществуващата

структура и на възможностите за защита на частните права на собственост е значително за стопанствата в планинските райони, където природните и аграрните ресурси са ограничени и дислоцирани в големи площи. Същото се отнася и за много от фермите в тези райони със землища в защитени зони и територии поради множеството ограничения за/при използване на ресурсите, свързани със специалния статут на землищата.

Фигура 2

Негативно въздействие на предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права върху аграрната устойчивост (%)

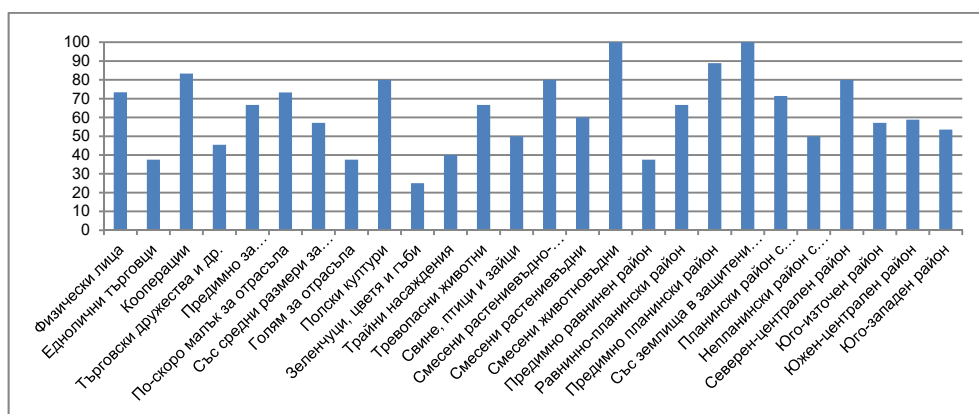
Много производители от различен тип съобщават също, че имат високи разходи за защита на ресурсите и продукцията поради постоянни кражби на имущество и реколта. Немалко стопанства са принудени да осигуряват постоянна охрана, което допълнително оскъпява продукцията или превръща мениджърите, собствениците и техните семейства в пъдари и пазачи. Понякога пък реколтата се унищожава от животни, които са чужда собственост – в тези случаи е много трудно да се намерят доказателства за деянието и да се определят нарушителите, за да бъдат санкционирани по законен ред. В други примери се споменава за диви животни, които опустошават посеви, трайни насаждения и/или реколта. Тогава обаче не става дума за посегателство върху собствеността, а за необходимост (разходи) за управление на природен риск. За 30% от стопанствата правата върху аграрните ресурси и разходите за тяхната защита нямат съществен ефект върху аграрната устойчивост.

Според 60% от анкетираните *конфликтите, засягащи аграрните ресурси*, оказват негативно влияние върху различните аспекти на аграрната устойчивост, а за останалата част те са без особено значение (вж. фиг. 1). Конфликтите обикновено пречат на ефективното разпределение и експлоатация на аграрните ресурси и същевременно се изискват значителни разходи за тяхното предотвратяване и разрешаване. Този фактор най-често понижава икономическата устойчивост, а

понякога се отразява и върху екологичната и социалната стабилност. Различните видове конфликти, свързани с аграрните ресурси, имат различен ефект върху устойчивостта на отделните подотрасли, райони и типове стопански организации (фиг. 3). Подобни конфликти обикновено отразяват силни интереси, засягащи придобиването на собственост и/или ползването на определени ограничени аграрни ресурси от индивидуални агенти, ферми, свързани и несвързани бизнеси, мощни фракции и т.н. Понякога те се отнасят до стратегии на големи групировки за легитимно придобиване на основни ресурси (земи, съоръжения, предприятия) от по-малки производители чрез разнообразни некоректни схеми (натиск, нелоялна конкуренция, тежки кредитни условия, съдебни искове и дори предизвикване на фалит). Има много случаи за конфликти, които произтичат от липсата или недобрата регламентация на правата на собственост, разпореждане и ползване на определени ресурси или от обществения им (нестоков) характер (например нови технологии, държавни и общински земи, водоизточници, критична инфраструктура и др.).

Фигура 3

Негативно въздействие върху аграрната устойчивост на съществуващите конфликти, свързани с аграрните ресурси (%)

В най-голяма степен конфликтите, засягащи аграрните ресурси, влияят негативно върху кооперативните стопанства и фермите на физическите лица. Отрицателното въздействие на този фактор се усеща по-слабо при фирмите от различен тип, които обикновено имат или използват по-ефективни механизми за предотвратяване и/или ефективно преодоляване на съществуващите конфликти с други агенти. Въпреки това е голям делът на едноличните търговци и на търговските дружества, които смятат, че конфликтите, свързани с аграрните ресурси, имат негативен ефект върху аграрната устойчивост. Макар че такава оценка е най-типична за фермите с малки и средни размери, както и за полупазарните стопанства, значителна част от едрите стопанства също посочват, че подобни

конфликти понижават аграрната устойчивост. Конфликтите, свързани с аграрните ресурси, влияят в най-голяма степен върху устойчивостта в секторите със смесено животновъдство, полски култури, смесено растениевъдно животновъдство, тревопасни животни и смесено растениевъдно животновъдство, а също и в планинските райони и в стопанствата със землища в защитени зони и територии. Това е резултат от факта, че в тези райони ресурсите са по-ограничени и всички конфликти, свързани с тях, се отразяват сериозно върху устойчивото им развитие. Негативното влияние е много по-силно изразено в Северен централен район, отколкото в южните райони на страната.

Според голяма част от анкетираниите мениджъри *реалните възможности и разходи за оспорване на правата и договорите по законен ред* имат отрицателен ефект върху аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Причината е, че за повечето аграрни агенти законовите средства за разрешаване на спорове и конфликти са практически невъзможни, недостъпни или са прекалено скъпи. Много от запитаните земеделски производители например се оплакват от забавено заплащане на закупената продукция от големи изкупвачи, преработватели и/или хранителни вериги или ненавременно привеждане на полагащите се субсидии, компенсации или помощи от отговорни държавни агенции. Съобщават се редица случаи, когато е твърде скъпо или практически невъзможно да се потърсят легитимни права върху определени ресурси или дейности по законен път поради неработеща, тромава и скъпа за индивидуалните агенти обществена система за идентификация, санкциониране, оспорване и предоставяне на правата. Във всички тези случаи едностранно зависимите от определени купувачи и/или държавни институции земеделски производители са ошетени, без да са в състояние да потърсят законово правата си върху ресурси или дейности, както и компенсация за реализираните загуби или пропуснатите ползи.

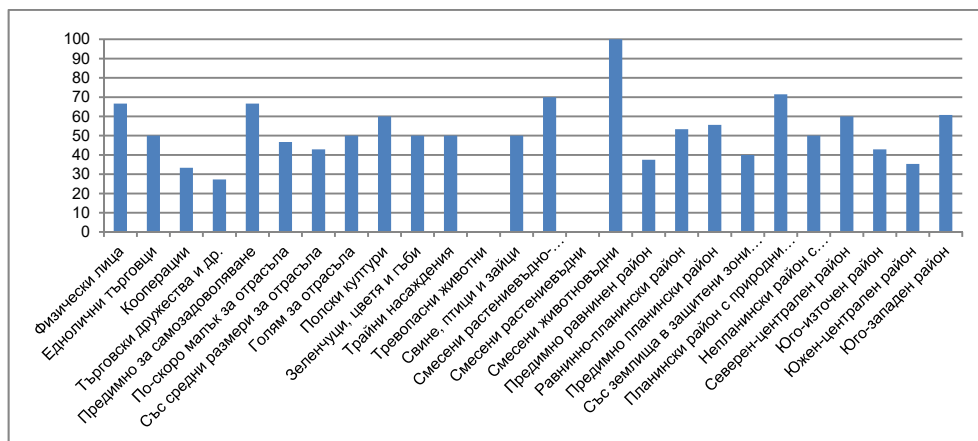
Когато разходите за частните договори са високи, агентите заменят най-ефективните форми за управление с по-малко ефективни, но по-сигурни начини да защитят своите инвестиции и интереси – ограничаване на сделки с пазарни контрагенти, персонализация на търговията, по-слабо коопериране с външни агенти, вътрешна интеграция на транзакциите, фокусиране върху краткосрочни изгоди и единствено върху собствените ползи и т.н. Само за малка част от стопанствата възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред влияят положително на многостранните аспекти на аграрната устойчивост. Според сравнително голям брой анкетирани тези възможности и свързаните с тях разходи са неутрални по отношение на устойчивостта. Данните показват, че за повечето български стопанства официалната система за оспорване на правата и договорите или работи добре, или те имат (ползват) други неформални и по-ефективни механизми за защита на своите права и договори – добри взаимоотношения, привилегирани и/или силови позиции, лични връзки, съдействие от трета страна, нерядко дори и незаконосъобразни средства и т.н. Някои ферми изобщо не ползват официалната система за разрешаване на конфликти поради липса на интерес или слаби конфликти, свързани с ресурси и

за дължения с други страни – малък обем ползвани ресурси, липса или незначителен брой договорни отношения и др.

Възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са отрицателен фактор за аграрната устойчивост при две трети от физическите лица и всеки втори от едноличните търговци, както и за една трета от кооперациите и над една четвърт от търговските дружества (фиг. 4). Очевидно е, че последните два типа стопански организации имат по-високи възможности за покриване на разходите, свързани със защитата на частните права и договори. Същевременно сравнително голям брой от по-малките ферми и най-едрите стопанства чувстват негативното влияние на този фактор. Това се дължи, от една страна, на високите разходи за „единица оспорване“, липсата на опит, капацитет, възможности, ниската честота и т.н., а от друга – на значителните съвкупни разходи от множество оспорвания в резултат от мащаба на дейността, на използваните ресурси и договорните отношения с други партньори. Този фактор оказва отрицателно влияние на всички или на преобладаващата част от стопанствата със смесено животновъдство, смесено растениевъдство и животновъдство и полски култури, а при специализираните в трайни насаждения, свине, птици и зайци, както и в зеленчуци, цветя и гъби негативното въздействие се отбелязва от всяко второ от тях. За стопанствата с тревопасни животни и смесено растениевъдство възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са положителен или неутрален фактор.

Фигура 4

Негативно въздействие на възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред върху аграрната устойчивост (%)

При различните екосистеми най-силно под въздействието на негативното влияние на този фактор са стопанствата в планинските райони, в районите с природни ограничения и в равнинно-планинските райони. Най-потърпевши от

неефективността на съществуващата система са фермите, разположени в Юго-западен и Северен централен район, а в най-малка степен са засегнати стопанствата в Южен централен район. Регионалната диференциация на въздействието на този фактор е обусловена от различната ефективност на формалната система за оспорване на правата във всеки район, от специфичната структура (и ефективност) на неформалната институционална среда и форми за управление и от нееднаквите потребности, предизвикателства, договорна структура, натрупан опит и вътрешен капацитет на фермите.

Значителна част от анкетираните стопанства посочват, че *свободният достъп до обществени земи* е важен положителен фактор за аграрната устойчивост както в икономически, така и в социален и екологичен план (вж. фиг. 1). В същото време нито един мениджър не смята, че подобен достъп влияе негативно на аграрната устойчивост. Въпреки това много малки производители в планински и други райони се оплакват, че обществените земи невинаги са справедливо разпределени. Дават се примери за случаи, когато държавни и общински пасища и ливади в огромни размери се предоставят за ползване на лица или групировки „с връзки“, за които се получават и значителни обществени субсидии. Подобни форми намаляват социалната ефективност, въпреки че могат да не променят (и дори повишават) икономическата и/или екологичната устойчивост на земеползването. В редица населени места няма достатъчно общински пасища и това създава сериозни проблеми за устойчивото развитие на много дребни животновъди. В някои райони поземлените и други свободно-достъпни ресурси не се експлоатират устойчиво поради прекомерното им използване (превишаване на броя животни на пасище, безконтролно събиране на диворастващи растения, на охлюви и др.) или поради тяхното недоизползване (не се полагат грижи поради липса на собственици).

В най-голяма степен благоприятното въздействие на подобна институционална организация (свободен, а не ограничен или липсващ достъп до обществени земи) върху аграрната устойчивост се отчита от физическите лица и стопанствата за самозадоволяване, търговските дружества и малките по размер ферми, от всички стопанства, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство, както и от повечето смесено растениевъдно-животновъдни ферми. Положителното влияние на свободния достъп до обществени земи се потвърждава от стопанствата, разположени предимно в планински райони, в непланински райони с природни ограничения и мнозинството от стопанствата в Югоизточен район. Причината е, че от тази благоприятна възможност в най-голяма степен се възползват предимно ферми с малки размери, отглеждащи тревопасни животни и разположени в планинските райони на страната. В такива райони частните земеделски земи са ограничени и преобладават обширни пасища и ливади, които масово се предоставят за ползване от местните стопани.

Според една пета от анкетираните мениджъри на стопанства *дефинираните социални права и задължения* оказват положителен ефект върху аграрната устойчивост и по-специално върху социалния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Същото

твърдят и повечето кооперативни стопанства, в които социалните цели са по принцип важен приоритет за цялостната дейност. Благоприятното въздействие на този фактор се подчертава и от други големи работодатели (фирми), които смятат, че социалните права на наетите трябва да се спазват и че осигурените работници са и икономически по продуктивни, и екологично по ефективни. За повечето стопанства обаче формално дефинираните социални права и задължения не оказват никакво влияние върху аграрната устойчивост. Това се обуславя от факта, че в селското стопанство много формални норми и стандарти, свързани със социалните права, условията на труд и заплащане и т.н., не се спазват или контролират добре. За немалка част от фермите нормативно регламентиранияте социални права и задължения оказват негативно въздействие върху аграрната устойчивост. По принцип по-големите стопанства и основните работодатели са принудени да спазват по-стриктно официалните норми за договаряне, условия на труд, заплащане, застраховане, социално осигуряване и т.н. Тези ферми са обект на значително обществено субсидиране и същевременно на по-сериозен контрол и санкции от страна на държавните органи при неспазване на установените качествени, социални, екологични и други стандарти.

За някои мениджъри новите социални задължения, произтичащи от развитието на законодателството, са свързани с допълнителни разходи и с понижаване на икономическата ефективност, а заедно с това и на общата устойчивост в отрасъла. Голямата част от анкетираните мениджъри обаче смятат, че *ефективността на контрола на социалните права и задължения* е неутрален фактор за аграрната устойчивост и за отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Те се обосновават с това, че прилагането и санкционирането на социалните права и задължения в отрасъла не е на високо ниво и не оказва реално влияние върху устойчивостта и социалния ѝ аспект. В същото време немалка част от стопанствата оценяват влиянието на ефективния контрол върху социалните права и задължения като положително, защото смятат, че по-стриктното контролиране допринася за прилагането на добрите социални стандарти и норми, въведени след присъединяването ни в Европейския съюз. Подобряващият се контрол върху точното прилагане на социалните права и задължения е нежелан за сравнително малко ферми, тъй като той оскъпява производството им и затова според тях въздейства негативно върху устойчивостта.

Значителна част от анкетираните мениджъри на стопанства са на мнение, че *дефинираните екоправа и задължения* оказват положително влияние върху аграрната устойчивост, особено що се отнася до екологичния ѝ аспект, но в крайна сметка и за подобряване на социалните и икономическите измерения. Благоприятното въздействие на този фактор се оценява в еднаква степен от различни по своя юридически вид, специализация, размери, географско и екологично разположение стопанства. Много земеделски производители получават обществени субсидии, свързани със задължения за спазване на модерните екостандарти и норми. Има и специални мерки за подпомагане на агро-екологията и биологичното производство, които налагат съобразяване с по-

сериозни екологични правила. Въведени са също редица норми и стандарти за опазване и експлоатация на природните ресурси общо или в определени райони, които са задължителни за собствениците на тези ресурси, за земеделските производители, както и за индустрията, жителите, посетителите и т.н. Само незначителна част от фермите смятат, че структурата на регламентирания екоправа и задължения има негативно влияние върху аграрната устойчивост. Това е последицие от факта, че адаптирането на стопанствата към изискванията на новите екоправила в отрасъла е свързано с допълнителни разходи или със значителни пропуснати ползи. Мнозинството от мениджърите обаче са на мнение, че дефинираните екоправа и задължения са без значение за аграрната устойчивост. Често земеделските производители не са добре запознати с новите екоправила и норми или не ги прилагат поради липса на средства, капацитет за адаптация или слаб (практически невъзможен, прекалено скъп, политически неприемлив) контрол от страна на държавните органи. В други случаи предоставените права за печелене от екодежности и продукти не дават възможност за достъп до пазарни и договорни бонуси. Някои от стопанствата с биосертификация продават продукцията си предимно на нормални пазарни цени, без да получават необходимия бонус за биопродукция.

Нещо повече, три четвърти от анкетиранията стопанства не смятат, че *ефективността на контрола на екоправата и задълженията* е от съществено значение за аграрната устойчивост и по-конкретно за екологичния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Причина за това е, че перманентният контрол на екостандартите в географски обширен и многообразен сектор като селското стопанство е сравнително слаб (или практически невъзможен), нарушенията лесно се прикриват, често се оспорват или трудно се доказват (чрез експертизи, съд и т.н.), а санкциите са недостатъчни да индуцират масово проекологично поведение. Същевременно обаче според всяко пето стопанство подобрената ефективност на контрола върху екоправата и задълженията през последните години влияе благоприятно върху аграрната устойчивост и екологичните ѝ измерения. Това са предимно по-едри производители, които разбират добре и се стараят да спазват задължителните стандарти за качество, екология, опазване на природата и биоразнообразието и т.н. Тези ферми се стремят да съхраняват качеството на експлоатираните от тях природни ресурси, тъй като те са и в по-голяма степен контролирани от държавните органи и са най-потърпевши от констатираните нарушения и последващите санкции. Според някои фермери производственият натиск на отрасъла върху природата не е силен поради слабата употреба на торове, препарати за растителна защита, интензификация на дейността и т.н. Сравнително малко от стопанства смятат, че ефективността на контрола върху екоправата и задълженията се отразява негативно върху аграрната устойчивост. Това са производители, които или не са убедени (запознати) в смисъла на ефективното екоуправление, или не са заинтересувани от такова (поради напреднала възраст, частична ангажираност с фермерство, практикуване на краткосрочна аренда на чужди ресурси, отрицателни екоелементи на трети страни и др.), или

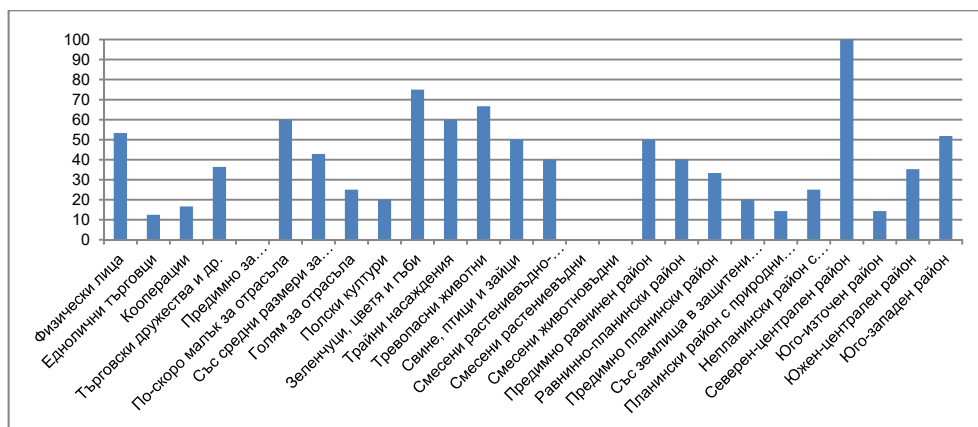
нямат финансови и експертни възможности да осъществяват съответните еко-дейности в необходимия мащаб и срокове. За тях подобреният обществен контрол е пречка за устойчиво развитие на стопанствата им, тъй като е свързан с допълнителни разходи за екодействия, заплащане на глоби за нарушения, понякога с подкупи за контролиращите органи и т.н. Често не се дава достоверна информация за реалното (еко)положение, за да се търгува на пазари и/или да се участва в обществени програми или в професионални организации, а липсата на ефективен външен контрол благоприятства това.

Голяма част от анкетираните стопанства смятат, че *съществуващата пазарна конкуренция* в страната оказва положително влияние върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). България е малка по размер и много от по-едрият земеделски стопанства се конкурират успешно с местни и чуждестранни производители в национален мащаб. За повечето мениджъри обаче типът и характерът на пазарната конкуренция в страната е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Много от фермерите смятат, че у нас не са създадени благоприятни условия за лоялна конкуренция с чуждестранните стоки и между местните производители. Като причини за това те изтъкват политиките за либерализация на търговията (вкл. и с държави извън ЕС), лошата нормативна уредба и/или контрол по отношение на нерегламентирания внос, доминацията на големи купувачи (търговски вериги, преработватели, износители, прекупвачи), обширният неформален (сив) сектор, нееднаквата обществена подкрепа на различните подсектори и типове производители и т.н. Много от фермерите посочват, че ожесточената пазарна конкуренция, свързана с целта да се поддържа икономическата жизнеспособност, води до компрометиране на социалните и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Дават се и примери за липсващи или недоразвити пазари за определени продукти в селското стопанство (например люцерна, силажи, оборска тор), а също и за невъзможност за достъп до краткосрочен или дългосрочен аграрен кредит и т.н. В подобни случаи производителите търсят индивидуални начини за разрешаване на проблема – собствено производство, ограничаване на дейността, безплатно предоставяне (даряване), бартерни или смесени размени, незаконно изхвърляне на отпадъците, договори с обвързано кредитиране при снабдяване с определени препарати и т.н. Друга причина е, че у нас все още не са достатъчно развити по-сложните и често по-ефективни пазарни форми като алтернатива на конкуренцията по текущите цени – фючърсни сделки, прогнозиране и изчакване на „високите“ цени, дългосрочни договори, вертикално интегриране и др. Това се дължи най-често на липса на опит, обучение, информация, на по-високи разходи (за съхранение на продукцията, за договаряне), на възможните рискове и т.н. За сравнително малка част от стопанствата пазарната конкуренция в България е неутрален фактор. Това са по-дребни производители, полупазарни стопанства или ферми с уникална продукция и гарантирана реализация, които нямат сериозна конкуренция в локален мащаб и не се конкурират с големите играчи.

В най-висока степен отрицателното въздействие на пазарната конкуренция върху аграрната устойчивост се подчертава от физическите лица, стопанствата с малки размери, производителите, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни, трайни насаждения и свине, птици и зайци (вж. фиг. 5). Тези категории стопанства и подсектори на отрасъла са най-потърпевши от интензифицирането на пазарната конкуренция в страната през последните няколко години. Съществуващата в национален мащаб пазарна конкуренция е отрицателен фактор за всяка втора ферма, разположена в равнинните райони, за всички стопанства в Северен централен район и за повече от половината от фермите в Южен централен район. В най-малка степен отрицателното въздействие на пазарната конкуренция върху устойчивостта се чувства от едноличните търговци и кооперациите, стопанствата с големи за отрасъла размери, специализираните в полски култури, разположените в райони с природни ограничения, както и тези със землища в защитени зони и територии. Всички изброени категории стопанства, подотрасли и екологични райони са с по-високи сравнителни предимства за реализиране на икономии от размери и мащаби в производството и маркетинга, с добри конкурентни и договорни позиции и с изградена репутация и ефективни канали за реализация. Те получават и най-голяма обществена подкрепа – субсидии на база земя, за агроекология, за неблагоприятни райони.

Фигура 5

Негативно въздействие на съществуващата пазарна конкуренция в България върху аграрната устойчивост (%)

За повечето от анкетираните земеделски производители *съществуващата в района пазарна конкуренция* е неутрален фактор по отношение на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Малкото значение на локалната конкуренция се обуславя от факта, че много от производителите работят за националните и международните пазари и/или за снабдяването на

големите търговски вериги и преработватели. Конкуренцията на местно ниво е между ограничен брой дребни производители за ограничен брой местни купувачи, където взаимоотношенията се управляват от персоналните, а не от пазарните връзки – високо доверие, клиентелизация, голяма честота на сделките между партньорите и др. За немалка част от мениджърите обаче пазарната конкуренция в района е негативен фактор за аграрната устойчивост и особено за нейните социални и екологични измерения. Това е типично преди всичко в районите с по-интензивно производство, по-гъсто население и за по-дребните комерсиални стопанства.

Като един от основните фактори, възпрепятстващи развитието на съвременния етап, много от анкетираните мениджъри подчертават липсата на достатъчно работна ръка в отрасъла – и квалифицирана, и неквалифицирана. Това показва, че локалните пазари не работят добре и не водят до съответно повишаване на цените за наемане на труд и до задоволяване на съществуващото търсене. В резултат или стопанствата не се разширяват до ефективните размери, или важни агротехнически и други дейности не се изпълняват в ефективен мащаб, или се прилагат по-скъпи форми за управление (постоянен трудов договор, купуване на външни услуги, отдаване под аренда на свободни ресурси вместо договор за сезонна заетост). Голям брой мениджъри се оплакват също и от липсата на финансиране в земеделието, което е признак, че пазарите за заемно финансиране не работят добре на локално и на национално ниво (неатрактивност, висок риск, дълъг период на откупуване). Често фермерите продават продукта в други (отдалечени) райони или се снабдяват от такива, тъй като локалните снабдители и купувачи са ненадеждни.

Същевременно немалка част от стопанствата отбелязват положителното влияние на пазарната конкуренция в техния район. Добре работещият пазар на локално ниво дава възможност на редица по-дребни производители от съответния район да реализират сравнителните си предимства по отношение както на производителите (продуктите) от други райони на страната, така и на вноса от други държави – по-ниски цени, по-високо качество, свежест, автентичност на произхода, бързи и гарантирани доставки, продажба на продукт „в пакет“ с услуга (посещение на фермата, опазване на природата, консултация и т.н.). Високата конкурентоспособност дава възможност не само да се поддържа икономическата жизненост на фермите, но и да се подобрят социалните и екологичните функции.

Повечето от анкетираните стопанства не участват пряко в износа или не се конкурират непосредствено с вносна продукция и за тях *възможностите и разходите за износ и внос* са неутрален фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Голяма част от мениджърите дават положителна оценка на съществуващите възможности и разходи за износ и внос. Това са предимно по-едри производители в експортноориентирани или свързани подотрасли, според които възможностите за ефективно участие в международната търговия допълнително подобряват някои или всички аспекти на аграрната устойчивост в страната. За 15% от стопанствата обаче добрите възможности и ниските разходи за износ и

внос (глобализацията) са негативен фактор, който понижава тяхната конкурентоспособност, унищожава родното производство и производители и има не само отрицателни социално-икономически, но и екологични последици.

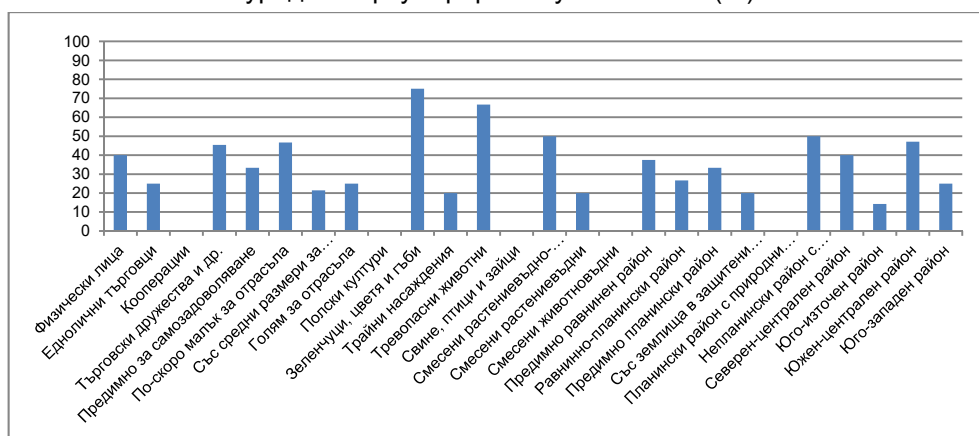
Според мнозинството от анкетираните мениджъри *съществуващата в България законодателна и нормативна уредба* не оказва влияние върху аграрната устойчивост общо или върху отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Това означава, че или системата от закони и нормативни документи не цели подобряване на аграрната устойчивост, или степента на нейното прилагане и санкциониране не способства за постигане на целите на устойчивото аграрно развитие. Много респонденти посочват, че те кандидатстват за различни видове субсидии единствено за да получат обществените средства, а след това унищожават субсидираните насаждения. Очевидно е, че такъв вид обществен подпомагане не носи особена полза за аграрната устойчивост и за изпълнение на програмните цели (освен че създава времена заетост). Голяма част от стопанствата оценяват влиянието на законодателната и нормативната уредба в страната върху аграрната устойчивост като негативно. Мнозина се оплакват, че многобройните наредби на Министерството на земеделието и храните са трудни за изучаване, не се публикуват навреме, а сроковете за подготовка и подаване на документи или за съобразяване с нормативите са доста кратки, докато санкциите за нарушение са значителни. Това означава, че съществуващите закони и нормативни документи не стимулират или не регулират добре дейността на основните агенти в сектора (мениджъри на ферми, собственици на аграрни ресурси, аграрна бюрокрация, потребители на селскостопанска продукция). В някои случаи те дори пречат за реализирането на социално-икономическите и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Има много примери за забавено плащане на субсидии, обезщетения и др. от страна на държавните агенции, което затруднява различните производители. Само според всеки пети от анкетираните съвременната законодателна и нормативна уредба способства (влияе положително) за постигане на аграрна устойчивост.

Най-силно е негативното влияние на законодателната и нормативната уредба върху физическите лица и търговските дружества, стопанствата с малки размери и специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни, смесено растениевъдство и животновъдство, както и фермите, разположени в непланински райони с природни ограничения и в Северен централен и Южен централен район (вж. фиг. 6). Законодателната и нормативната уредба не се отразява негативно върху аграрната устойчивост при кооперациите и фермите, специализирани в полски култури, свине, птици и зайци, смесено животновъдство, както и при стопанствата в планинските райони с природни ограничения. Отрицателното въздействие е по-слабо при едноличните търговци, фермите със средни и големи размери, стопанствата в подсекторите на трайните насаждения и смесеното растениевъдство, разположените в равнинно-планинските райони и тези със землища в защитени зони и територии. Най-малък е ефектът

от законодателната и нормативната уредба върху аграрната устойчивост при стопанствата в Югоизточен и Югозападен район.

Фигура 6

Негативно въздействие на съществуващата законодателна и нормативна уредба върху аграрната устойчивост (%)

Според повече от половината от анкетираните фермери *действащите у нас официални стандарти* за продукти, труд и др. не оказват никакво влияние върху аграрната устойчивост и нейните социално-икономически и екологични аспекти (вж. фиг. 1). Това е последица от факта, че наложената в страната система от формални стандарти не е насочена към реализиране на многообразните цели на аграрната устойчивост поради лош дизайн, несъответствие на практическите нужди и/или ниска степен на фактическо прилагане от по-голяма част от земеделските производители. Същевременно обаче 30% от анкетираните смятат, че официалните стандарти подпомагат устойчивото развитие и са положителен фактор за постигане на аграрна устойчивост. За това допринасят въвеждането и контролирането на модерните стандарти на ЕС за качество и безопасност на продуктите, условия и осигуряване на труд, опазване на природните ресурси, кръстосано съответствие и др. Последното засяга предимно по-едрият производители и основни играчи на пазара, които имат по-висок капацитет, по-силна заинтересуваност и по-сериозни финансови възможности да въведат новите стандарти, за да отговорят на пазарните и институционалните изисквания. Това се отнася в много голяма степен също и за стопанствата, които получават обществени субсидии и участват в различните програми за подкрепа, тъй като те са обект на постоянен и по-стриктен контрол от страна на различните органи. За немалка част от фермите адаптацията към новите стандарти е прекалено скъпа, технически невъзможна, нежелана или ненужна и води до негативни последици по отношение на аграрната устойчивост. Това са по-малките стопанства, с по-нисък потенциал (експертиза, финанси) за приспособяване, в по-

слабо развитите райони, както и такива, чиито собственици са предприемачи в напреднала възраст. Този тип ферми страдат и значително повече от засиления контрол от страна на държавата върху стриктното спазване на съвременните стандарти поради високите разходи за адаптация, сложните бюрократични процедури, невъзможността или големите загуби при плащане на глоби, подкупи и др.

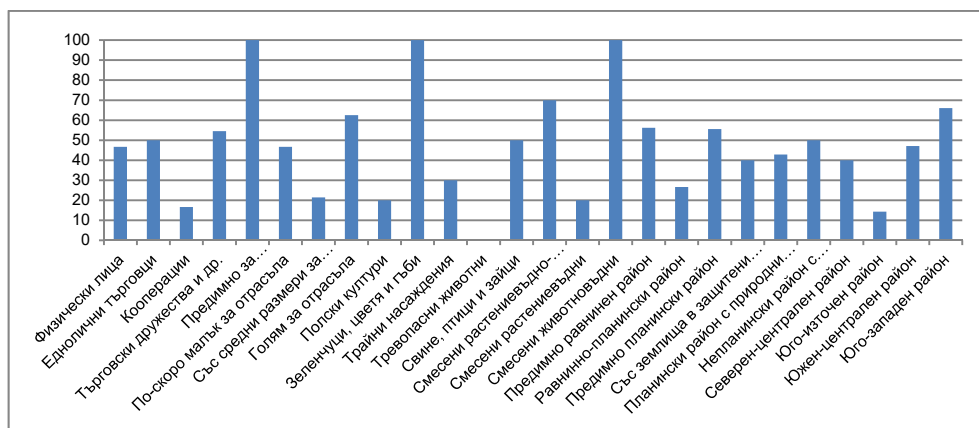
В резултат от хармонизирането на българското законодателство с това на ЕС у нас вече са въведени съответните по-високи стандарти за качество, безопасност, опазване на околната среда, хуманно отношение към животните и т.н. Голяма част от иначе добрите закони и нормативна уредба обаче все още не работят задоволително поради погрешното им прилагане от държавни и частни агенти, недостатъчния контрол и липсата на ефективни механизми за стимулиране и/или санкциониране. Неслучайно много от мениджърите смятат, че *степенята на реалното прилагане на законите и стандартите* в България е отрицателен фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Повечето фермери са на мнение, че не съществува върховенство на закона и/или законите и че правилата не се прилагат равнозначно към всички в сектора и/или еднакво добре във всички райони на страната. Има и някои мениджъри, според които доброто санкциониране на някои закони и правила не е свързано с реално повишаване на отделните аспекти на аграрната устойчивост поради лоша (несъответстваща на потребностите, скъпа за агентите, тромава т.н.) нормативна уредба. Значителна част от мениджърите оценяват влиянието на този фактор като неутрално. В много случаи съществуващите „на хартия“ добри закони и стандарти практически не се прилагат или се прилагат частично. Това не води до постигане на очакваните резултати за подобряване на разнообразните аспекти на аграрната устойчивост. Сравнително най-малко са мениджърите, които смятат, че реалното прилагане на законите, стандартите и т.н. е ефективно и това води до подобряване на социално-икономическите и екологичните аспекти на аграрната устойчивост. Тези производители са от подотрасли и райони, където законите и официалните правила се прилагат и контролират добре и реално допринасят за издигане на устойчивостта. Малкият дял на отговорилите по такъв начин е показателен за незначителния брой стопанства, в които официалните правила, стандарти, норми и др. се прилагат и контролират добре.

В най-голяма степен негативното влияние от ниската ефективност на системата за реално прилагане на законите, стандартите и др. се усеща от търговските дружества, едноличните търговци, физическите лица, стопанствата с малки и големи размери, производителите, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, смесено животновъдство и смесено растениевъдно животновъдство (вж. фиг. 7). Кооперациите, стопанствата със средни размери, специализираните в тревопасни животни, полски култури, смесено растениевъдство и трайни насаждения са засегнати по-слабо от отрицателното въздействие на този фактор. В равнинно-планинските и в Югоизточен район делът на производителите,

отговорили, че изпитват негативно влияние от несъвършената институционална организация е малък, докато при фермите в равнинните и в планинските райони и в Югозападен район той е сравнително висок.

Фигура 7

Негативно въздействие на степента на реално прилагане на законите, стандартите и т.н. върху аграрната устойчивост (%)

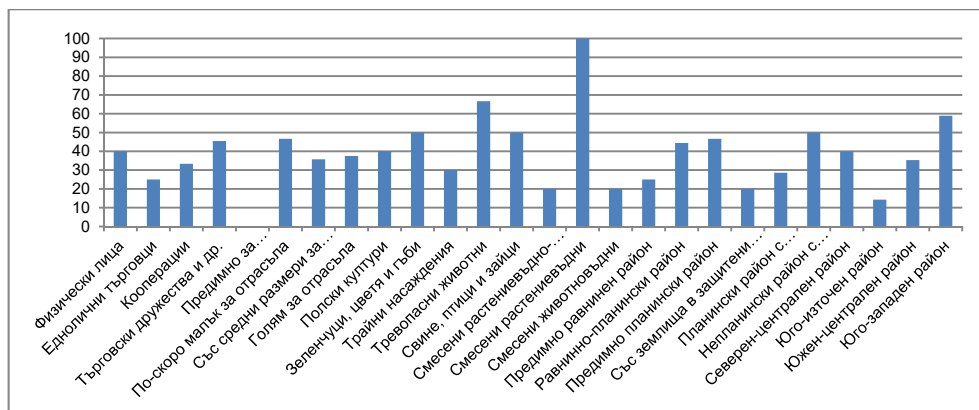
Според преобладаващото мнозинство от анкетираните мениджъри *съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение* не оказват каквото и да е въздействие за поддържане и/или повишаване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Като причина за това те посочват недостатъчните санкции и неефективната организация (слаб контрол и мониторинг, липса на обвързване на санкциите с конкретни резултати от действията, бавни процедури) на функциониращата у нас система за санкциониране. Само малка част от стопанствата смятат, че тази система работи добре и води до положителни резултати по отношение на подобряване на аграрната устойчивост. Повечето мениджъри на ферми оценяват въздействието на характера и размера на обществените санкции при нарушение върху аграрната устойчивост като негативно. Високите и адекватни санкции са свързани с повишаване на разходите за предотвратяване на вероятни и/или за заплащане на действителни нарушения, без обаче винаги да водят до съответно подобряване на аграрната устойчивост или на отделни нейни аспекти.

В най-голяма степен негативният ефект на обществените санкции за нарушения се отразява на физическите лица и на търговските дружества, докато при едноличните търговци и кооперациите той е по-слаб (фиг. 8). Тези два типа ферми или извършват по-малко и по-незначителни нарушения (по-редки и по-ограничени санкции), или пък разходите за санкции не се отразяват съществено върху общата резултатност от тяхната дейност (нисък дял в общите разходи, по-висока възвръщаемост в сравнение с изгодите от извършеното

нарушение). Отрицателното влияние на обществените санкции за нарушение е по-сериозно при малките стопанства и при специализираните в тревопасни животни, смесено растениевъдство, зеленчуци, цветя и гъби, както и в свине, птици и зайци. Фермите със смесено животновъдство и със смесено растениевъдство и животновъдство са засегнати по-слабо от системата от обществени санкции, защото или правят по-малко нарушения (по-стриктно съобразяване с обществените норми), или извършените нарушения се констатира и наказват ефективно по-трудно, или налаганите санкции са непропорционални на получаваните изгоди от неспазване на правилата. Стопанствата, разположени в предимно планински, равнинно-планински и в непланински райони с природни ограничения, в най-голяма степен подчертават негативното влияние на обществените санкции. За отрицателен ефект на този фактор съобщават най-много от фермите, разположени в Югозападен район, а най-малко са тези от Югоизточния район на страната.

Фигура 8

Негативно въздействие на съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение върху аграрната устойчивост (%)

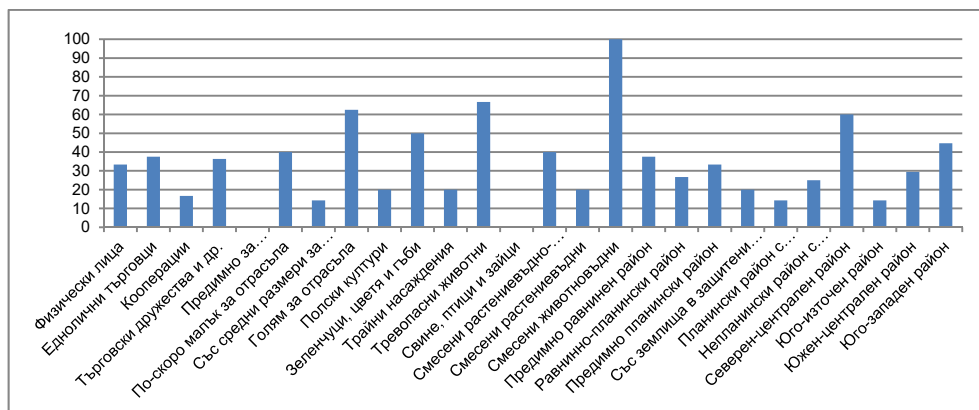
Според мнозинството от анкетираните мениджъри *разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти* и др. не оказват влияние върху аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Според тях разходите за адаптация към нормативните изисквания не са съществени за поддържане или за повишаване на аграрната устойчивост, т.е. реалното ѝ ниво не зависи от ефективния размер на подобен тип разходи. Само 5% от всички стопанства смятат, че фактическите разходи за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. имат положително въздействие върху аграрната устойчивост. За сравнително голяма част от стопанствата обаче нарастващият размер на разходите за адаптация към постоянно развиващите се формални изисквания на институционалната и пазарната средата и към съществуващите неформални

правила е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Причината е, че се увеличават допълнителните разходи за прилагане на новите стандарти на ЕС за качество, безопасност, екология и т.н., за съобразяване с доброволни или задължителни „кодове“ на поведение на различни професионални организации, с изискванията на изкупуващите индустрии, търговските вериги, потребителските организации и т.н. Изучаването и прилагането на многобройните закони, норми и т.н. в аграрната сфера също е свързано с огромни разходи за производителите. Фермерите имат и значителни разходи, които се отнасят до неформалните правила (неофициални стандарти, въведени от купувачите, плащане на подкупи, правене „на услуги“ и „подаръци“ на покровителстващи и т.н.).

В най-голяма степен негативно влияние върху аграрната устойчивост имат размерът и характерът на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. според мениджърите на фирми от различен тип – еднолични търговци и търговски дружества (фиг. 9). Най-слабо отрицателният ефект на подобен тип разходи се отчита при кооперациите. Тези разходи са негативен фактор според повечето от големите стопанства, които спазват по-стриктно формалните правила, взаимодействат по-активно с външни агенти и институции и имат по-високи абсолютни и относителни разходи от такъв тип.

Фигура 9

Негативно въздействие на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. върху аграрната устойчивост (%)

Негативното влияние се усеща най-силно при фермите, специализирани в смесено животновъдство, тревовпасни животни и в зеленчуци, цветя и гъби. Във всички тези подотрасли размерът на стопанствата е сравнително малък, докато разходите за адаптация към новите стандарти на ЕС, към пазарните контрагенти и непазарните агенти са изключително високи. Най-слабо отрицателното въздействие на подобни разходи се чувства при високостандартизираните и механизирани производства като свине, птици и зайци, полски култури, трайни

насаждения и смесено растениевъдство. Разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. се отразяват по-негативно на фермите, разположени в равнинните и в Северен централен район.

Над половината от анкетираните стопанства смятат, че съществуващите *възможности за свободно договаряне* са положителен фактор за аграрната устойчивост, преди всичко за икономическия, а в по-малка степен и за социалния и екологичния ѝ аспект (вж. фиг. 1). Позитивното влияние на този фактор се подчертава от мениджъри на ферми от различен тип, за които предоставената реална свобода да договарят условията и цените на размяната е ключова за ефективното и устойчивото развитие. В същото време обаче за всяка пета от анкетираните ферми възможностите за свободно договаряне имат негативен ефект върху аграрната устойчивост или върху отделни нейни измерения (най-вече икономическото). Това се отнася за различни по своя юридически вид, размери, производствена специализация и месторазположение комерсиални стопанства, които са потърпевши от свободното договаряне с контрагентите. За много от българските ферми от различен тип е характерна висока асиметрия (силна зависимост) в договорните им позиции спрямо доминиращите купувачи и/или продавачи на селскостопанска продукция и услуги – големи, полумонополни или монополни снабдители на суровини, материали, енергия, вода, кредити и др. Земеделските производители нямат реална възможност за избор на партньор и за договаряне на цени, условия на заплащане, размер на щети и т.н. при взаимоотношенията си със снабдители и купувачи и в същото време не могат (защото е много скъпо) или не желаят (поради липса на алтернативен снабдител или купувач) да защитят интересите си по законен ред. Респондентите посочват и много примери за нарушаване на договорите от страна на обществени (държавни, общински, международни) органи, които се отразяват негативно на аграрната устойчивост. Например често договорените субсидии не се превеждат в срок или в необходимия размер, не се изпълняват поети ангажменти от общински и държавни органи и т.н. Оспорването на подобни договори чрез трета страна (съд и др.) е твърде скъпо или нежелано за отделните производители поради специфичността на проблемите, ниската ефективност, високите разходи и бюрократичните процедури, както и поради възможността за последващи „наказателни действия“ от страна на предоставящия обществената услуга (и санкциониращ) държавен орган. За всеки четвърти от анкетираните мениджъри съществуващите възможности за свободно договаряне нямат съществено значение за аграрната устойчивост.

Според повечето от участвалите в проучването мениджъри *наличната информация за цените, пазарите, иновациите и др.* влияе позитивно върху аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Благоприятното въздействие на системата за предоставяне на информация за ефективното управление на аграрната устойчивост се отбелязва от всички земеделски производители. Различните по тип ферми (едри, малки, индивидуални, групови, специализирани, неспециализирани) имат нееднакви информационни нужди и

възможности за достъп (събиране, купуване) и обработка (умения, квалификация, налични експерти) на разнообразна информация. Въпреки това обаче всички подчертават, че външната среда работи добре и информацията, с която разполагат, води до подобряване на аграрната устойчивост или на някои от аспектите ѝ. Само 2,5% са на мнение, че налична информация за цени, пазари, иновации и др. е недостатъчна или подвеждаща и следователно е отрицателен фактор по отношение на аграрната устойчивост. Голяма част от земеделските производители оценяват значението на налична информация по отношение на устойчивото развитие като неутрално. Някои от тези ферми (малки, за самозадоволяване, екстензивни и др.) нямат високи информационни нужди, а други не разполагат с достъп до информация (от медии, система за съвети и обучение, консултанти и др.), която да е полезна в управлението на тяхната многофункционална дейност. Проучването установява също, че много от мениджърите на стопанства нямат никаква или достатъчно достоверна информация за важни параметри, свързани с аграрната устойчивост, например за степен на ерозираност и замърсяване на почвите, качество на подпочвените води, защитени видове, биоразнообразие и др., в района или в границите на стопанствата им.

Според значителна част от респондентите съществуващите *възможности и необходимите разходи за регистрация на стопанства, сдружения и организации* на съвременния етап оказват незначително влияние върху аграрната устойчивост или върху нейните основни аспекти (вж. фиг. 1). Това означава, че за повечето мениджъри няма формални институционални ограничения или високи разходи и трудности за регистриране на разнообразни частни и колективни форми за управление на тяхната дейност и взаимоотношения, за управление на връзките с пазарни и частни агенти и за лобиране за обществена подкрепа. Всички тези фермери от различен тип оценяват като „нормални“ съществуващите възможности и нужните разходи за регистрация на частните и колективните организации на земеделските производители. Това е обусловено от факта, че повечето български фермери рядко участват във формална регистрация на каквито и да е стопански и други форми (фирми, джойнт венчъри, кооперации, асоциации и т.н.). Сравнително малка част от анкетираните смятат, че наличните възможности и свързаните с регистрацията на стопанства, сдружения и организации разходи оказват благоприятно влияние върху аграрната устойчивост. В тази група попадат много мениджъри-иноватори, които търсят нови организационни форми за подобряване на своята дейност и участват активно (и често) в процедури за формална регистрация на различни организационни формирания. Много от тях имат натрупан опит в подобна дейност или ползват квалифицирани специалисти за осъществяване на формални регистрации и затова разходите и усилията им са високи. Според немалка част от анкетираните стопанства обаче съществуващите възможности и свързаните с това институционални ограничения (бюрократични процедури, разходи на средства и време и др.) имат негативно въздействие върху аграрната устойчивост и са пречка за нейното подобряване. Такава оценка дават най-често

по-дребните производители с по-малък опит във формалните процедури и/или с недостатъчни възможности за наемане на скъпоструващи консултанти, юристи и др.

За повечето от анкетираните стопанства *институционално обусловените възможности (свобода, ограничения) и разходи за регистрация на продукти, произходи, дейности и др.* не оказват съществено влияние върху управлението на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Това се дължи на факта, че мнозинството от българските фермери не регистрират официално нови продукти, произходи, наименования и т.н., поради което не смятат, че наличните възможности и свързаните с това разходи са важни за аграрната устойчивост. Всеки четвърти от анкетираните мениджъри обаче е на мнение, че тези възможности и разходи имат благотворен ефект върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Това са предимно предприемачи, които познават добре и ползват формалните процедури за официална регистрация на специални продукти, произходи, технологии и т.н. В съответствие със законодателството на ЕС в България частните агенти и/или фермерските организации постепенно започват все по-широко да прилагат европейските практики в областта на регистрацията и защитата на аграрната интелектуална собственост (защитени продукти, наименование, произход, биосертификация, екопродукти и т.н.). Това дава нови възможности за увеличаване на ефективността на индивидуалните и колективните инициативи и за преодоляване на бюрократични пречки и/или разходи, което повишава аграрната устойчивост. Само незначителна част от анкетираните стопанства оценяват като негативно влиянието на този фактор. Според тях съществуващите институционални ограничения и разходи пречат за ефективната регистрация на нови продукти, произходи, дейности и т.н., причина за което са по-малките финансови възможности за плащане на такси, хонорари, подкупи и др., недостатъчният опит и/или експертиза за подобна дейност, липсата на квалифициран персонал и практическите затруднения, обусловени от сложни, непълни и/или неясни бюрократични правила и процедури. Респондентите посочват и примери, когато липсата на задължително сертифициране за определени дейности е фактор за широко разпространение на несъответстващи на декларирания произход и качество продукти.

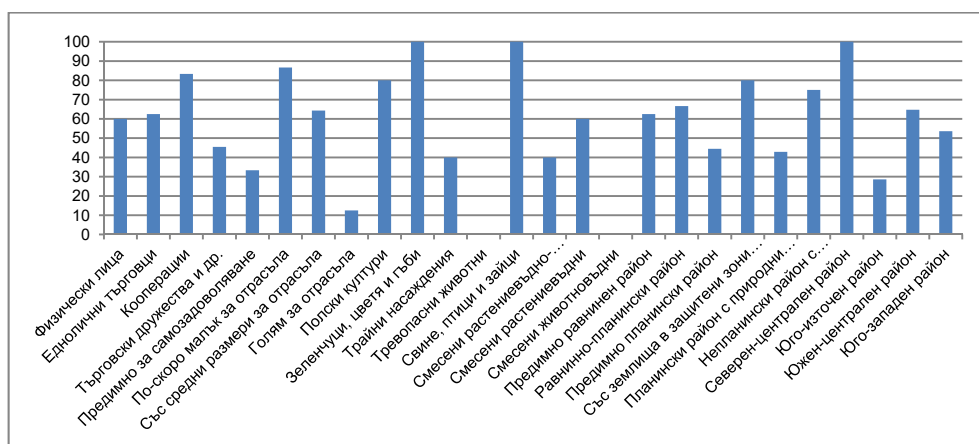
Една четвърт от анкетираните мениджъри на стопанства оценяват като положително влиянието на *възможностите и пречките за инвестиране* в средата, в която те функционират, на съвременния етап от развитието на селското стопанство в България (вж. фиг. 1), а сравнително малка част смятат, че те са неутрален фактор, който нито стимулира, нито пречи за подобряването на аграрната устойчивост. Според повечето земеделски производители обаче реалните възможности и пречки за инвестиране в аграрната сфера възпрепятстват аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. За мнозинството от българските стопанства социално-икономическата и институционалната средата не предоставя благоприятни възможности за намиране на инвестиционен ресурс или достатъчно стимули за увеличаването на инвестиционната активност с цел

издигане на икономическата, социалната и/или екологичната устойчивост на отрасъла.

Най-негативно съществуващите възможности и пречки за инвестиране се отразяват върху аграрната устойчивост според кооперациите, стопанствата с малки размери, специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, както и в свине, птици и зайци, фермите със землища в защитени зони и територии и тези, разположени в непланински райони с природни ограничения, както и в Северен централен район (вж. фиг. 10). Същевременно специфичната социално-икономическа и институционална среда влияе в по-малка степен отрицателно върху инвестиционната активност при търговските дружества, стопанствата с големи размери, специализираните в тревопасни животни и смесено животновъдство и разположените в планински райони, планински райони с природни ограничения и в Югоизточен район.

Фигура 10

Негативно въздействие на съществуващите възможности и пречки за инвестиране върху аграрната устойчивост (%)

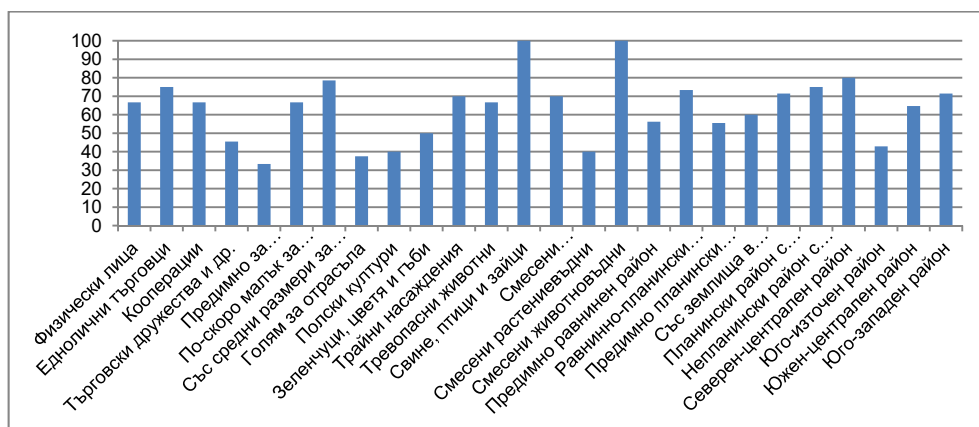

Проведената анкета потвърждава, че според повечето мениджъри на земеделски стопанства *съществуващият монопол и силови позиции* се отразяват негативно върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Само 5% от всички ферми оценяват това въздействие като благоприятно. Тези стопанства най-често са договорно и напълно интегрирани в някакви структури със „силкови“ позиции и печелят от монополното положение на формирането. Значителна част от мениджърите смятат, че ефектът от наличието на монопол върху аграрната устойчивост е неутрален. Подобни стопанства или търгуват на конкурентни (добре работещи) пазари с много продавачи и купувачи, или основната част от техните взаимоотношения се осъществяват с локални и предимно дребни купувачи и/или продавачи (т.е. липсва монопол).

Всички категории стопанства, подотрасли на селското стопанство и райони на страната страдат от негативното влияние на съществуващите монополни и силови позиции (фиг. 11). В най-голяма степен отрицателното въздействие на този фактор се отразява върху аграрната устойчивост при едноличните търговци, стопанствата със средни размери, специализираните в свине, птици и зайци, в смесено животновъдство, както и в трайни насаждения, фермите, разположени в равнинно-планински, непланински и планински райони с природни ограничения, и тези в Северен централен и Югозападен район на страната. Негативното влияние на монополните и силовите позиции се отразява сравнително по-малко на търговските дружества, стопанствата с големи размери и тези предимно за самозадоволяване, на фермите, специализирани в полски култури и смесено растениевъдство, и разположените в планинските райони и в Югоизточен район.

Фигура 11

Негативно въздействие на съществуващи монополни и силови позиции върху аграрната устойчивост (%)

И в съвременните условия голямото мнозинство от анкетираните мениджъри отбелязват традиционно използваните в селското стопанство „лични връзки“ като важен положителен фактор за аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Благоприятното значение, което имат личните връзки, се посочва от всички категории стопанства и подотрасли на селското стопанство от различните райони на страната. Персоналните контакти между близки познати, роднини, съмишленици и т.н. доминират не само в управлението на комерсиалните взаимоотношения (сделки от различен вид), но и в отношенията с обществени (държавни, общински, неправителствени и др.) организации, както и при участието в колективни инициативи и/или организации от различен тип (за маркетинг, снабдяване, екоуправление, лобиране за обществена подкрепа и т.н.). За всяко десето стопанство личните връзки не играят роля при управление на техните

взаимоотношения с други агенти и за постигане на аграрна устойчивост. Това са предимно едри комерсиални ферми, за които при избор на партньор за размяна и коалиране са важни пазарните (цени, конкуренция, условия на търговия), а не персоналните фактори. Сравнително малка част от анкетираните мениджъри са на мнение, че господството на личните връзки в аграрната сфера у нас е отрицателен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и на отделните ѝ аспекти. Този тип управление най-често се свързва с привилегированото и понякога дори незаконосъобразно „включване“ в обществените програми за подпомагане или достъп до основни обществени ресурси на определени групи и лица с „добри връзки“ с властта на национално, регионално и/или локално ниво.

Според повечето от участвалите в проучването мениджъри *изградената репутация* оказва положително въздействие върху управлението на аграрната устойчивост (вж. фиг. 1). Това се подчертава в еднаква степен от ферми с различен юридически тип, размери, производствена специализация, географско и екологично месторазположение. Нито един от анкетираните не смята, че информацията за/и изграждането на (добра или лоша) репутация пречи на аграрната устойчивост, но за значителна част от стопанствата изградената репутация не е фактор, който има някакво влияние върху нея. Управлението на различните аспекти на аграрната устойчивост често изисква взаимоотношения с нови партньори, за чиято репутация обикновено липсва надеждна информация (нови играчи в бизнеса, района, страната и т.н.). Ето защо аграрните агенти използват други „безлични“ механизми за контролиране на качеството и за защита на своите интереси като препоръки, залози, съвместни инвестиции, краткосрочни договори, поемане на допълнителен риск за по-високи изгоди и т.н.

По-голяма част от анкетираните мениджъри са на мнение, че на съвременния етап от развитието на селското стопанство *съществуващото доверие* влияе позитивно върху аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (вж. фиг. 1). Това се подчертава от мениджъри на различен тип ферми, от различни подотрасли на сектора, географски и екологични райони на страната. В аграрната сфера и особено в селските общности голяма част от взаимоотношенията са между агенти, които се познават добре от дълго време и които вече са изградили доверие, репутация и персонални връзки помежду си. Именно подобни неформални механизми (доверие, добра репутация, лични връзки, взаимен интерес за избягване и/или бързо разрешаване на спорове и конфликти и т.н.) до голяма степен управляват ефективно повечето дейности и определят поведението на мнозинството от участващите агенти. В резултат от това и значителна част от договореностите в отрасъла са базирани на неформални контракти, в чиято основа стои високото доверие и добрата воля на страните. Показателно е, че нито един от анкетираните не смята степента на доверие за негативен фактор за аграрната устойчивост, т.е. тези, които базират взаимоотношенията си на такъв тип (неформални) механизми, придават позитивно значение на доверието в управлението на аграрната устойчивост.

За значителна част от стопанствата обаче съществуващото в обществото доверие е неутрален фактор за управлението на аграрната устойчивост. Причината е, че в днешно време аграрните агенти все повече трябва да търгуват с непознати партньори от други райони и/или страни, без да могат да използват традиционните междуличностни форми, базиращи се на добри познания, доверие, персонални връзки, „наказание“ чрез формиране на лоша репутация и т.н. Нещо повече, достигането до или поддържането на аграрната устойчивост често налага дългосрочни усилия и включването на голям брой участници (колективни усилия), които действат в обширни територии. Това създава възможност за опортюнистично поведение на някои или повечето от участниците и нерядко предизвиква провал на общите проекти. Посочват се и много примери, когато прекаленото доверие в даден партньор(и) е довело до неуспехи, до неизпълнение на договореностите, нереализиране на целите и до сериозни загуби за съответната страна. Всичко това налага в аграрната сфера нарастващо да се използват и други по-ефективни форми за управление на аграрната устойчивост като формални договори и споразумения, пазарна конкуренция, подпомагане от трета страна, разрешаване на спорове чрез съдебната система и т.н.

Повечето анкетирани мениджъри застъпват становището, че на съвременния етап *обществените потребности и натиск в национален мащаб* не оказват съществено влияние за достигане или поддържане на аграрна устойчивост или на някои от основните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). 15% от стопанствата дори смятат, че те водят до негативни резултати, особено що се отнася до социалните и/или екологичните измерения. Немалка част от респондентите обаче са на мнение, че развитието на социалните потребности, разширеното търсене на продукти и услуги от аграрния сектор, както и общественият натиск – на отделни групи по интереси, на правителствени, неправителствени и международни организации, имат положително значение за аграрната устойчивост. Тези нови национални потребности и натиск насочват (подпомагат, стимулират, санкционират) усилията на част от земеделските производители към постигане на устойчиво развитие. Това са преди всичко по-големи комерсиални стопанства, чувствителни към пазарното търсене на определени продукти и услуги в национален и/или международен мащаб, чиято цел е реализирането на социалноотговорно, екологосъобразно и т.н. земеделие. Все по-често се срещат и добри примери за прогресивни модели, въведени от млади предприемачи, които реагират на новите тенденции в социалните потребности, като предприемат оригинални инициативи или се включват в национални и международни движения, подкрепящи устойчивото земеделие (биоземеделие, пермакултура и т.н.).

Що се отнася до въпроса за *обществените потребности и натиск в района* според преобладаващата част от анкетираните мениджъри те са преди всичко неутрален, а в по-малка степен дори негативен фактор (вж. фиг. 1). За всяко десето стопанство обаче социалните потребности и натиск в района са с положителен ефект за аграрната устойчивост, за нейните икономически и (в

нарастваща степен) и екологични и социални аспекти. На такова мнение са предимно по-малки стопанства, които задоволяват локалното търсене и са принудени да се съобразяват (по) стриктно с многообразните потребности на жителите и посетителите на съответния район.

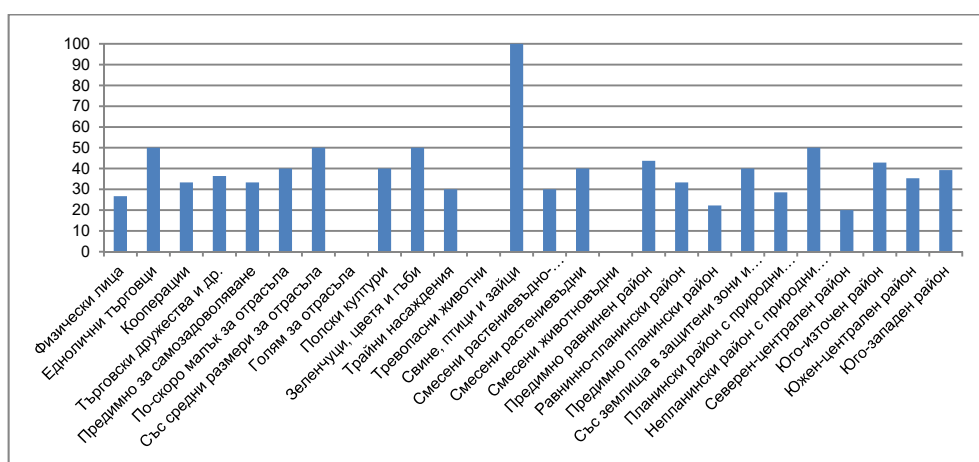
Според 30% от респондентите *неформалните правила, норми, и др.* оказват положително въздействие върху аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (вж. фиг. 1). Традиционно в аграрната сфера съществува голямо разнообразие от неофициални правила и форми (договори, споразумения и др.), които детерминират до голяма степен отношенията и поведението на участниците в нея. В условията на недобре работеща система от формални институции аграрните агенти широко използват тези неформални правила и многообразни форми за организиране и управление на цялостната си дейност. Според някои стопанства те допринасят и за подобряването на аграрната устойчивост или на отделни нейни аспекти. Значителна част от мениджърите оценяват влиянието на неформалните институции като неутрално. С развитието на системата от официално регламентирани правила и на пазарите и с повишаването на контрола и съобразеното със закона санкциониране на официалните стандарти, норми и др., формалните институции (в голяма степен) изместват неформалните в управлението на взаимоотношенията и поведението при незначителна част от аграрните агенти. Заедно с това обаче немалко стопанства смятат, че доминацията на неформалните правила и норми има отрицателен ефект върху аграрната устойчивост. Наличието на дуалистична система от формални и неформални структури в сектора „наказва“ спазващите законите и нормативната уредба и облагодетелства онези, които ги нарушават. В България все още няма ефективна система за прилагане и санкциониране на законите, стандартите и нормативната уредба, поради което масово се прилагат неофициални (и дори незаконни) форми за осъществяване на дейността, за разрешаване на конфликти, придобиване на активи, достъп до обществени ресурси и средства за подпомагане и т.н. Това пречи за развитието на ефективни (формални) структури за управление на аграрната устойчивост и на всеки от нейните аспекти.

На негативното влияние на неофициалните форми на управление са подложени всички категории стопанства, подсектори на селското стопанство и райони на страната (вж. фиг. 12). Изключение правят единствено едрите ферми и стопанствата, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство. При тези групи неформалните институции работят добре, като подпомагат или не пречат на аграрната устойчивост и на отделните ѝ аспекти. Най-силно е отрицателното въздействие от масовото прилагане на неформалните правила, норми и форми при едноличните търговци, стопанствата със средни размери, специализираните в свине, птици и зайци, зеленчуци, цветя и гъби, както и при фермите, разположени в равнинните райони и в Югоизточен район. Сравнително по-малък е делът на далите негативна оценка при физическите лица, кооперациите, стопанствата предимно за самозадоволяване, фермите, специализирани в трайни насаждения и смесено растениевъдно животновъдство.

въдство, както и разположените в равнинните райони и в Северен централен район. В тези групи стопанства, подсектори и райони доминират официалните правила и форми, а неформалните или не се използват често, или тяхното приложение е неутрално или по-ефективно за участващите аграрни агенти.

Фигура 12

Негативно въздействие на съществуващите неофициални правила, норми, форми и др. върху аграрната устойчивост (%)

За повечето анкетирани стопанства *официалният статут на района* е без значение за аграрната устойчивост, тъй като те или не са разположени в подобен район, или това местонахождение не им дава никакви изгоди, или е свързано с някакви допълнителни разходи (фиг. 1). Според значителна част от мениджърите обаче официалният статут на района е положителен фактор за аграрната устойчивост или за някой от нейните аспекти. Това се отнася в еднаква степен за стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологично и географско разположение. Обикновено местоположението на фермата в облагодетелстван район (курортен, по-развит, крайграничен и т.н.) осигурява редица социално-икономически предимства – по-високи цени, диверсификация и гарантирана реализация в свързани и други дейности (ресторантьорство, хотелиерство, услуги в областта на екосистемите, туризъм и т.н.). Същевременно стопанствата, които се намират в специални райони (селски, необлагодетелствани, защитени зони и територии и т.н.), получават възможност за включване в различни схеми за обществено подпомагане. Въпреки това обаче според немалка част от анкетираните специалният статут на района оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост. Причината е, че принадлежността на фермата към такъв вид райони много често е свързана с редица сравнителни недостатъци (ниска продуктивност, по-високи разходи,

отдалеченост от пазари, ограничения за използване на ресурси и осъществяване на определени дейности и т.н.), които не се компенсират чрез формите на обществено подпомагане и в крайна сметка компрометират аграрната устойчивост или някой от основните ѝ аспекти.

Анализът на връзките между равнището на аграрна устойчивост в стопанствата и значението, което мениджърите придават на отделните елементи на външната среда, дава възможност да се оцени и фактичката ефективност на различните управленски механизми за подобряване на аграрната устойчивост в България. По отношение на повечето компоненти на институционалната и пазарната среда проучването не открива силна корелация между добрите и високите нива на устойчивост и (положителна или отрицателна) оценката на мениджърите за въздействието на съответните фактори върху аграрната устойчивост. Изключение правят единствено „свободният достъп до обществени земи“, „изградената репутация“ и „съществуващото доверие“ – стопанствата с положителна оценка за въздействието на тези фактори демонстрират и по-високи нива на аграрна устойчивост. При останалите елементи на външната среда фермите се адаптират към условията за постигане на аграрна устойчивост независимо от благоприятното или отрицателното въздействие на тези фактори.

*

Проведеното първо по рода си емпирично изследване на въздействието на разнообразните елементи на социално-икономическата, институционалната и пазарната среда върху аграрната устойчивост дава възможност да се идентифицират и оценят факторите на външната среда, които в най-голяма степен оказват влияние върху аграрната устойчивост в България, както и в отделните подсектори на отрасъла, географски и административни райони, (агро)екосистеми и типове земеделски стопанства.

Развитието на системата за управление и равнището на аграрна устойчивост обаче зависи не само от тях, но и от множество икономически, политически, поведенчески, демографски, технологични, международни, природни и други фактори, както и от доминиращите пазарни, частни, колективни, обществени и т.н. форми на управление, прилагани от агентите. Това обуславя необходимостта от бъдещи изследвания, които да обхванат и да оценят самостоятелното и съвместното влияние на тези важни фактори. Предмет на следващи анализи може да бъде също и динамиката на въздействието през различни периоди, тъй като винаги съществува определен времеви лаг между подобряването на системата за управление и промяната на поведението на агентите, от една страна, и позитивния, негативния или неутралния ефект върху състоянието на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти, от друга. Заедно с това трябва да се повиши точността на оценките, които биха могли да се базират освен на мненията на самите мениджъри и на друга адекватна информация – експертизи, проучване на реалното поведение на различните аграрни агенти и свързаните с него ефекти, отчетни, статистически и други данни.

Използвана литература:

Башев, Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации. – Икономическа мисъл, N 4, с. 46-77.

Башев, Х. (2013). Управление на аграрния риск. – Икономическа мисъл, N 2, с. 50-75.

Башев Х. (2014). Екоуправление в селското стопанство. – Икономическа мисъл, N 1, с. 29-55.

Саров, А. (2017). Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи (дисертационен труд). С.: ИАИ.

Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.

Bachev, H. (2010a). Management of Farm Contracts and Competitiveness. VDM Verlag Dr. Muller.

Bachev, H. (2016). Defining and Assessing the Governance of Agrarian Sustainability. – Journal of Advanced Research in Law and Economics, Vol. VII, 4(18), p. 797-816.

Bachev, H., B. Ivanov, D. Toteva, E. Sokolova (2016). Agrarian Sustainability and its Governance – Understanding, Evaluation, Improvement. – Journal of Environmental Management and Tourism, Vol. 7, 4 (16), p. 639-663.

North, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.

Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. New York: The Haworth Press Inc.

Terziev, D., D. Radeva (2016). Studying the New Agriculture. 2nd International Conference on Development and Economics (I.CO.D.ECON). Thessaloniki, Greece, Conference proceedings, https://icodecon.com/images/docs/proceedings_2017_3_18.pdf

Williamson, O. (1996). The Mechanisms of Governance. Oxford University Press.

8.II.2018 г.

THE IMPACT OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT ON AGRARIAN SUSTAINABILITY IN BULGARIA

The specific system of governance is a critical factor, which to a great extent (pre)determines the type and speed of development in different countries, industries, regions, communities, etc. This article applies the New Institutional Economics framework (which is interdisciplinary and combines Economics, Organization, Sociology, Law, Political and Behavioral Sciences) and assesses the specific effects of the major components of the “external” institutional environment on the agrarian sustainability level in Bulgaria in different administrative, geographical and ecological regions, subsectors of agriculture and farms of various juridical type and size.

Keywords: *institutional environment; governance; agrarian sustainability*

JEL: Q13; Q12; Q18; D23; E61; H23; L14; L22; L33; L51

Keeping in mind the importance of the agrarian sector, the assessment and the improvement of the governance of agrarian sustainability is among the most topical theoretical and practical issues at the contemporary stage (Bachev, 2012, 2013, 2014; Sarov, 2017; Bachev, 2010, 2010a, 2016; Bachev et al., 2016; Raman, 2006; Terziev and Radeva, 2016). However, there are still no sufficient comprehensive empirical studies on the impact of the institutional environment on agrarian sustainability in Bulgaria and abroad. The latter is a consequence of the “newness” of that problem, the lack of statistical and other information, the inadequacy of the traditional economic methods of analysis in that area, etc. Subsequently, the economic analyses do not give a full insight into the “driving” factors of socio-economic development and the possibility to effectively assist public policy and individual and collective actions in order to achieve sustainable development.

Research Methodology

Maintaining the social, economic and environmental functions of agriculture requires an effective *social order* (a “good governance”) - a system of mechanisms and forms for the regulation, coordination, stimulation and control of the behaviors, actions and relations of the individual agents at the different levels (Bachev, 2010). The system of governance of agrarian sustainability includes a number of *principle* mechanisms and modes, which manage the behavior and actions of individual agents, and eventually predetermine the level of agrarian sustainability including: the *institutional environment* (“the rules of the game”) - that is, the distribution of formal and informal rights and obligations between individuals, groups and generations, and the system(s) of enforcement of these rights and rules (North, 1990); the

* Institute of Agricultural Economics, hbachev@yahoo.com

market modes (“the invisible hand” of the market) – those are various decentralized initiatives governed by the free market price movements and market competition; the *private modes* (the private or collective order) – those are diverse private initiatives and special contractual and organizational arrangements; the *public modes* (public order) – those are various forms of public (community, state, international) interventions in the market and private sector, such as: public guidance, regulation, assistance, taxation, funding, provision, modernization of property rights and rules, etc.; the *hybrid modes* – some combination of the above three like a public-private partnership, etc.

Agricultural producers (farms) are major agents in the system of governance of agrarian sustainability. In order to identify the specific modes of governance of agrarian sustainability, in 2017, in-depth interviews were carried out with the managers of 40 farms of different types and locations. The assistance of the major producers’ associations, state agencies, processors, bio-certifying and servicing organizations, and local authorities was used for the identification of the agricultural farms that are “typical” for a particular region. The survey is comprised of multiple questions associated with the impact of the major elements of the socio-economic, institutional and natural environment on the socio-economic, environmental and integral sustainability of the surveyed holdings. Initially, the managers assessed the impact of each component of the institutional environment as being either “positive”, “neutral”, or “negative”. After that, the relations between the “estimates of the managers” for the impacts of the elements of the external environment and the sustainability level of the respective farms were specified.¹ The integral estimates are arithmetic averages of the assessments of the individual farms of a particular type.

Results and Discussion

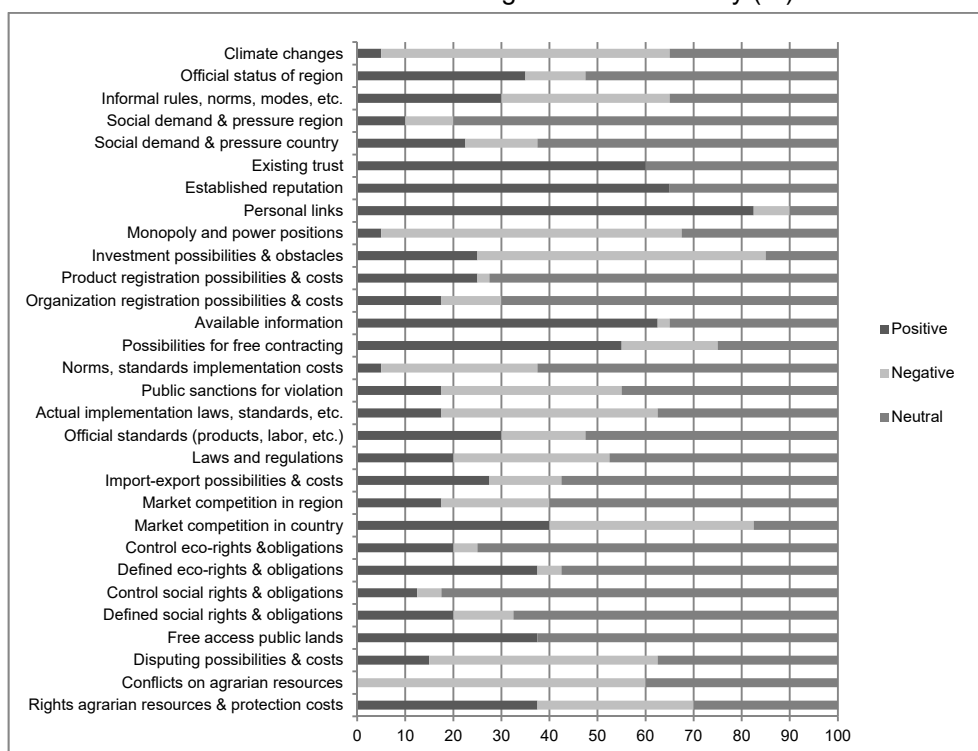
Our survey has proved that, for the majority of the interviewed agricultural producers (37.5%), “the provided rights over the agrarian resources and the costs for the protection of private rights” have a positive impact on multiple aspects of agrarian sustainability (see Figure 1)². According to the majority of the farmers, the existing private rights and the costs for their protection are of primary importance for the improvement of economic sustainability. The system of private property rights has a high economic significance since it creates incentives for investment and the effective utilization of resources. For many managers, the dominating structure of rights and rules in the sectors, modernized according to the EU standards, positively impacts the social and environmental aspects of agrarian sustainability as well. Furthermore, for almost every third of the surveyed farms the existing private rights over the agrarian resources and the (high) level of the costs for their protection and exchange have a rather negative effect on the different aspects of agrarian sustainability.

¹ The framework applied for assessing the socio-economic, environmental and integral sustainability level is presented in details in another publication (Bachev et al. 2016)

² All figures are based on own calculations of survey data collected from the managers of farms in 2017.

Figure 1

The impact of the major elements of the socio-economic, institutional and natural environment on agrarian sustainability (%)

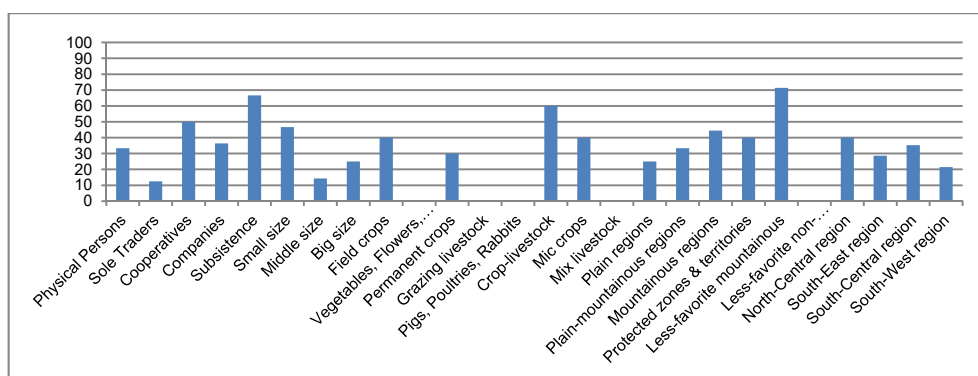

The negative impact of the structure and the costs associated with the rights over agrarian resources affect farms of various types (see Figure 2). The only exceptions are the holdings specializing in vegetables, flowers and mushrooms, pigs, poultry and rabbits, grazing livestock and mix livestock breeding, as well as those located in less-favored non-mountainous regions. All these farms usually use a smaller amount of own or rented lands, have access to the usage of public meadows and pastures and have no need to purchase or lease agricultural lands in large amount or other intellectual agrarian products. Holdings, which are engaged in intensive deals over the exploitation of the scales and scopes of farmlands with numerous land owners, or use ownership as a collateral for loans (cooperatives, field crops and mix crops production), are affected to a greater extent by the negative consequences of the imperfect institutional framework (the identification of property rights) and the costs for the protection and transfer of private rights. This restricting element of the institutional environment is particularly crucial for farms with smaller sizes, which lack the potential (negotiation power, sufficient staff, access to lawyers,

etc.) typical of the large business enterprises. The negative impact of the existing structure and the possibilities for the protection of private property rights is particularly strong for holdings located in mountainous regions, where agrarian resources are limited and dispersed across large areas. The same applies to a good portion of the farms in less-favored mountainous regions and those with lands in protected zones and territories, because they are influenced by the negative impact of that component of the institutional environment due to the multiple restrictions on the utilization of resources in relation to the (special) status of such areas.

Figure 2

The negative impact of the provided rights over the agrarian resources and the costs for the protection of the private rights over agrarian sustainability (%)

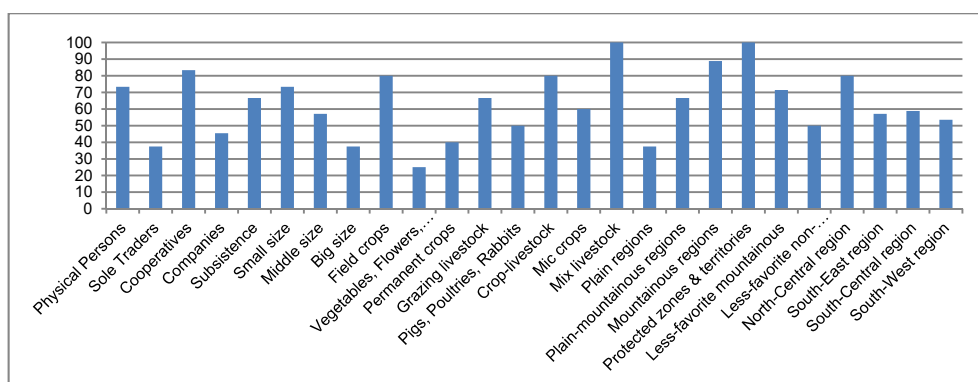
Many different types of producers also report having high costs for the protection of their resources and output, due to constant thefts of property and yields. A good number of holdings are forced to provide permanent security for their yield, which additionally makes the production more expensive or turns managers, owners and their families into guards. There are many instances when privately owned animals destroy the harvest of other farmers and it is very difficult to punish offenders, because it is very difficult to identify the offenders with certainty, so that they can be legally prosecuted. In other instances, wild animals destroy sow, permanent crops and/or yield. However, such cases are not a matter of assault on property caused by persons, but rather a need (costs) arises for managing natural risk. For 30% of the surveyed farms the rights over agrarian resources and the costs for their protection are of no importance for the aspects of agrarian sustainability.

According to 60% of the surveyed farms, the "existing conflicts over agrarian resources" negatively impact the different aspects of agrarian sustainability, while according to the rest of the surveyed farms they have no major effect on them (see Figure 1). The conflicts usually obstruct the efficient distribution and sustainable exploitation of agrarian resources and are related to significant costs for their prevention and resolution. That factor usually considerably diminishes economic

sustainability and sometimes environmental sustainability, and occasionally social sustainability. Different conflicts over agrarian resources have varying effects on the sustainability of different subsectors, regions, and types of farming organizations (see Figure 3). Such conflicts are commonly associated with the strong interests in the acquisition of ownership and/or utilization of certain limited agrarian resources by individual agents, farms, related and unrelated businesses, powerful groups, etc. In certain cases there are strong conflicts, related to the strategies of some large groups for the “legitimate” acquisition of major resources (lands, facilities, enterprises) from smaller producers through various unlawful schemes (applying pressure, unfair competition, severe conditions for crediting, lawsuits and even causing bankruptcy). There are many instances of conflicts, caused by not defined or poorly defined rights (of ownership, direction, utilization, etc.) over certain resources or by their “public” (good) character, as is the case with new technologies, state and municipal pastures and lands, water sources, ecosystem services, critical infrastructure, etc.

Figure 3

The negative impact of the existing conflicts over agrarian resources on agrarian sustainability (%)

Conflicts over agrarian resources negatively affect the cooperative farms and the holdings of physical persons to the greatest extent. The adverse impact of this factor is felt to a lesser degree by the various types of firms that possess or use more efficient mechanisms for the prevention and/or effective overcoming of existing conflicts with other agents. Despite that, a good number of sole traders and companies evaluate that conflicts over agrarian resources negatively impact agrarian sustainability. The negative impact of conflicts over agrarian resources increases along with the reduction of farm size, and it is typical for small and middle-sized holdings, as well as for semi-subsistence farms. Furthermore, a considerable portion of the large farms also indicate that such conflicts diminish agrarian sustainability. The conflicts over agrarian resources influences the sustainability of mix livestock farms, field crops producers, mix crop-livestock farms, grazing livestock breeders and mix crops

producers to the greatest extent. The negative impact of conflicts, associated with agrarian resources is the most pronounced in mountainous regions and in farms with lands in protected zones and territories, and to a lesser extent in the plain regions of the country. The latter is a consequence of the fact that the amount of agrarian resources in the mountainous regions is relatively limited and all related conflicts severely affect their sustainable development. The negative impact of that factor is expressed to a greater extent in the North-Central region, in comparison with the south regions of the country.

According to a big part of the interviewed managers, the “real possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means” negatively affect agrarian sustainability (see Figure 1). That is a consequence of the fact that the legitimate means for the resolution of disputes and conflicts are in reality “impossible”, not accessible or too expensive to use for the significant portion of agrarian agents. For example, many surveyed agricultural producers complain from the delayed payment of purchased produce by big buyers, processors and/or food chains, or the untimely provision of subsidies, compensations or assistance by the responsible state agencies. Many instances are reported, when it is too expensive or practically impossible to enforce legitimate rights on certain resources or activities through legal means, due to how not working, slow or costly the public system of identification, enforcement, disputing and provision of rights is to use by individual agents. In all these cases, the agricultural producers who are unilaterally dependent upon certain buyers and/or state institutions are harmed, being unable to enforce their legitimate rights over resources and activities, nor to get compensation for realized losses or missed benefits.

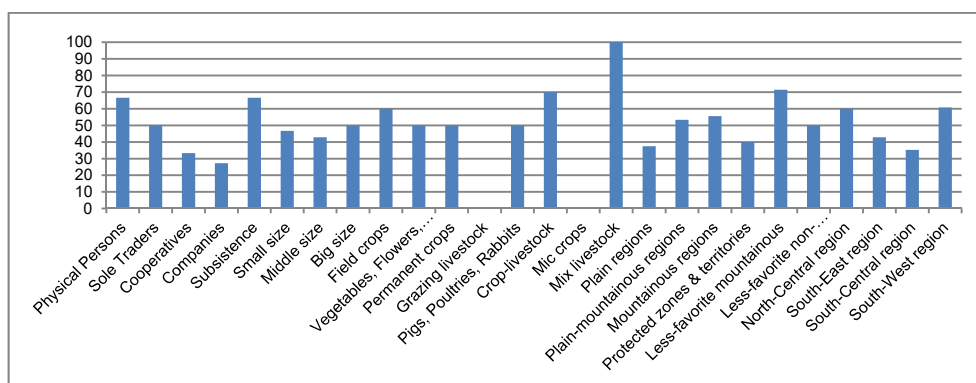
When the costs of private contracts are enormous, agents replace the most effective form for governing of agrarian sustainability with a less efficient but “safer” mode for safeguarding their investments and interests – through restrictions on deals and relationships with market agents, the personification of trade, the weaker cooperation with external agents, the complete integration of transactions, targeting short-term benefits and solely own profit, etc. The possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means positively impact different aspects of the agrarian sustainability of only a small portion of holdings. According to a relatively big portion of the surveyed farms, the possibilities and associated costs are neutral with regard to sustainability. These figures indicate that for the majority of Bulgarian holdings the official system for disputing the rights and contracts either works well, or they possess (use) other informal and more-effective mechanisms for the protection of their rights and contracts – good relations, privileged and/or powerful positions, personal connections, assistance from a third party, unlawful modes, etc. Some holdings do not need to use the official system of conflict resolution at all due to the lack of interest or conflicts with other parties over resources and obligations – small amount of owned or used resources, absence or small number of contractual relations, etc.

The possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means have a negative effect on agrarian sustainability according to two thirds of physical

persons and for every other sole trader, for one third of the cooperatives, and for just above a quarter of the companies (see Figure 4). It is apparent that the last two types of farming enterprises possess greater possibilities for covering the (often high) costs associated with the protection of private rights and contractual obligations. At the same time, a significant number of the smaller holdings and the biggest farms feel the adverse impact of that factor. This is due to the high costs of a “unit of contestation”, the lack of experience, capability, possibilities, low frequency, etc., or due to the significant overall costs for multiple disputes as a result of the scale of activity, employed resources and contractual relations with other parties. That factor adversely affects all or the predominant part of the holdings specialized in mix livestock, mix crop-livestock and field crops. One in every two farms specialized in permanent crops, pigs, poultry and rabbits, or in vegetables, flowers and mushrooms report negative impacts. For all the holdings specialized in grazing livestock and mix corps, the possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means are a positive or neutral factor.

Figure 4

The negative impact of the possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means on agrarian sustainability (%)

Among the various ecosystems exposed to the negative impact of the possibilities and costs of disputing rights and contracts through legal means, the farms in less-favored mountainous regions and plain-mountainous regions are affected the most. The holdings located in the South-West and North-Central regions of the country are the ones that suffer the most due to the inefficiency of the existing system, while the farms in the South-Central region are affected to the least extent. The existing regional differentiation of the impact of that factor is determined by the different levels of efficiency of the formal system of the disputing of rights in each region, the specific structure (and efficiency) of the informal institutional environment and the modes of governance, as well as the different needs, challenges, contractual structure, accumulated experience and internal capability of the different farms.

A significant part of the surveyed holdings report that the “free access to public lands” is an essential positive factor for agrarian sustainability, from an economic perspective, as well as from a social and environmental perspective (see Figure 1). At the same time, none of the managers assesses that such an access has a negative impact on agrarian sustainability. Despite that, many small producers in mountainous and other regions complain that the public lands are not always distributed fairly. Many instances are reported of large state and municipal pastures and meadows, for which huge public subsidies are received, being allocated to individuals and groups “with connections”. Such modes decrease the social efficiency, although they may not necessarily change (and could even increase) the economic and/or environmental sustainability of land use. In many residential areas there are no sufficient municipal pastures and that creates serious problems for the sustainable development of many small-scale livestock breeders. In certain regions, the land and other resources with free access are not utilized sustainably due to their overuse (more than the allowed number of livestock on a pasture, the uncontrolled collection of wild plants, snails, etc.) or underuse (lack of care for public resources due to the absence of owners).

To the greatest extent, the favorable impact of such an institutional organization (free rather than restricted or no access to public lands) on agrarian sustainability is reported by physical persons and subsistence farms, companies and small-sized farms, all farms specialized in grazing livestock and mix livestock, as well the majority of the mix crop-livestock holdings. The positive impact of that factor is confirmed by the farms, located in mountainous regions, in less-favored non-mountainous regions, and most farms in the South-East region. This is due to the fact that mostly holdings with small size specialized in grazing livestock located in the mountainous regions of the country take advantage of such a good opportunity to the greatest extent. In these regions private agricultural lands are limited and there are large pastures and meadows, which are widely provided for use to local farmers.

According to one fifth of the interviewed farm managers, the “defined social rights and obligations” at the current stage of development have a positive impact on agrarian sustainability, and particularly on its social aspect (see Figure 1). The favorable impact is pointed out by the majority of cooperative farms, in which social goals are principally an essential priority for their overall activity. The positive impact on agrarian sustainability is also pointed out by other big employers (firms), which believe that the social rights of workers are to be respected, and that secured workers are also more economically productive and more ecologically efficient. However, for the majority of the farms the social rights and obligations formally defined by the institutional environment do not have any impact on agrarian sustainability. That is a consequence of the fact that many formal norms and standards related to social rights, labor conditions and payment, etc., are not well respected or controlled in agriculture. For a good fraction of the farms, the legally defined social rights and obligations have a negative impact on agrarian sustainability. Principally, bigger holdings and major employers are forced to comply to a greater extent with the official norms for contracting, working conditions, wage payments, insurance,

social security, etc. These farms are subject to considerable public subsidizing and along with that to a stricter control and sanctions by the state agencies for noncompliance with the various (quality, social, environmental, etc.) standards.

For some managers, the “new” social obligations which arise from the modernization of the legislation are associated with additional costs and diminishing economic efficiency, and with that of the overall sustainability of the sector. On the other hand however, the greater portion of the interviewed managers believe that the “efficiency of controlling social rights and obligations ” is a neutral factor for agrarian sustainability and its individual aspects (see Figure 1). That is due to the fact that the implementation and enforcement of social rights and obligations in the sector (similarly to other sectors in the country) is not at a good level and has no real impact on sustainability and its social aspect. At the same time, a good portion of the holdings assess the impact of the effective control over social rights and obligations as positive. That is a consequence of that fact that a stricter control significantly improves the status-quo and leads to the implementation of otherwise “good” social standards and norms, which were introduced after the country’s accession to the European Union. At the same time, for a relatively small fraction of the farms, an “improved” control on the strict implementation of social rights and obligations is undesirable, because it would considerably increase the costs of production and negatively affect sustainability.

According to the more significant part of the interviewed farm managers, the “defined eco-rights and obligations” have a positive effect on agrarian sustainability, particularly on its environmental aspect, and eventually contribute to enhancing the social and economic dimensions of sustainability as well. The favorable impact of this factor is assessed equally by holdings of different juridical type, specialization, size, geographical and ecological location. A big number of agricultural producers receive public subsidies, which require compliance with the modern eco-standards and norms. There are also special measures for assisting agro-ecology and organic production, which impose even higher environmental standards. Numerous norms and standards for the protection and exploitation of natural resources as a whole or in certain regions are introduced, which are obligatory for owners of agrarian resources, agricultural producers and the industry, residents, visitors, etc. Only a tiny section of the surveyed farms indicate that the structure of the regulated eco-rights and obligations is a negative factor for agrarian sustainability. The latter is consequence of the fact that the adaptation of the holdings to the requirements of the new environmental rules in the sector is associated with additional costs or considerable loss of benefits. At the same time, the majority of interviewed managers believe, that the defined eco-rights and obligations are not important for agrarian sustainability. Very often agricultural producers are not very familiar with; nor do they implement the new eco rules and norms due to the lack of means, no capability of adaptation or weak (practically impossible, too expensive, politically unacceptable) control by the state bodies. In other instances, the provided rights for profiting from eco-activities and products do not allow obtaining any market and contractual bonuses. Some holdings, which are certified for organic production, mostly sell

their output at normal market prices without receiving the necessary bonus for organic produce.

Moreover, three quarters of the surveyed farms do not think, that the “efficiency of the control over eco-rights and obligations” is of significant importance for agrarian sustainability, and for its environmental aspect in particular (see Figure 1). The reason for the latter is the fact that the permanent control on eco-standards in a geographically extensive and multifaceted sector like agriculture is relatively weak (or practically impossible), violations are easily hidden, often disputed or difficult to prove (through expertise, court, etc.), while sanctions for noncompliance are insufficient to induce mass pro-environmental behavior. On the other hand however, the manager of every fifth holding believes that the improved efficiency of the control over eco-rights and obligations in the past years favorably affects agrarian sustainability and its environmental dimensions. These are mostly larger producers, who understand the mandatory standards for quality, ecology, protection of nature and biodiversity, etc., well and try to comply with them. These holdings strive to preserve (and improve) the quality of the utilized natural resources, since they are controlled by the state bodies to a greater extent, and they are the ones that suffer the most from the detected violation and sanctions. Some producers also think that the “production” pressure of the sector on the environment is not strong due to the low application of fertilizers, crop protection chemicals, intensification of activity, etc. Relatively few farms indicate that the efficiency of the control over eco-rights and obligations negatively affects agrarian sustainability. Those are producers who are either unconvinced (unaware) of the meaning of effective eco management, or disinterested in the latter (due to advance age, part time involvement of farming, practicing a short-term lease of others’ resources, negative impacts on third parties, etc.), or have no financial or expert capabilities to carry out the necessary eco-activities within the needed scale and terms. For them the improved public control is an “obstacle” for the sustainable development of their holdings, since it is associated with additional costs for eco-actions, payments of penalties for violations, bribes to controlling authorities, etc. Often, accurate information about the real (eco)state is not presented in order to trade on markets and/or participate in public programs, professional and other organizations, as the shortage of efficient “external” control (quality, integral crop protection, pollution, waste management, etc.) favors that.

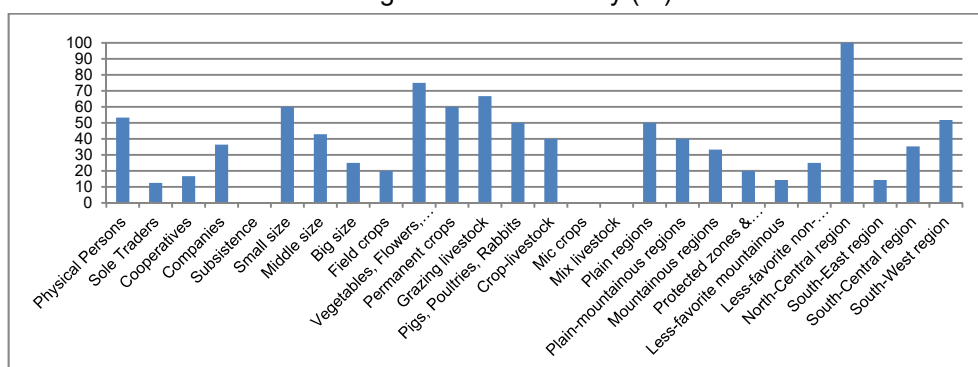
A big portion of the interviewed holdings report that the “existing market competition in the country” positively impacts agrarian sustainability and its aspects (see Figure 1). Bulgaria is a small country and many bigger farms compete successfully with local and international producers on a nationwide scale. However, for the majority of the interviewed managers the type and character of the market competition in the country is a negative factor for agrarian sustainability. Many farmers believe that there are no favorable conditions for loyal competition between foreign goods and domestic producers. The reasons for this are the following: the policies for trade liberalization (including with countries outside of the EU), the bad regulations and/or control of illegal import, the domination of large buyers (food chains, processors,

exporters, middlemen, etc.), the wide informal (shadow) sector in the country, the unequal public support to different subsectors of agriculture and types of producers, etc. Many farmers report, that the severe market competition leads to the compromising of the social and environmental aspects of agrarian sustainability in order to maintain economic vitality. Examples are also given for missing or undeveloped markets for certain products in agriculture (such as lucerne, silage, manure), as well as for the lack of short or long term agrarian credit, etc. In the latter cases, producers look for private ways for dealing with the issues – own production, contraction of activity, free provision, barter or combine exchanges, illegal waste disposal, contracts for chemicals supply interlinked with crediting, etc. Another reason for that problem in the country is the fact that the more complex and (often) more efficient market forms as alternatives for the competition with the current prices (such as future deals, forecasting and waiting for “high” prices, long-term contracts, vertical integration, etc.) are still underdeveloped. That is a consequence of the insufficient experience, the lack information, the superior costs (harvest storing, contracting), the uncertainty and risk for the holdings, etc. For a relatively small portion of the farms market competition in the country is a neutral factor for agrarian sustainability. Those are mainly smaller size producers, semi-subsistence farms or farms with unique produce and guaranteed marketing, which have no serious competition on a local scale and do not compete with the big players.

To the greatest extent the adverse effect on agrarian sustainability is felt by physical persons, small-sized holdings, producers specialized in vegetables, flowers and mushrooms, grazing livestock, permanent crops, pigs, poultry and rabbits (see Figure 5). The latter categories of holdings and subsectors are the ones that suffer the most from the intensification of competition in the country over the past several years.

Figure 5

The negative impact of the existing market competition in the country on agrarian sustainability (%)

The existing nationwide market competition is a negative factor with regard to agrarian sustainability for every other farm situated in the plain regions of the country,

for all holdings in the North-Central region, and for more than a half of the farms in the South-Central region. The adverse effect impacts sole traders and cooperatives, big farms, holdings specialized in field crops and located in less-favored regions, as well as ones with lands in protected zones and territories to the least degree. All these types of farms, production subsectors and ecological regions are with superior comparative advantages for the realization of economies of scale and scope in production and marketing, with good competitive and negotiating positions, established reputations and effective marketing channels. Moreover, these holdings, productions and regions also enjoy the biggest public support – subsidies for areas of utilized lands, agroecology, less-favored regions, etc. According to the majority of the surveyed agricultural producers, the “existing market competition in the region” is a neutral factor in relation to agrarian sustainability and its aspects. The little importance of the local competition is caused by the fact that many of the producers work for national and international markets and/or supply giant commercial chains and processors. Competition at the local level occurs between a limited numbers of small producers over a restricted number of local buyers, and here, the relations are “governed” by personal, rather than market connections – a high level of trust, clientalisation, high frequency of deals between the same partners, etc. Simultaneously, for a good proportion of the interviewed managers, the market competition in the region is a negative factor for agrarian sustainability, and particularly for its social and environmental dimensions. The latter is mostly typical in the regions with intensive production, high population density, and for smaller-sized commercial holdings.

What is more, many of the interviewed managers indicate the lack of sufficient qualified and low skilled workers in the sector as one of the main factors obstructing development at present. The latter demonstrates that the local markets do not work well and do not lead to an increase in the prices, nor to the “satisfaction” of the existing demand for hired labor. Consequentially, the farms do not expand to effective sizes, or important agro-technical and other activities are not implemented on an effective scale, or more expensive modes of governance are applied (such as a permanent labor contract, purchase of external services, leasing out of “idle” resources, etc., instead of using a contract for seasonal employment). Many managers also complain from the shortage of financing in agriculture, which is indicative of the fact that the loan markets do not work well at the local and the national level (unattractiveness, high risk, long pay back periods, etc., in the sector). Often, farmers sell their output and/or get their supply from agents in other (often remote) regions, because local suppliers and buyers are not reliable.

On the other hand, a good portion of the surveyed farms indicate the positive impact of market competition in the region. A well working local market provides opportunities for numerous smaller producers in the region to realize their comparative advantages both in relation to the producers (products) in other regions of the country and in terms of imported goods – lower prices, higher quality, freshness, authenticity of origin, fast and guaranteed supplies, product marketing that comes as a “package” with a service (farm visit, protection of nature, personal consultation, etc.). Superior

competitiveness allows local farms to not only maintain their economic vitality, but to also improve their social and environmental functions.

The majority of the surveyed holdings do not directly take part in export or compete directly with imported goods, and for them the “possibilities and costs for import and export” are a neutral factor for agrarian sustainability (see Figure 1). The majority of managers evaluate the existing possibilities and costs for import and export as positive. Those are mostly larger producers in export oriented or related agricultural subsectors, for which the possibilities for effective participation in international trade additionally improve some or all aspects of agrarian sustainability in the country. At the same time however, for 15% of the holdings, the good opportunities and low costs for import and export (“globalization”) are a negative factor diminishing competitiveness, destroying national production and producers, and having not only socio-economic but also environmental consequences.

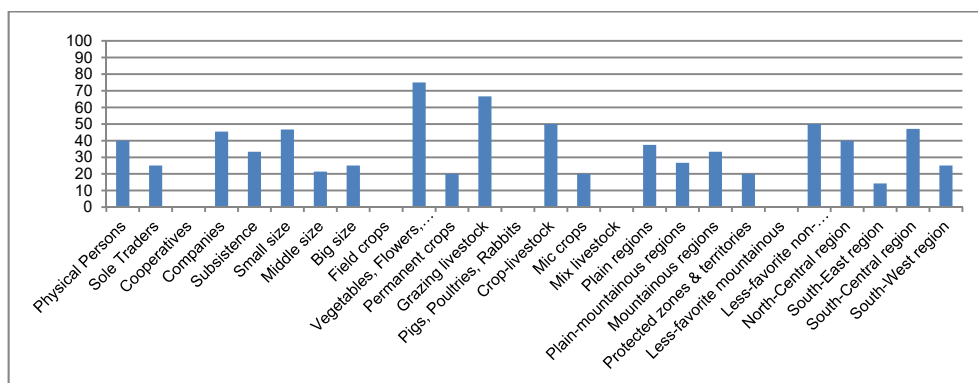
According to the majority of the interviewed managers, the existing “legislative and regulatory arrangements” in the country do not have any effect on agrarian sustainability or its aspects (see Figure 1). The latter means that either the system of laws and formal regulations does not aim at improving agrarian sustainability, or that the extent of implementation and enforcement of the system of laws and rules contributes to the achievement of the goals of sustainable agrarian development. Many of the interviewed managers confess that they apply for different types of subsidies only to get public support, and after that they destroy the subsidized crops. Obviously, such kind of public “assistance” has no particular benefit for agrarian sustainability and the program objectives (besides creating temporary employment). A good fraction of the farms assess the impact of the legislative and regulatory settings in the country on agrarian sustainability as negative. Numerous farmers complain that the multiple regulations of the Ministry of Agriculture and Food are difficult to study, not published on time, with a very short period for the examination, preparation and application for support or complying with regulations, while the sanctions for violation are significant. The latter means that the existing laws and regulations do not stimulate or regulate the activity of the main agents in the sector (farm managers, owners of agrarian resources, agrarian bureaucracy, users of agricultural produce and services) well. In some instances, they even obstruct the realization of the socio-economic and environmental aspects of agrarian sustainability. There are many examples for delayed payments of subsidies, compensation, etc., by the state agencies, creating enormous difficulties for the different types of producers. For merely one in every five of the interviewed managers the contemporary legislative and regulatory arrangements contribute (impact positively) to accomplishing agrarian sustainability.

Most affected by the adverse impact of the legislative and regulatory framework are the physical persons and companies, the small-sized holdings, and those specialized in vegetables, flowers and mushrooms, grazing livestock, mix crop-livestock, as well as farms located in the less-favored non-mountainous regions, and the North-Central and South-Central regions (see Figure 6). The legislative and regulatory settings do not have an adverse effect on agrarian sustainability in

cooperatives and holdings, specialized in field crops, pigs, poultry and rabbits, mix livestock, and farms in less-favored mountainous regions. The negative impact is smaller for the sole traders, the mid-sized and big-sized holdings, and in subsectors of permanent crops and mix crops, located in the plain-mountainous regions, and with lands in protected zones and territories. The legislative and regulatory framework affects the agrarian sustainability of the farms in the South-East and South-West regions of the country to the least extent.

Figure 6

The negative impact of the existing legislative and regulatory arrangements on agrarian sustainability (%)

According to more than a half of the interviewed farmers, the existing system of “formal standards for products, labor, etc.” in the country has no impact on agrarian sustainability and its socio-economic and environmental aspects (see Figure 1). That is a consequence of the fact, that the dominating system of formal standards is not directed toward the realization of the diverse goals of agrarian sustainability when it comes to the greater part of agricultural producers, due to bad design, mismatch between practical needs and/or inferior practical implementation. At the same time however, 30% of the surveyed farm managers believe that the official standards for products, labor, etc., support sustainable development and are a positive factor for achieving agrarian sustainability and its main aspects. The introduction and control of the modern standards of the European Union for the quality and safety of the products, the conditions and assurance of labor, the protection of natural resources, cross-compliance, etc., contribute to the improvement of the agrarian sustainability in the country. The latter concerns mostly larger producers and major market players, having greater capability, strong interests and financial means to introduce new standards and meet the market and institutional requirements. That also concerns the better part of the holdings receiving public subsidies and participating in various support programs, since they are a subject of constant and stricter control by different agencies. For a good portion of the holdings, the adaptation

to novel quality, environmental, labor, etc., standards is too expensive, technically not feasible, desirable or necessary, and leads to negative consequences in regard to agrarian sustainability. Those are smaller-sized holdings, with a lower capability (expertise, finance) for adaptation, in less developed regions of the country, owned by older entrepreneurs. Those types of farms suffer greatly from the enhanced control on the precise compliance with the modern standards performed by the state authority, due to the high costs for adaptation and complicated bureaucratic procedures, the impossibility or big losses from paying penalties, bribes, etc.

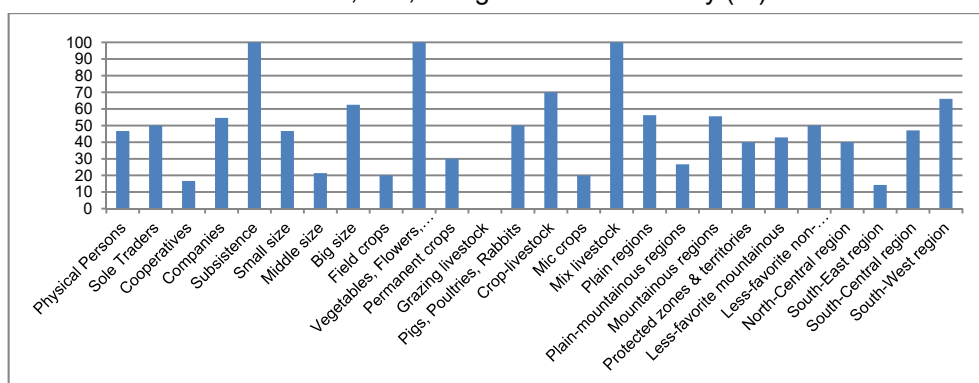
The entire legislation in Bulgaria was “harmonized” with that of the EU and high standards for quality, safety, environment protection, animal welfare, etc., were introduced in the pre-accession period. Despite that, a big part of the otherwise good laws and regulations does not work well due to bad implementation by the state and private agents, the insufficient control and lack of efficient mechanisms for stimulation and/or punishment. It is not by accident that the majority of the managers report that the “real implementation of laws, standards, etc.” in Bulgaria is a negative factor for agrarian sustainability (see Figure 1). The biggest fraction of the farmers believe that there is no supremacy of the law and/or laws, and that the rules do not apply equally to everyone in the sector and/or equally well in all regions of the country. There are also some managers, according to whom the “good” enforcement of certain laws and rules is not associated with real improvements of the individual aspects of agrarian sustainability, due to the inferior (not corresponding to the needs, costly for agents, cumbersome, etc.) regulatory system. A significant part of the interviewed managers assess the impact of that factor as neutral. In many cases, the “good” laws and standards that exist on paper are in fact “not implemented” or are applied incompletely. That consequently leads to the nonfulfillment of the expected results for the amelioration of the diverse aspects of agrarian sustainability. The smallest portion of managers suggests that the real implementation of laws, standards, etc., is effective, and that it contributes to the improvement of the socio-economic and environmental aspects of agrarian sustainability. Those are producers, subsectors and regions, where the formal laws and rules are applied and controlled comparatively well, and that in turn leads to the enhancement of sustainability. The small share of farms that gave this answer also gives some insight into the (insignificant) number of agricultural holdings in the country, in which the official rules, standards, norms, etc., are implemented and controlled well.

The negative impact of the (low) “efficiency” of the system of the actual application of laws, standards, etc., is faced to the greatest extent by companies, sole traders, physical persons, small-sized and big-sized holdings, producers specialized in vegetables, flowers and mushrooms, mix livestock and mix crop-livestock (see Figure 7). Cooperatives, mid-sized farms, holdings specialized in grazing livestock, field crops and mix crops, and permanent crops are affected by the adverse impact of that factor to a lesser degree. While only a small portion of the farms in the plain-mountainous regions and in the South-East region of the country report the negative impact, a comparatively greater portion of agricultural producers in the plain and mountainous

regions, and in the South-West region are affected by the adverse consequences of that imperfect institutional organization.

Figure 7

The negative impact of the extent of the real implementation of laws, standards, etc., on agrarian sustainability (%)

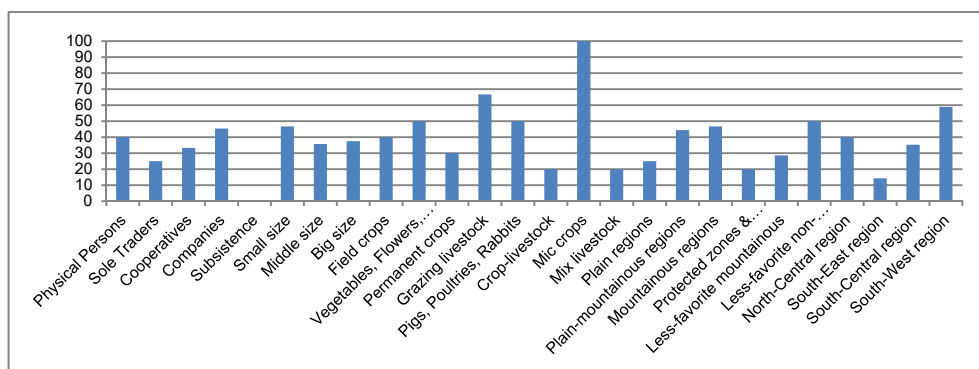
The bigger part of the interviewed managers do not think that the “existing public sanctions (fines, punishments) for violation” affect the activities and actions of agents for maintaining and/or increasing agrarian sustainability and its aspects in any way (see Figure 1). That is a consequence of the fact that the existing system of sanctions does not provoke adequate behavior for the amelioration of agrarian sustainability due to insufficient sanctions or inefficient organization (weak control, monitoring, lack of correlation between sanctions and outcome of activity, slow procedures, etc.). At the same time, only a tiny portion of holdings suggest that the system of public sanctions for violation “work well” and lead to positive results in regard to the elevation of agrarian sustainability. A big proportion of the managers evaluate the impact of the character and the size of the public sanctions for the violation of agrarian sustainability as negative. Superior and adequate sanctions are associated with increasing costs for the prevention of likely violations and/or payments for actual violations, without however always leading to the improvement of agrarian sustainability or its specific aspects.

The negative impact of the public sanctions for violation is felt to the greatest extent by the physical persons and companies, while it affects only a small portion of the sole traders and cooperatives (see Figure 8). The latter two kinds of farms either have fewer or more minor violations (less frequent and smaller sanctions) or the payment of the sanctions affects the overall outcome of their activity to a lesser extent (a tiny share of sanctions in the total costs, high return on costs from the payments of sanctions compared to the benefits). The adverse effect of the public sanctions for violation is greater for smaller-sized holdings and farms specialized in grazing livestock, mix crops, vegetables, flowers and mushrooms, pigs, poultry and rabbits. Farms with mix livestock and mix crop-livestock are impacted by the system of public sanctions for violation to a lesser extent. The latter either make less

violations (a high compliance with public norms and standards), or their violations are more difficult to detect and effectively punish, or the implemented sanctions are not proportional to the received benefits from breaking the rules. Farms located in mountainous and plain-mountainous regions as well as in less-favored non-mountainous regions experience the negative effect of the public sanctions to the greatest extent. Most of the farms located in the South-West region of the country report the negative impact of the public sanctions for violation on agrarian sustainability, while it is felt by the least number of farms located in the South-East region.

Figure 8

The negative impact of the existing public sanctions (fines, punishments) for violation on agrarian sustainability (%)

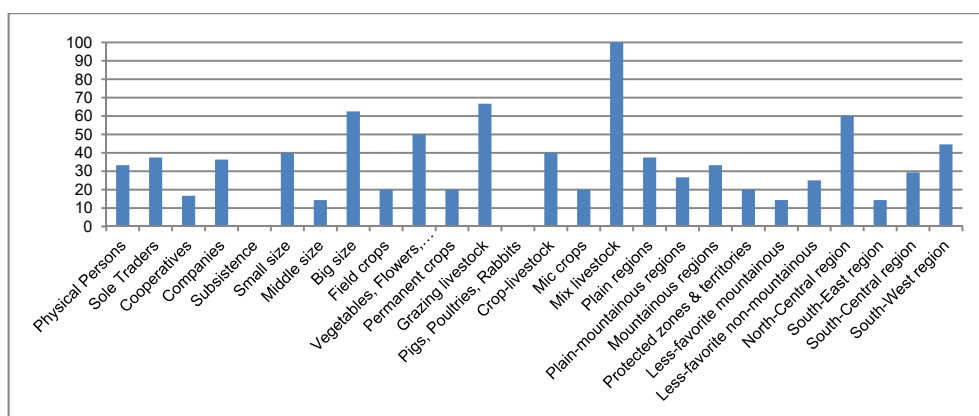

According to the majority of the interviewed managers the level of such costs has no effect on agrarian sustainability (see Figure 1). Therefore, the costs for the adaptation to the regulatory requirements are not important for maintaining or increasing agrarian sustainability, or in other words, the actual agrarian sustainability level does not depend on the effective amount of such costs. At the same time, merely 5% of all holdings believe that the real costs for the implementation of formal and informal norms, standards, etc., have a positive impact on agrarian sustainability. However, for a relatively good portion of the farms, the growing amount of costs for the adaptation to the constantly evolving formal requirements of the institutional and market environment, as well as the existing informal rules, are a negative factor for agrarian sustainability. Farms have high additional costs for complying with novel standards for the quality, safety, ecology, etc., of the EU, with the voluntary or compulsory “codes of behavior” of the various professional organizations, purchasing industries, commercial chains, consumer associations, etc. The study and implementation of the various laws, norms, etc., in the agrarian sphere is also associated with enormous costs for individual producers. Farmers also have significant costs for “complying” with the informal rules (informal standards of buyers, bribe payments, doing “favors”, “presents” to protectors etc.).

The amount and character of the costs for the implementation of formal and informal norms, standards, etc., have the strongest adverse effect on agrarian sustainability according to the managers of different types of firms – sole traders and companies (see Figure 9). The negative impact of these costs is felt to least extent by the cooperatives. These costs are a negative factor according to the majority of the big-sized holdings, which follow the formal rules more strictly, interact with external agents and institutions, and have higher absolute and relative costs of that type.

Figure 9

The negative impact of the costs for the implementation of formal and informal norms, standards etc., on agrarian sustainability (%)

The negative impact is felt more strongly by the farms specialized in mix livestock, grazing livestock, and vegetables, flowers and mushrooms. In all these subsectors the size of the farms is relatively small, while the costs for the adaptation to the new standards of the EU, the market counterparts and the nonmarket agents is extremely high. These costs have the least amount of negative impact on highly standardized and mechanized productions such as farms specialized in pigs, poultry and rabbits, field crops, permanent crops and mix crops. The costs for the implementation of formal and informal norms, standards, etc., have a greater negative impact on the farms located in the plain regions of the country and the North-Central region.

According to more than a half of the surveyed farms, the existing “possibilities for free contracting” are a positive factors for agrarian sustainability, predominately for its economic aspects, and to a lesser extent for its social and environmental aspects (see Figure 1). The positive impact of that factor is pointed out by the managers of different types of farms, as it gives them real freedom to negotiate the conditions and prices of exchange, which is of crucial importance for their effective and sustainable development. At the same time however, one in every five of the

surveyed farms indicates that the “possibilities for free contracting” negatively affect agrarian sustainability or its individual aspects (mostly the economic one). That concerns commercial holdings of various juridical type, size, production specialization, and locations, all of which suffer from the “free contracting” with counterparties. Many of the different types of Bulgarian farms are characterized by a high level of asymmetry (a strong dependency) in their contractual positions in regard to the dominant buyers and/or sellers of agricultural produce and services – large, semi-monopolistic or monopoly suppliers of materials, energy, water, credits, etc. Agricultural producers have no real possibility to choose a partner and negotiate prices, terms of payment, amount of damages, etc., in their relations with suppliers and buyers. At the same time, the farms are not able (too expensive) or willing (lack of alternative supplier or buyer) to protect their interests through legal means and therefore they constantly suffer as a result of the “provided freedom”. The interviewed managers also point out many examples of contract violations by public (state, municipal, international) bodies which adversely affect agrarian sustainability. For instance, often the negotiated subsidies are not transferred on time or in the required amounts, the contracted terms are not followed through by the local and state authorities, etc. Disputing such “contracts” through a third party (court, etc.) is too expensive or undesirable for the individual producers, due to the high specificity, low efficiency, huge costs and bureaucratic procedures, as well as the likelihood for subsequent “punitive actions” by the state body providing the public services (and sanctioning). According to a quarter of the surveyed managers, the existing possibilities for free contracting are of no importance to agrarian sustainability.

According to the majority of the surveyed managers, the “available information on prices, markets, innovations, etc.” has a positive impact on agrarian sustainability and its different aspects (see Figure 1). The favorable effect of the system for the provision of information for the effective governance of agrarian sustainability is indicated by all the different types of agricultural producers. The different kinds of holdings (large, small, individual, group, specialized, not specialized, etc.) have unequal information needs and possibilities for access to (collection, purchase, etc.) and processing (skills, qualification, available experts, etc.) of diverse information. Despite that however, all of them point out the fact that the external environment works well and that the information they possess leads to the improvement of agrarian sustainability or some of its aspects. Only 2,5% of the surveyed farm managers believe that the available information on prices, markets, innovations, etc., is not sufficient or is misleading, and is therefore a negative factor for agrarian sustainability. Simultaneously, a good portion of the agricultural producers evaluate the importance of the available information on the process, markets, innovations, etc., in relation to sustainable development as neutral. Some of these holdings (small, subsistence, extensive, etc.) have no great information needs, while others have no access to information (from media, advisory and training system, consultants, etc.) that is beneficial to the management of their multifunctional activity. Our survey has also found out that many farm managers have insufficient or no reliable information

for important parameters related to agrarian sustainability in the region or in the area of their farms, such as: the extent of the erosion and pollution of the soils, the quality of the ground waters, protected species, biodiversity, etc.

According to the majority of the surveyed farms, the existing “possibilities and costs for the registration of enterprises, associations, and organizations” at the present stage have a small impact on agrarian sustainability or its main aspects (see Figure 1). That means that according to most of the surveyed managers there are no formal institutional restrictions or high costs and difficulties related to the registration of various private and collective modes for governing their activity and relations, managing relations with the market and with private agents, and lobbying for public support. All these different types of farmers assess the possibilities and costs for the registration of the private and collective organizations of agricultural producers as “normal”. Another reason is the fact that the majority of Bulgarian farmers rarely participate in a formal registration of any business or other forms (firms, joint ventures, cooperatives, associations, etc.). A relatively small fraction of the interviewed managers indicate that the existing possibilities and associated costs for the registration of farms, associations and organizations favorably affects agrarian sustainability. That group includes managers-innovators looking for new organizational forms for improving the activity and actively (and frequently) taking part in procedures for the formal registration of various organizational formations. Many of these entrepreneurs have accumulated experiences in such activity, or use the help of qualified specialists for carrying out formal registrations, and therefore their expenses and efforts are not big. A good number of the surveyed farms believe that the existing possibilities and costs for the registration of farms, associations, and organizations negatively affect agrarian sustainability. Those are usually smaller producers with little experience in formal procedures and/or little capability to hire expensive specialists (consultants, lawyers, etc.), for which the related institutional restrictions (bureaucratic procedures, high costs of resources and timing, etc.) are an obstacle to improving agrarian sustainability.

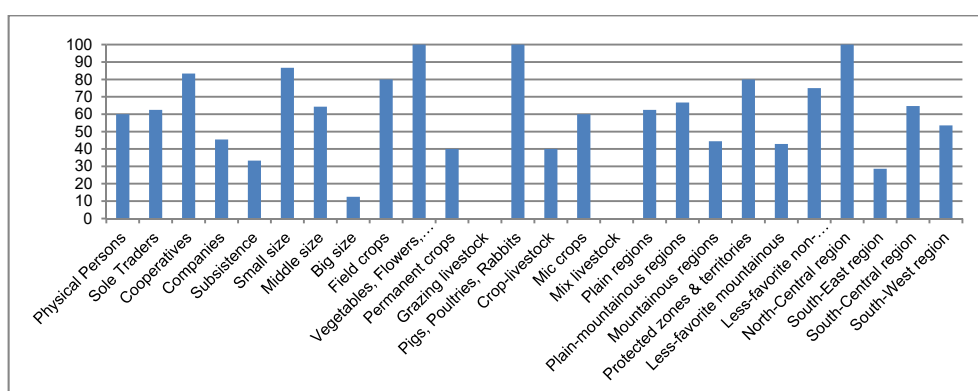
For the majority of the surveyed holdings, the institutionally determined possibilities (freedom, restrictions) and costs for the registration of products, origins, activities, etc., have no significant impact on the governance of agrarian sustainability (see Figure 1). That is a consequence of the fact that most Bulgarian farmers do not formally register new products, origins, trademarks, etc., and therefore think that the available possibilities and the related costs are important in regard to agrarian sustainability. At the same time, for one in every four of the interviewed managers, the existing “possibilities and costs for the registration of products, origins, activities, etc.” have a favorable impact on agrarian sustainability and its individual aspects. These are predominately entrepreneurs who are very familiar with and use the formal procedures for the official registration of special products, origins, technologies, etc. In line with the introduction of the EU legislation in Bulgaria, private agents and/or farmers organizations are gradually starting to apply the European practices in the field of the registration and protection of agrarian

intellectual property (protected products, denominations, origins, bio certification, eco-products and services, etc.). These innovations give new opportunities for increasing the efficiency of private and collective initiatives and investments, while the lack of bureaucratic obstacles and/or costs associated with their registration enhance agrarian sustainability. Only a tiny proportion of the surveyed holdings assess the impact of the existing possibilities and costs for the registration of products, origins, activities, etc., on agrarian sustainability as negative. According to some entrepreneurs, the existing institutional restrictions and costs prevent the effective registration of novel products, origins, activities, etc. That is a result of the inferior financial capabilities for the payment of fees, wages, bribes, etc., the insufficient experience and/or expertise for such activity, the lack of qualified personnel or the practical difficulties, associated with the complicated, incomplete and/or vague bureaucratic rules and procedures. The respondents also point out examples when the lack of compulsory certification for certain activities is a factor for the widespread dissemination of products, which are inauthentic to their declared origin and quality.

A quarter of the surveyed farm managers evaluate the impact of the “possibilities and obstacles for investment” at the current stage of development of Bulgarian agriculture as positive (see Figure 1). For a relatively small portion of the farms the possibilities and obstacles for investment in the operating environment are neutral factors which neither stimulate nor deter the improvement of agrarian sustainability. For the majority of the producers however, the real possibilities and obstacles for investment in the agrarian sphere obstruct agrarian sustainability and its aspects. For most Bulgarian farms, the socio-economic and institutional environment does not provide favorable opportunities for finding investment resources or sufficient incentives for investment activity for increasing economic, social and/or environmental sustainability in the sector.

Figure 10

The negative impact of the existing possibilities and obstacles for investment on agrarian sustainability (%)

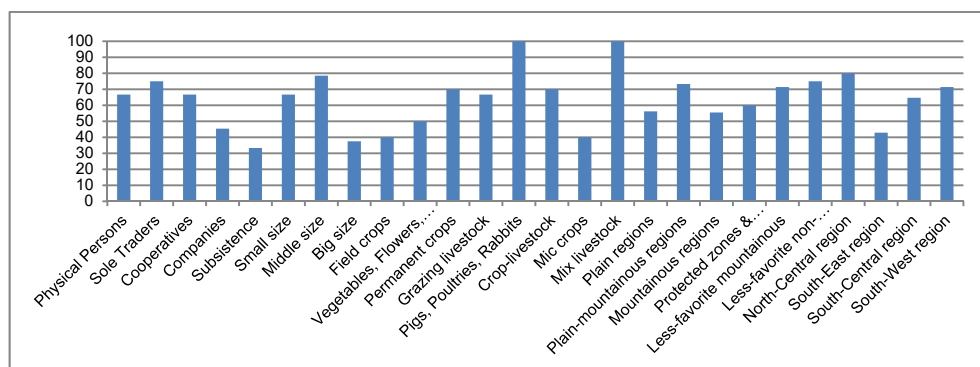
The existing possibilities and obstacles for investment deter agrarian sustainability the most in cooperatives, small-sized holdings, farms specialized in vegetables, flowers and mushrooms, as well as ones specialized in pigs, poultry and rabbits, farms with lands in protected zones and territories, and farms located in less-favored non-mountainous regions, as well as those located in the North-Central region of the country (see Figure 10). On the other hand, the specific socio-economic and institutional environment has a smaller adverse effect on the investment activity of companies, big-sized farms, holdings specialized in grazing livestock and mix livestock, and those situated in mountainous regions, less-favored mountainous regions, and in the South-East region of the country.

Our survey has proved that, for the majority of the managers of agricultural holdings, the “existing monopoly and power positions” negatively affect agrarian sustainability and its individual aspects (see Figure 1). Merely 5% of all farms assess the actual situation in regard to the monopoly as being favorable for agrarian sustainability. Such holdings are commonly contractually or completely integrated in some structures with “power” positions and benefit from the monopoly positions of that mode. A significant portion of the managers evaluate the presence of a monopoly and its effects on agrarian sustainability as neutral. Such farms either trade on competitive (working well) markets with many sellers and buyers, or most of their relationships are carried out with local and predominately small buyers and/or sellers (absence of monopoly).

All the different categories of holdings, subsectors of agriculture and regions of the country suffer from the negative impact of the existing monopoly and power positions (Figure 11).

Figure 11

The negative impact of the existing monopoly and power positions
on agrarian sustainability (%)

The adverse effect of the monopoly and power positions has the greatest impact on the agrarian sustainability of sole traders, mid-sized holdings, farms specialized in pigs, poultry and rabbits, mix livestock, permanent crops, farms located

in the plain-mountainous regions, less-favored mountainous and non-mountainous regions, and in the North-Central and South-West regions. On the other hand, the negative effect of monopoly and power positions in regard to agrarian sustainability affects companies, big-sized farms and those predominately for subsistence, holdings specialized in field crops and mix crops, and the ones located in the mountainous regions and the South-East region to a comparatively lesser degree.

In the present conditions of Bulgarian agriculture, the traditional “personal connections” are still reported as an important positive factor for agrarian sustainability by the greater majority of the interviewed managers (see Figure 1). The favorable effect of personal connections on agrarian sustainability is indicated by all the different types of farms, subsectors of agriculture, and in the different regions of the country. Personal contacts between close acquaintances, relatives, associates, etc., dominate not only in the governance of commercial relations (different types of deals), but also in the various “relations” with public (state, municipal, non-governmental, etc.) organizations, as well as in the participation in collective initiatives and/or different types of organizations (marketing, procurement, eco-management, lobbying for public support, etc.). For one tenth of the holdings the personal connections have no importance in the governance of relationships with other agents and in regard to agrarian sustainability. Those are mainly large commercial farms, for which market (prices, competition, trade conditions) rather than personal factors are essential for choosing a partner for exchange and coalition. A comparatively small part of the interviewed managers indicate that the domination of personal connections in the Bulgarian agrarian sphere is a negative factor for the amelioration of agrarian sustainability and its individual aspects. That type of governance is frequently associated with the privileged and sometimes unlawful “inclusion” in public support programs or access to major public resources by certain groups and individuals with “good connections” with authority at a national, regional and/or local level.

According to the majority of the surveyed managers, the established reputation has a positive impact on the governance of agrarian sustainability and its main aspects (see Figure 1). The favorable effect of that factor is equally reported by farms of different juridical type, size, production specialization, geographical and ecological location. None of the holdings that took part in the survey believe that the information for building a (good, bad) reputation hinders agrarian sustainability. At the same time however, for a good fraction of the surveyed holdings, the established reputation is not a factors that affects agrarian sustainability. The governance of the diverse aspects of agrarian sustainability often require relations with new partners, for which there is usually no reliable reputation information (new business, regional, or country players, etc.). Therefore, agrarian agents use other “faceless” mechanisms for controlling the quality and protecting the interests in the form of recommendations, bets, joint investments, short-term contracts, taking additional risk for higher benefits, etc.

According to the majority of the interviewed managers, the “existing trust” at the contemporary stage of agrarian development has a positive impact on agrarian

sustainability and its main aspects (see Figure 1). The high trust has a favorable effect on sustainability according to the managers of the different types of farms, from the different subsectors of agriculture, in the different geographical and ecological regions of the country. In the agrarian sphere and in the rural communities a great portion of the relations are between agents, who have known each other well for a long-period of time, and who have developed trust, reputation and personal connections with one another. Namely, such informal mechanisms (trust, good reputation, personal connections, mutual interest to avoid and/or find a quick resolution to disputes and conflicts, etc.) effectively govern a significant part of the activity and determine the behavior of the majority of participating agents to a great extent. Subsequently, a great portion of the agreements in the sector are based on informal contracts, governed by the “high trust” and the “good will” of the parties. At the same time, none of the respondents indicates that the extent of trust is a negative factor for agrarian sustainability. That is indicative of the fact that those who base their relations on such (informal) mechanisms feel that it’s a contributing factor for the governance of agrarian sustainability or its aspects.

Nevertheless, according to a considerable fraction of the surveyed holdings, the existing social trust is a neutral factor for governing agrarian sustainability. At the present stage the agrarian agents increasingly have to trade with unknown partners from other regions and/or countries without being able to use traditional interpersonal forms, based on good knowledge, personal connections, “punishment” through the formation of a bad reputation, etc. What is more, achieving or maintaining agrarian sustainability often requires long-term efforts and the involvement of a big number of participants (“collective actions”) across vast territories. The latter gives possibilities for opportunistic behavior on the part of some or most of the participants, which often leads to the failure of common projects. Many examples are also presented when excessive trust in a given partner(s) in bilateral or multilateral deals leads to failures, nonfulfillment of agreements, unrealized objectives and significant losses for certain parties. That is why more efficient forms for governing agrarian sustainability in the agrarian sphere, such as formal contracts and agreements, market competition, the assistance of a third party, dispute resolution through the court system, etc., are increasingly necessary.

The majority of the interviewed managers believe that the “social needs and pressure on a national scale” at the current stage have no substantial impact for achieving or maintaining agrarian sustainability or any of its aspects (see Figure 1). Besides, 15% of the holdings even think that social needs and pressure have a negative effect on agrarian sustainability and its social and/or environmental dimensions. A good proportion of the managers however hold the opinion that the evolution of social needs, the demand for the products and services of the agrarian sector and pressure from interest groups, government, non-governmental and international organizations and the public at large have a positive significance for the realization of agrarian sustainability. Such novel national needs and “pressure” direct (assist, stimulate, sanction) the efforts of a considerable portion of the

agricultural producers to achieve the socio-economic and environmental objectives of sustainable development. Those are predominately the bigger commercial farms, which are sensitive to market demand for certain products and services from the consumers on a national and/or international scale, whose purpose is a socially responsible, environmentally friendly, etc., agriculture. There are also numerous good examples of progressive models, introduced by young entrepreneurs who react to new trends in social needs, introducing original initiatives or join novel national or international "movements" for sustainable agriculture (organic agriculture, permaculture, etc.).

As far as the "social needs and pressure in the region" are concerned, for the better portion of the interviewed managers, they are mostly a neutral and even a negative factor (see Figure 1). For every tenth farm however, the social needs and pressure in the region are a positive factor for agrarian sustainability, but not so much for its economic aspects or, increasingly, for its environmental and/or social aspect. That is the opinion, mainly, of the smaller holdings which meet local demands and are forced to take into account (more strictly) the various needs of residents and visitors of the region.

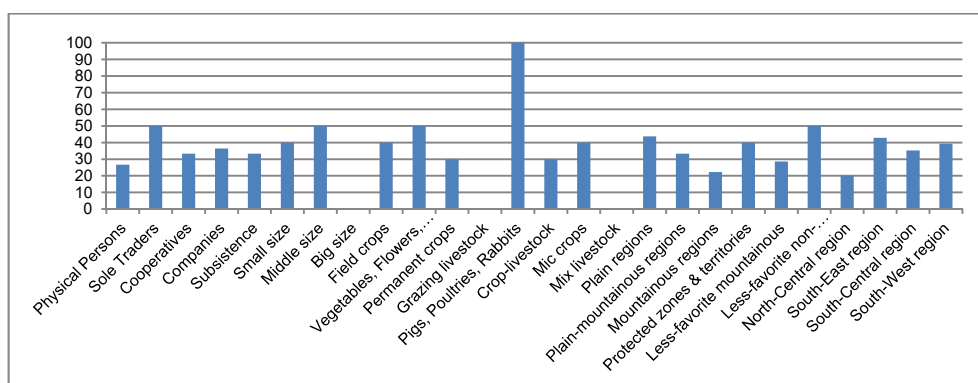
According to 30% of the surveyed managers, the "informal rules, norms, modes, etc." positively impact agrarian sustainability and its main aspects (see Figure 1). Traditionally, a great variety of informal rules, norms and forms (contracts, agreements, norms, etc.) dominate within the agrarian environment, which greatly determine the relations and behavior of agrarian agents. In the conditions of a poorly working system of formal institutions, the agrarian agents widely use such informal rules and diverse modes for the organization and management of their entire activity. For a fraction of the holdings they also assist in the improvement of agrarian sustainability or its individual aspects. A significant part of the managers assess the impact of the informal rules, norms, modes, etc., on agrarian sustainability as neutral. Along with the development of the system of formal rules and markets and the improvement of the control and enforcement of formal standards, norms, etc., through legal means, the formal institutions (greatly) replace the informal ones in governing the relations and behavior of a tiny fraction of the agrarian agents. At the same time however, a good portion of the holdings argue that domination of the informal rules, norms, forms, etc., has an adverse effect on agrarian sustainability. A dual system of formal and informal structures in the sector punishes those who comply with the laws and regulations and favors those who violate them. There is still no effective system for the implementation and enforcement of laws standards and regulations in the country, and as a result, informal (even illegal) forms of carrying out activity, conflicts resolution, assets acquisition, access to public resources and support funds, etc., are widely applied. That impedes the evolution of the effective (formal) structure for governing agrarian sustainability and each of its aspects.

All categories of farms, subsectors of agriculture and regions of the country are exposed to the adverse effect of the informal modes of governance (see Figure 12). The only exceptions are the big farms and the holdings specialized in grazing

livestock and mix livestock. In the latter groups the informal institutions “work well” for assisting or not disturbing the agrarian sustainability and its aspects. Sole traders, mid-sized farms, holdings specialized in pigs, poultry and rabbits, vegetables, flowers and mushrooms, farms located in the plain regions, and in the South-East region are affected to the greatest extent by the negative impact of the widespread application of informal rules, norms and modes. On the other hand, a relatively smaller share of the physical persons, cooperatives, holdings predominately for subsistence, farms specialized in permanent crops and mix crop-livestock operations, those located in the plain regions, and in the North-Central region have evaluated the application of informal rules, norms, modes, etc., as negative. The official rules and forms dominate in these groups of holdings, subsectors and regions, while the informal rules either are not employed or their implementation is neutral or more efficient (cheap, favorable) for the participating agents.

Figure 12

The negative impact of the existing informal rules, norms, forms, etc.,
on agrarian sustainability (%)

According to the bigger fraction of the surveyed holdings, the “official status of the region” is not essential for agrarian sustainability since they are not located in such regions or their location does not give them any benefits, or it is associated with additional costs (see Figure 1). Nevertheless, according to a good portion of the interviewed managers the region’s official status is a positive factor for agrarian sustainability or some of its aspects. That equally concerns farms of different juridical types, sizes, production specialization, ecological and geographical location. Usually when a farm is located in a favorable (resort, more developed, border, etc.) region this gives it a number of socio-economic advantages, such as: superior prices, guaranteed marketing, diversification in related and other activities (restaurant, hotel, ecosystem services, tourism, etc.). On the other hand, if the location of the holding is in a special (rural, less-favored, protected zones and territories, etc.) region, this gives it opportunities for participation in various public support schemes

and leads to the improvement of agrarian sustainability. Nevertheless, for a good proportion of the farms, the special status of the region has a negative impact on agrarian sustainability or its individual aspects. The affiliation of a farm to such a region most often is associated with numerous comparative disadvantages (low productivity, superior costs, remoteness from markets, restrictions on the utilization of resources and certain activities, etc.), which are not compensated through public support forms and eventually hamper agrarian sustainability or some of its aspects.

The analysis of the relationships between the level of agrarian sustainability in the farms and the importance that the managers give to the individual elements of the external environment and the governing modes also make it possible to evaluate the actual efficiency of the different governing mechanisms and modes for improving agrarian sustainability in the country. In regard to most of the components of the external institutional, market and natural environment, there is no strong correlation between the good and high levels of sustainability and the (positive or negative) assessments of the managers of the impact of the corresponding factors on agrarian sustainability. The only exceptions are the “free access to public lands”, the “established reputation” and the “existing trust”, where the farms with a positive estimate for the impact of these factors also demonstrate superior levels of agrarian sustainability. Apparently, for the rest of the elements of the external environment, the farms adapt to the conditions for achieving agrarian sustainability, independent of the favorable or adverse impact of the considered factors.

*

The present empirical study on the impact of the diverse elements of the socio-economic, market, institutional and natural environment on agrarian sustainability is the first of its kind and it made it possible to identify and assess the factors of the “external” environment that have the greatest effect on agrarian sustainability in the country, and in individual subsectors of agriculture, in different geographical and administrative regions, (agro)ecosystems and types of farming enterprises. Nevertheless, the evolution of the system of governance and the level of agrarian sustainability depends on various economic, political, behavioral, demographic, technological, international, natural etc., factors, as well as on the dominating market, private, collective, public, etc., modes of governance applied by the agents. The separate and joint effects of all these important factors are to be accounted for and assessed in further research in this new area. Besides, there is always a certain “time lag” between the “improvement” of the system of governance and the change in agents behavior, and their positive, negative or neutral impact on the state of agrarian sustainability and its individual aspects. All these factors are to be the subject of further studies, as estimates can also be made on the “dynamics” of their impact over different periods. In addition, the precision of the estimates must be improved and, along with the assessments of the farm managers, it should incorporate other relevant information – expertise, studies on the “actual” behavior of various agrarian agents and its associated “effects”, reports, statistical and other data.

References:

Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.

Bachev, H. (2010a). Management of Farm Contracts and Competitiveness. VDM Verlag Dr. Muller.

Bachev, H. (2012). Efficiency of Farms and Agrarian Organizations. – Economic Thought Journal, N 4, p. 46-77 (in Bulgarian).

Bachev, H. (2013). Management of Agrarian Risk. – Economic Thought Journal, N 2, p. 50-75 (in Bulgarian).

Bachev, H. (2014). Environmental Management in Agriculture. – Economic Thought Journal, N 1, p. 29-55 (in Bulgarian).

Bachev, H. (2016). Defining and Assessing the Governance of Agrarian Sustainability. – Journal of Advanced Research in Law and Economics, Vol. VII, Issue 4(18), p. 797-816.

Bachev, H., B. Ivanov, D. Toteva, E. Sokolova (2016). Agrarian Sustainability and its Governance – Understanding, Evaluation, Improvement. – Journal of Environmental Management and Tourism, Vol. 7, Issue 4 (16), p. 639-663.

Sarov, A. (2017). Management of Agricultural Cooperatives - Challenges and Perspectives (Doctoral dissertation). Sofia: IAE (in Bulgarian).

North, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.

Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. New York: The Haworth Press Inc.

Terziev, D., D. Radeva (2016). Studying the New Agriculture. 2nd International Conference on Development and Economics (I.CO.D.ECON). Thessaloniki, Greece, Conference proceedings, https://icodecon.com/images/docs/proceedings_2017_3_18.pdf

Williamson, O. (1996). The Mechanisms of Governance. Oxford University Press.

8.II.2018

СИСТЕМНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

Направен е преглед на съвременните теоретични постановки за проучване и анализ на факторите, които благоприятстват предприемаческия дух и нагласи, насърчават предприемаческата среда и обуславят развитието на предприемачеството. На тази база е избран аналитичен модел, който е приложен за целите на проведеното от автора емпирично проучване на българската предприемаческа екосистема. Изследването е подкрепено с допълнителни данни, така че да се постигне цялостност на обхвата и задълбоченост на представянето на предприемаческите процеси в България и напредъка в тази област през последните години.

Ключови думи: предприемаческа екосистема; предприемачество; бизнес среда; стартър

JEL: M10; M13; O10; O30

Концепцията за предприемаческата екосистема се налага в дискусиите и изследванията през последните години с цел да се задълбочи разбирането за движещите сили и обстоятелствата, които водят до динамизиране на предприемачеството и постигане на висок и устойчив растеж. Този подход допринася и за цялостен и сравним анализ на състоянието и развитието на предприемачеството и предприемаческата култура в различните държави, региони и градове, като същевременно позволява да се открият предизвикателствата и възможностите за подобрене, които да захранят консултативните процеси за формиране на правителствените политики за растеж и конкурентоспособност.

Предприемаческата екосистема в България се активизира с увеличаване и разнообразяване на достъпа до финансиране в ранната фаза от предприемаческата активност по линия на Структурните фондове на Европейския съюз през предишния програмен период (2007 – 2013 г.). Наблюдава се забележимо развитие на предприемаческата общност и установяване на предприемаческа среда и мрежа, обвързани предимно със стартиращите технологични предприятия и с възможностите за финансирането им чрез рисков дялово инвестиране. В този смисъл често се акцентира върху по-тясното възприемане на предприемаческата екосистема, и по-конкретно върху *смапър* (*startup*)¹ екосистемата, която е ограничена до високорискови инициативи със силен иновативен заряд.

Във връзка с това целта на изследването е да допринесе за задълбочаване на дискусията за концепцията за предприемаческата екосистема и да представи цялостно проведеното емпирично проучване на българската пред-

* НБУ, департамент „Администрация и управление“, jhadjitchoneva@nbu.bg.

¹ Стартър като организация, създадена да предоставя нови стоки и услуги в условията на екстремна несигурност (вж. Ries, 2011).

приемаческа екосистема, като бъдат направени изводи за нейното състояние и развитие.

Предприемаческата екосистема: теоретични постановки

В термина „*предприемаческа екосистема*“ е синтезиран смисълът на понятията „*предприемачество*“, „*екосистема*“ и „*система*“ (Acs, Szerb, Autio и Lloyd, 2017). Shapero (1975) обобщава, че съгласно повечето определения предприемачеството е вид поведение, което включва предприемането на инициатива, организацията на социално-икономическите механизми за задействане на ресурсите и ситуациите за постигане на практическа полза и приемането на риска и провала.

В контекста на интердисциплинарността на понятието „предприемачество“ Kuratko (2017) представя възгледите на различните школи за неговата същност на макро- и микроравнище. В първата група попадат концепциите за въздействията на външните фактори на средата върху потенциала за предприемаческа активност, на процеса на достъп до финансиране, на политическо, културно или икономическо отхвърляне на индивида и насочването му към предприемачеството като алтернатива. Втората група е фокусирана върху разбиранията за наличието на характерни черти, които предпоставят успешния предприемач, на бизнес възможности и тяхното откриване и на предприемачески стратегии, ориентирани към уникалността на пазарите, лидерите, продуктите и ресурсите. Широко застъпен е и процесният подход към предприемачеството с неговите различни методи за структуриране, в т. ч. интегративен, динамичен и рамков.

Според Griffin (2017) по същество предприемачеството включва процесите по планиране, организиране, функциониране и поемане на риск от стартиране на предприятие или ново бизнес начинание. Shane и Venkataraman (2000) извеждат три взаимосвързани негови аспекта. Предприемаческият процес се осъществява от общност от индивиди. Той започва с проучване на източниците за бизнес възможности, чието откриване е съпроводено с оценка и последващото им използване. Тези аспекти повдигат въпросите за причините, времето и начините за създаване на възможностите и тяхното откриване от конкретните индивиди.

Janssen (2016) свързва предприемачеството с две парадигми: *за създаване на стойност*, при която създаването на богатство е функция от възприятията на самия предприемач, и *за иновацията*, изразена чрез различни форми като нови продукти и услуги, бизнес процеси, организация или управление. Последното отговаря на тясното обвързване на предприемачеството и с реформирането или революционизирането на съществуващите модели чрез иновациите (Schumpeter, 1952).

Терминът „*екосистема*“ произлиза от естествените науки и по-точно от екологията. Според определението на Oxford Dictionary това е биологична общност от организми в постоянно взаимодействие, вкл. с тяхната физическа среда. Функционирането на екосистемите се характеризира със сложност и

зависи от множество елементи, сред които са структурата, средата, миналите събития и въздействието (или отговорът) им върху екосистемата (Chapin, Matson, Mooney, 2002). В екосистемата съжителстват живи организми и неживи компоненти, които взаимодействат динамично като *система*, доколкото последната се състои от множество взаимосвързани обекти, разглеждани като едно цяло. По този начин могат да бъдат идентифицирани определени характеристики като динамичност, трансформация, продуктивност и кръгова логика (повторяемост и интензифициране). При стратегирането се налага концепцията за бизнес екосистема (*business ecosystem*) като системен подход, който засяга взаимодействието между различните икономически сектори с цел да се постигне развитие около една иновация или интеграция на следваща серия от иновации, изискваща да се привлекат различни видове ресурси и да се създадат мрежи за сътрудничество между партньори, доставчици и клиенти (Moore, 1993).

Предприемаческата екосистема се характеризира с висока степен на сложност, нееднозначност и интердисциплинарност, поради което, за да може да се прилага успешно, е необходимо задълбочаване на нейното разбиране. Тази концепция обаче е дискуссионна сред изследователите. Според някои автори терминът „*предприемаческа система*“ е по-точен, тъй като отразява по същество социалните аспекти, изискването за човешка намеса и целенасочени действия за постигането на набелязани цели за развитие на предприемачеството. Ние също смятаме, че доколкото са налице живи и неживи елементи, материални компоненти в активно или пасивно взаимодействие, понятието „*предприемаческа екосистема*“ описва по-пълно обхвата, разнообразието и сложността на явлението. Освен това то се е наложило като по-популярно през последните години в изследователските проекти и сравнителните проучвания в тази област, както и в дискусиите в предприемаческите среди и в обществото.

Поражда се и въпросът за нивото на предприемачеството, неговата динамика и устойчивост и съответно за компонентите, които му въздействат, бидейки част от екосистемата. Cornwall и Perlman (1990) обобщават факторите на влияние върху нивото на предприемаческа активност в три направления: *Първо*, в тях се включват силата на търсенето на крайни продукти и услуги в икономиката, наличието и достъпността до ресурси за иновации, въздействието на инфлацията върху кредитоползването, насърчаването на нови начинания чрез данъчните политики, степента на регулаторни бариери и политическата стабилност, изразяваща се в благоприятни публични политики за дългосрочни инвестиции (Kent, 1982). *Второ*, като двигатели на предприемачеството се идентифицират и част от ценностите на обществото, например индивидуалните личностни черти като потребността от постижения – т.нар. *n-ach* (McClelland, 1961), както и емоционалната ангажираност (*affect*), упоритостта, страстта, независимостта и т.н. *Трето*, самите организации чрез техните стратегии, структури и процеси също влияят върху развитието на предприемаческата култура и активност. Hisrich и Peters (1995) наблягат на значението на *моделите за подражание*, които повлияват значително кариерната ориентация и мотивацията

за предприемачество. Развиването на мрежи, които подкрепят предприемачеството, е важно и по линия на моралната подкрепа от близки и приятели, и на професионалната подкрепа от ментори, съдружници, бизнес асоциации и други участници в екосистемата.

Съществуват няколко модела за изследване на предприемаческите екосистеми, които, макар и в различна степен основани на изложените разбирания за предприемачеството, се характеризират с идентичност на отправните значими характеристики и подходи. Всички те извеждат на преден план в концептуалната рамка на екосистемата заинтересуваните страни – институционални и индивидуални, и условията, в които те взаимодействат, като непосредствените цели за предприемаческата активност се състоят в стимулиране на предприемаческия дух, иновациите и растежа на предприятията.

Според Mazzarol (2014) основни са правителствените политики на макро- и микроикономическо ниво, регулаторната рамка и инфраструктурата, фондовете и финансите, културата, менторите, съветниците и системите за подкрепа, университетите като катализатори, образованието и обучението, човешкият капитал и работната сила, местните и глобалните пазари. Isenberg (2011) включва областите на политиките, финансите, културата, подкрепящата среда (търговска и професионална инфраструктура), човешкия капитал и пазарите. Mason и Brown (2014) открояват различните участници като предприятия, инвеститори, „бизнес ангели“² (business angels), банки и други финансови организации, публични институции, университети, икономически и социални партньори. Авторите твърдят, че екосистемите се обуславят от взаимодействието (по формален и неформален начин) в съвкупността от институционални и индивидуални участници. Acs, Szerb, Autio и Lloyd (2017) определят рамкови условия за предприемачеството и измерват предприемаческата активност чрез процента на създаване на предприятия, броя на компаниите с висок растеж, броя на серийните предприемачи, нивата на предприемаческа амбиция и др.

Spigel (2015) разделя характеристиките на предприемаческата екосистема на три нива: културни, социални и материални. Те предоставят ресурсите, които са необходими, но представляват и предимства за предприемачеството. Структурирани са пирамидално, като отдолу-нагоре изпълняват подкрепяща, а отгоре-надолу – насърчаваща роля (вж. фиг. 1). *Първото ниво* на пирамидата, което стои в основата на изграждането на предприемаческата екосистема, включва културната нагласа на обществото за подкрепа на предприемачеството и нагласите на индивидите за поемане на рискове и създаване на иновации. Определящи на това равнище са местните примери за успешни предприемачески проекти (моделите за подражание). *Второто ниво* описва социалните аспекти на екосистемата, сред които са възможностите за финансиране от семейство и

² Това са частни инвеститори, които инвестират средства, опит и контакти в непублични, най-вече стартиращи фирми.

приятели, „бизнес ангели“, рискови фондове и банки. Друга предпоставка е квалифицираната работна ръка, готова да работи за стартиращи предприятия. Двигатели на изграждането на социалния фундамент на предприемаческата екосистема са развитите социални мрежи, които обединяват предприемачите, менторите, инвеститорите и работната сила и позволяват свободно движение на знания и умения, както и предприемачите на местно ниво, готови да съветват младите си колеги. *Третото ниво* на пирамидата показва материалните характеристики на предприемаческата екосистема, които увеличават ефекта на културната и социалната среди. То е обвързано с правителствените програми или регулациите, насърчаващи предприемачеството чрез директно финансиране и премахване на пречките пред създаването на нови предприятия; с университетите и другите обучителни институции, които подготвят нови предприемачи и разпространяват нови знания; с организациите, предоставящи специализирани услуги на предприятията като инкубатори, патентни адвокати и счетоводители. Наличието на достатъчно офис-пространства, телекомуникационна и транспортна инфраструктура, местните пазари, интернационализацията и улесненият достъп до международните пазари позволяват ускоряване на развитието на предприятията.

Фигура 1

Модел на предприемаческа екосистема на Spigel

Източник. Spigel, 2015, p. 57.

Ето защо в цялостния подход за анализ трябва да се включат отделните аспекти на предприемачеството и екосистемата, в т.ч. личностните черти на предприемачите, мрежите за подкрепа и моделите за подражание, достъпността до необходимите ресурси, данъчните политики и регулативните бариери, потребителското търсене на местните и чуждестранните пазари. Активното взаимодействие между културно-социо-материалните елементи на предприемаческата

екосистема осигуряват нейното възпроизводство във времето, отчитайки заобикалящата среда за стартиране и развитие на бизнес (Хаджичонева, 2015). В този смисъл поставянето в центъра на предприемаческата екосистема на който и да е от различните съставни елементи на предприемаческата екосистема или на бизнес средата не би било релевантно. В основата на успеха могат да бъдат различни компоненти, а тяхната структура и взаимодействие определят трансформирането и производителността на системата.

Всяка предприемаческа екосистема представлява микс от отличителни характеристики, открояващи се със собствена уникалност, поради което специфицирането на генеричните причини и условия на предприемаческите екосистеми има ограничена практическа стойност (Isenberg, 2011). Това насочва към конкретния контекст и тенденция със съответните силни и слаби страни по линия на всеки компонент, на всеки етап на развитие като необходима и основна предпоставка за идентифицирането на целите и динамиката и формулирането на политиките за управление на трансформацията, подобряване на продуктивността и постигане на устойчивост на предприемаческите екосистеми.

Изследване на българската предприемаческа екосистема: състояние и развитие

Емпиричното проучване е разработено въз основа на аналитичния модел на предприемаческата екосистема на Spigel в три основни части – съответно културни, социални и материални характеристики на екосистемите. Включени са 13 затворени въпроса, от които един общ, посочващ типа участник, и 12 специфични, които следват пирамидалната логика на модела отдолу-нагоре. След всеки въпрос е предвидена възможност за коментар. Проучването е проведено през април-юни 2017 г. под формата на онлайн анкети и полуструктурирани и структурирани интервюта с различни представители на българската предприемаческа екосистема. Културните, социалните и материалните характеристики на екосистемата са изследвани сред предприемачи (44,2%), инвеститори (9,6%), ментори (3,8%), преподаватели по управление и бизнес администрация (5,8%), определящи се като таланти или квалифицирана работна сила (13,5%), представители на правителството (1,9%), потенциални предприемачи или други участници от предприемаческата екосистема (21,2%).

Културни характеристики на предприемаческата екосистема

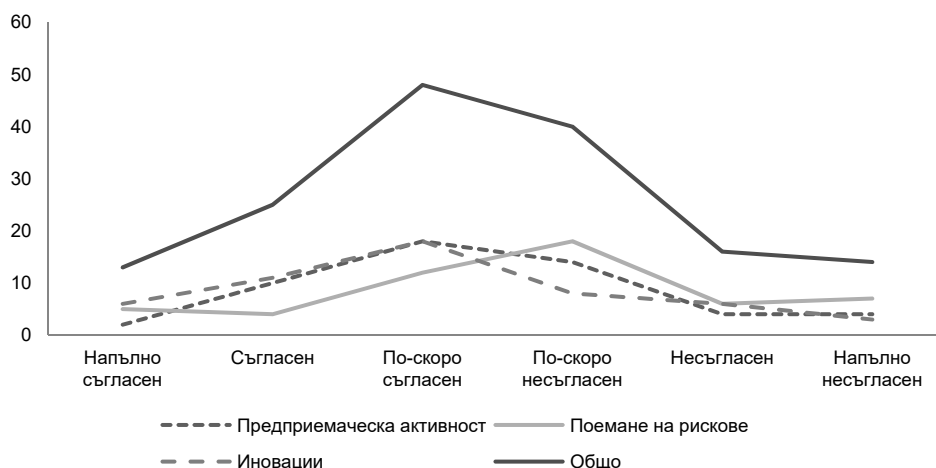
От проведената анкета се вижда, че в България вече започва да се изгражда култура на подкрепа на предприемаческата дейност (вж. фиг. 2). Утвърдително отговарят 58% от респондентите, като 35% от тях са по-скоро съгласни с твърдението.³ Нагласите обаче за поемане на рискове все още липсват за

³ В изследването е използвана шестстепенната скала на Likert: „напълно съгласен“, „съгласен“, „по-скоро съгласен“, „по-скоро несъгласен“, „несъгласен“, „напълно несъгласен“.

59% от участниците в изследването. Българският предприемач е отворен към иновациите според 67% от респондентите.

Фигура 2

Българската култура в подкрепа и принос за предприемаческата активност, поемането на рискове и иновациите

Коментарите на участниците варират значително. За едни културната среда у нас е най-добрата в Континентална Европа след тази в Германия, а започването на бизнес в България е много по-лесно в сравнение с много други държави, където цената при старта или впоследствие е доста по-висока. Според други обаче културната и икономическата обстановка блокират масовото предприемачество. Поставя се акцент върху двете групи „поколения“: тази на възраст под 40 години, които са много позитивни към предприемачеството, и на по-възрастните – „родителите, които не разбират ролята и мястото си“.

Доминиращо възприятие е, че малко неща могат да бъдат осъществени благодарение на личните усилия и с лична инициатива. Предприемаческата активност се свързва все още с наличието на контакти и връзки и не толкова с упорития труд и откриването на бизнес възможности с добавена стойност, а на инвеститорите не се гледа с „добро око“. Изтъква се, че липсва опит в предприемачеството,⁴ бизнес нюх, финансова култура и разбиране за начините на растеж на бизнеса, дори се говори за „наивност“ на българския предприемач. Относно риска се смята, че разбирането за него е изкривено, защото всеки иска да спечели, но никой не желае да загуби. Отчитат се добрите технологични

⁴ Натрупването на опит минава и през някои примери за неуспешен стартъп през последните години като „OreiSoft“, „Stepsss“, „Speedifly“, „Chipo Labs“ и др.

познания, а иновациите по принцип са добре приети от българската предприемаческа общност.

54% от респондентите могат да дадат по-малко от 10 успешни примера за предприемачество, 33% посочват между 10 и 50 и само 14% могат да изброят повече от 50 вдъхновяващи модела за подражание. Сред най-разпознаваемите са „Телерик“ („Прогрес“), „Walltopia“, „Imperia“, „Flippis“ („Бианор“), „Kanbanize“, „ChaosGroup“, „Enhancv“, „Melissa“, „betahaus“, „eBag“, „Roobars“. Списъкът продължава с „Melon“, „Bee Smart Technologies“, „Виском“, „Fight“, „FinAnalytica“, „Кентавър“, „Тук и там“. Отбелязват се също „EasyPay“ и „ePay“. Смята се, че инвестициите на „Eleven“ и „LaunchHub“ могат да се посочат като успешни примери, както и почти 500 предприятия, които се развиват добре.⁵ Припознават се около 50 компании „еднорози“.⁶ В подкрепа на това твърдение се изтъква, че съществуват много добри примери, които обаче възприемат поведението „да не се показват“ в публичното пространство. Някои инвеститори смятат, че успешните предприемачески примери не са тези, които търсят бърз exit (излизане от бизнеса), а онези, които са готови да отидат докрая и да допринасят дългосрочно за растежа на икономиката.

Според доклада на GEM България (2016) предприемачеството се възприема като добър кариерен избор от почти 60% от възрастното население, но само 35% са готови да стартират предприемачески проект. В сравнение с 2015 г. за 2016 г. се констатира, макар и малки, подобрения в процентно отношение на данните за намиране на добри възможности за започване на бизнес у нас, на възприетията за наличие на необходимите умения и на броя на потенциални предприемачи, което отново е свързано със затруднения в откриването на бизнес възможности.⁷ Още през 2012 г. българите показват по-висока незаинтересуваност да работят на заплата, но само 36% потвърждават, че през следващите 5 години би могла да се отвори такава възможност за тях.⁸ Въпреки наличието на бизнес идеи и/или компетентности основните спирачки по това време са недостигът на финансови ресурси и неблагоприятният икономически климат за стартиращите предприятия. През този период България заема второ място в Европа с 36% стартирали компании, управляващи стопанска дейност или възнамеряващи да започнат такава. Същевременно обаче сме на първо място с 40% предприемачи, които са преустановили дейността си поради фалит, което е почти два пъти повече в сравнение с останалите

⁵ В публичното пространство непрекъснато се появяват успешни примери на стартап компании у нас, например „Dronamics“, „TaxiMe“, „EnduroSat“, „iCard“, „Listen Up“, „Prospecto Group“, „Elvis.bg“, „dWood“, „Escreo“, „Clusterize“, „Playground Energy“, „GoMama“ и много други.

⁶ Компаниите, известни като „еднорози“, са частни стартапи, достигнали оценка от над 1 млрд. USD. По наше мнение към посочената бройка трябва да се подхожда внимателно, като са необходими допълнителни изследвания с оглед на утвърденото определение.

⁷ За повече информация вж. GEM България 2015/2016 и 2016/2017.

⁸ Вж. Flash Eurobarometer 354. Entrepreneurship in the EU and beyond, 2012.

европейски държави. По данни на НСИ за периода от 2012 до 2014 г. се отбелязва леко увеличение на активните предприятия – с 1,1% от 2012 до 2013 г. и с 1,6% от 2013 до 2014 г.⁹, а делът на новоосновените фирми спрямо активните варира много малко – 13% през 2012 и почти по 12% през 2013 и 2014 г., като 87% от създадените фирми са оцелели най-много една, а 61% – максимум две години. Делът на прекратилите дейността си фирми спада от 11 до 9%.

За 2016 г. GEM България отчита, че сравнително голям процент от стартиращите предприемачески инициативи вече стават утвърден бизнес, т.е. оцеляват достатъчно дълго. През този период се наблюдава появата на динамична предприемаческа общност, ориентирана към иновациите и високата ефективност. Във връзка с това в докладите на GEM България за 2016 и 2017 г. се формулира изводът, че българското предприемачество се развива на две скорости: малко фирми, които са активни в създаването на стойност чрез иновации, и много компании, които не са ангажирани с бизнес модели, ориентирани около иновациите. Същевременно по данни на SAFE от 2016 г.¹⁰ 51% от българските малки и средни предприятия (МСП) се обявяват за иновативни.¹¹ Предприятията с висок растеж¹² възлизат на 25%, като по този показател заемат четвърто място (лидер е Румъния с 32%), а „газелите“¹³ са 3% (в сравнителен план – 6% за Румъния). От 150 патента, публикувани от Европейския патентен офис, повече от половината са от последните шест години (до средата на 2017 г. – 4; 2016 г. – 9; 2015 г. – 8; 2014 г. – 17; 2013 г. – 22; 2012 г. – 23 патента¹⁴).

Съгласно Глобалния индекс за иновации България показва развитие в иновациите, като се изкачва от 44-та позиция през 2014 г. на 36-та през 2017 г.¹⁵ Като забележителни примери за предприемачески успех у нас се посочват „Progress (Telerik)“, „Imperia Online“, „Imperia Mobile“, „SoftGroup“, „Nutrigen et IT Talents“ (вж. GEM България, 2016). Освен тях почти всички изброени от респондентите примери в това отношение са свързани основно със сектора на информационните и комуникационните технологии. Компанията „Imagga“, спечелила в категорията за най-добър startup за разработки в областта на изкуствения интелект, е първото постижение на български startup, получило признание от

⁹ Броят на активните предприятия през 2014 г. е 332 800, вж. <http://www.nsi.bg>.

¹⁰ http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_bg.

¹¹ Това са предприятия, представящи на пазара продукти или услуги, бизнес процеси на производство, нова организация за управление (новаторски или значително подобрени) или нов подход за продажба на продукти или услуги през последните дванадесет месеца.

¹² Съгласно възприетото в проучването определение това са МСП с годишен среден растеж от 20% за период от 3 години.

¹³ Като такива в проучването се дефинират тези с годишен среден растеж от 20% за период от 3 до 5 години от създаването си.

¹⁴ Вж. EPO, <https://worldwide.espacenet.com>.

¹⁵ Вж. <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>.

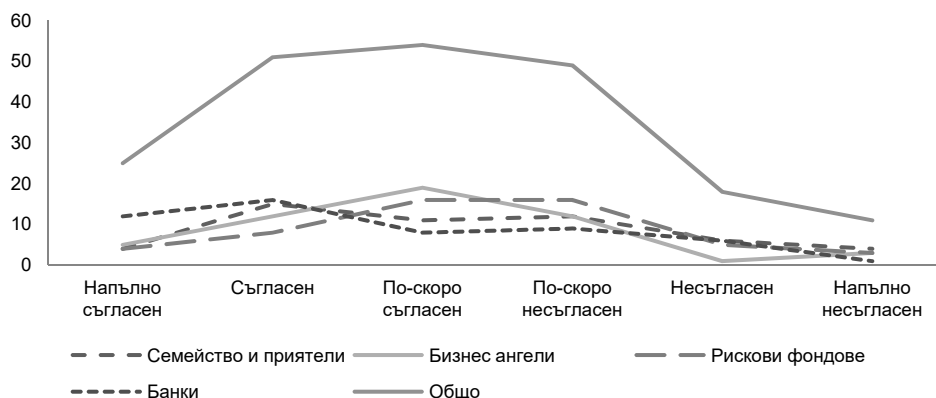
CESA¹⁶ през 2016 г. Сред 20-те най-успешни европейски предприемачи на възраст под 30 години в специализираната класация на европейските startups¹⁷ са избрани съоснователите на „PaperHive“ и „Dronamics“ (има само 4 други предприемачи от ЦИЕ – поляк, словенец, хърватин и естонец). Българските вдъхновяващи предприемачески истории се разпространяват и комуникират все повече в общността от „The startUp magazine“, „WakeUp and StartUp Podcast“, „tbmagazine“, „Economic Development Innovation and Technology“ (EDIT), Bloomberg и др.

Социални характеристики на предприемаческата екосистема

По отношение на инвестиционните капитали 58% от респондентите в по-голяма или по-малка степен потвърждават наличието на трудности при осигуряване на финансиране от семейство и приятели, докато само 54% са отговорили, че срещат трудности при намиране на финансиране от рискови фондове. Финансирането от бизнес ангелите и банковото финансиране затруднява еднакво респондентите (69%) (фиг. 3).

Фигура 3

Затруднения при достъпа до инвестиционен капитал

Данните показват, че финансирането от рисковите фондове и от семейство и приятели е по-достъпно за българския предприемач, отколкото това от бизнес ангелите и от банки. От една страна в проучването се обобщава, че достъпът до финанси е затруднен и липсва информираност за програмите за

¹⁶ Central European Startup Awards (CESA), част от Global Startup Awards, е серия от събития, които се провеждат от 2014 г. в страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) за признаване, насърчаване и изграждане на контакти сред стартиращите предприятия и предприемаческата екосистема, <http://centraleuropeanstartupawards.com>.

¹⁷ Вж. www.eu-startup.com.

кандидатстване и за необходимите документи и критерии, а от друга, че има капитал, но съществуват и някои ограничения.

Според коментарите на респондентите достъпът до капитали от семейство и приятели не е труден, но те са твърде ограничени и абсолютно недостъпни. Много ограничени капитали идват и от бизнес ангелите, които все още не са много разпознаваеми. Все пак участниците в анкетата смятат, че „е налице общество от бизнес ангели, но е необходимо повече време и опит, за да израсне“ и че „бизнес ангелите имат да изминат път в очакванията, разбиранията и поемането на риск“.

В това отношение се отбелязва приносът на „Eleven“ и „LaunchHub“. Посочва се, че България е „шампион в региона“ като брой финансирани компании – повече от всяка друга балканска държава (без Турция). По брой рискови инвестиции близка до нас е Полша. Стартовете в България са „8 пъти повече“, отколкото в Румъния. Поне в 400 компании има инвестиции, от които 260 се наблюдават активно, а 140 са извън полезрението. По брой [финансирани] проекти сме пред Румъния. Очакванията са за 270 млн. EUR от фондовете плюс 50 млн. EUR институционален и 50 млн. частен капитал. За да се ускори развитието на българската икономика, обаче е необходим икономически растеж от 4% – минимум 100-200 млн. EUR за стартовете и няколко млрд. с хоризонт от 3-5 години. За голям би могъл да се смята успехът на 3-5% от 120-те рискови инвестиции на „Eleven“ например. Според инвеститорите „има малко познати финансови програми“ и „огромна ликвидност, която очаква само креативност“ от страна на предприемачите.

На преден план респондентите поставят консервативността на банките – те определено не са най-добрият партньор за инвестиране в стартапи, откъдето произтичат и редица затруднения за достъп до стартов капитал. Изключение е една банкова институция,¹⁸ която прави рисково инвестиране в компании от портфолиото на „Eleven“ и „LaunchHub“, като наред с предоставянето на финансовия ресурс прилага подхода на рисковите инвеститори за оказване на подкрепа на управлението и развитието на бизнеса. От друга страна, според последния доклад от проучването на достъпа до финансиране на предприятията в ЕС, провеждано от Европейската комисия от 2008 г. насам, през 2016 г. 55% от българските МПС не виждат пречки пред намирането на външно финансиране, за да преследват амбициите си за растеж, докато през 2014 г. те не надхвърлят една трета (за сравнение делът им на европейско ниво е 44%) (вж. SAFE, 2016). България се нарежда на второ място след Германия сред страните, за които няма бариери пред достъпа до финансиране. Българските фирми са разпределени поравно (по 30%) в тяхното мнение за спънките, свързани с недостатъчни гаранции или с много висок лихвен процент или цена.

¹⁸ Направление „Специални проекти“ на Уникредит Булбанк. Липсва обаче последваща публичност относно развитието и успеха на инвестициите в избраните проекти.

50% от МСП у нас имат нужда от финансиране между 25 хил. и 250 хил. EUR, за да осъществят планове си за растеж през следващите две-три години. При поява на необходимост от външно финансиране предпочитанията на мениджърите на компаниите са насочени към банковите кредити (67% от предприятията). Само 3% от тях предпочитат рисков финансиране в сравнение с 6% средно за ЕС (между април и септември 2016 г. средно 11% от европейските МСП използват рисков капитал), макар че такъв капитал не е пречка за 94% от българските предприятия (вж. SAFE, 2016, р. 30). Компаниите, които имат най-изразено предпочитание към този вид финансиране са „газелите“ и предприятията с висок растеж – съответно 11 и 7%. Като проблеми на българските фирми са посочени по-скоро липсата на квалифицирана работна ръка или опитни мениджъри (27%), намирането на клиенти (21%) и конкуренцията (17%).

През предишния програмен период рисковите инвестиционни фондове LaunchHub и Eleven Venture дават тласък на българската предприемаческа екосистема. Eleven е класиран на трето място от 10-те първи акселератори (seed accelerators) в Европа.¹⁹ Други инвеститори са BlackPeak Capital, Empower Capital, PostScriptum, Neveq, Rosslyn Capital и Unicredit Bulbank. В България се открояват две организации на бизнес ангели – Българската асоциация на бизнес ангелите („България ангели“), която е обявена от Световния бизнес форум на ангелите за най-обещаващата мрежа от такъв тип организации в Югоизточна Европа, и „CEO Club Angels“, предоставяща експертни знания, контакти и менторство за увеличаване на стойността на компаниите, която инвестира основно в следакселераторския етап на развитие. През 2016 г. страната ни се присъединява към инициативата на ЕК, Европейската инвестиционна банка и Европейския фонд за инвестиции за МСП²⁰ и се възползва от 102 млн. EUR, бидейки третата държава, която прилага тази хоризонтална инициатива. Повече от 600 млн. EUR се оценяват като кредити с благоприятни условия за тези предприятия. С Националния гаранционен фонд, както и с някои банки, са сключени 9 договора в размер на 556 млн. EUR за МСП от Европейския фонд за стратегически инвестиции. Планираната сума от Фонда на фондовете е 606 млн. EUR²¹ до кумулиране на инвестиции от 1,4 млрд. EUR по обща оценка. 150 млн. EUR се разпределят за инфраструктурата и иновациите от Българската банка за развитие.

Според проучването все по-убедително е развитието на предприемаческата екосистема по линия на социалните мрежи за контакт между предприемачите, менторите, инвеститорите и работната сила, както и във връзка с готов-

¹⁹ Вж. European Accelerator Report from Gust and Fundacity (2015), <http://gust.com/european-accelerator-report-2015>.

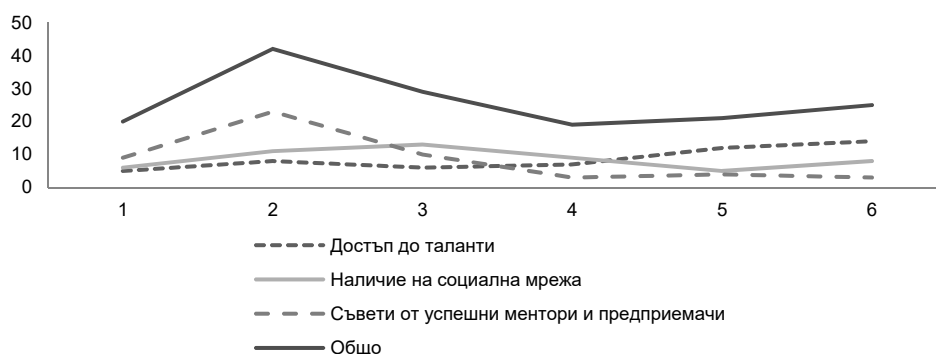
²⁰ http://www.eif.org/what_we_do/guarantees/sme_initiative/.

²¹ Вж. <http://www.fmfib.bg>, <https://www.minfin.bg/bg/page/1085>.

ността на успешните местни предприемачи и ментори да дават съвети на младите си колеги. По-неубедително е представянето по отношение на достъпа до квалифицирана работна сила, която има уменията и желанието да работи в стартиращ бизнес. От фиг. 4 (част 4-6) се вижда, че преобладава възприятието на респондентите за трудности в достъпа до таланти. Възприятието за развитието на социалните предприемачески мрежи и наличието на успешни предприемачи и ментори, които дават съвети, е положително. 64% от анкетираните (от които 26,9% са категорични) смятат, че достъпността до таланти е затруднена, докато само 9,6% заявяват, че изобщо няма такава трудност. Квалифицираните кадри са заети и при тях се забелязва нежелание да започнат рисков бизнес, който не гарантира финанси в краткосрочен план. Причините са в по-ниското заплащане и в страха от поемане на риск. За предприемаческата активност са важни не само знанията и уменията, но и психологическата нагласа и устойчивост. Респондентите изтъкват сериозния недостиг на компетентности за продажби, както и сблъсък с житейските проблеми и кризи (несигурност, семеен баланс и очаквания), които водят до нестабилност на предприемачески инициативи.

Фигура 4

Достъп до таланти, съвети от успешни ментори и предприемачи, развити социални мрежи*

* По шестстепенна скала между „да“ и „не“.

Отличаваща се гледна точка е, че са налице „все по-малко таланти, но това е добре, защото принуждава да се създава по-висока стойност с по-скъп и по-малко ресурс“. В отговорите се откроява и своеобразен призив за разграничаване от „мантрата в момента, че няма хора“, и за търсене на адекватен на ситуацията отговор. Над половината от респондентите (58%) смятат, макар и не твърде убедено, че в България вече има развита социална мрежа за контакт между предприемачите, менторите, инвеститорите и работната сила. Отговорите обаче варират от „липсва такава“ до „най-развитата менторска система“. Наблю-

дава се феноменът „дигитални номади“, при който чужденци основават и допринасят за развитието на местната предприемаческа общност.

81% от отговорилите потвърждават, че в по-голяма или по-малка степен има ментори, които са на разположение за съвети. Пример в това отношение са срещите с основателите на „Telerik“. Респондентите отбелязват, че има ментори на високо ниво, IT CEO (изпълнителни директори от ИКТ сектора) и др., но че е важна и стратегията да се насърчава проактивността на младите предприемачи. Тенденцията е положителна – организират се все повече семинари и лекции, чиято цел е да информират млади начинаещи предприемачи, а чрез LaunchHub и Eleven е създадена платформа на интензивен обмен, благодарение на което вече много стартиращи предприемачи имат идея към кого могат да се обърнат и за неформален съвет. Значението на TED платформата²² също се изтъква.

Сред организациите, чиято дейност е свързана с насърчаване на предприемачеството и развитие на предприемаческата мрежа и среда в България, са Endeavour Bulgaria, Асоциацията на българските лидери и предприемачи (ABLE), Българската асоциация за рисков капитал (BVCA), ИКТ „Клъстер“, Startup Grind, Българският център за предприемачество (BEC) и др. Endeavour Bulgaria изгражда мрежа за подкрепа на бизнеса, като привлича таланти и инвестиции, има програма за подбор, наставничество и акселериране на предприемачи с голям потенциал, предоставя достъп до ментори, мрежи и стратегически съвети. ABLE организира международното състезание Get in the Ring²³ и подпомага свързването на стартиращи фирми с международни инвеститори. BVCA популяризира ролята на частните инвеститори като източник на финансиране за насърчаване на предприемачеството и иновациите и за растеж на бизнеса. ИКТ „Клъстер“ работи за повишаване на конкурентоспособността на българската индустрия за информационни и комуникационни технологии и за създаване на трансгранични възможности за бизнес и сътрудничество между клъстерите. Startup Grind е инициатива с произход Силиконовата долина, която присъства в България. BEC е сравнително нова организация, насочена към обучение, менторство и финансиране на българското предприемачество.

Значими събития за предприемаческата екосистема в България са конференцията „Digital|K“²⁴ и фестивалът „Webit“²⁵, които привличат многобройни участници, вкл. инвеститори, основатели и изпълнителни директори на успешни

²² Съкращение от Technology Entertainment and Design – платформа за популяризиране на ценни за разпространение идеи, вж. www.ted.com.

²³ За повече информация вж. <https://getinthering.co>.

²⁴ Водещо събитие за дигиталните трансформации, което привлича редица представители на бизнеса и предприемачеството, вж. <https://www.digitalk.bg>.

²⁵ Форум за иновации, политики, инвестиции, предприемачество и дигитална икономика, който събира световни лидери от множество държави, вж. www.webit.bg.

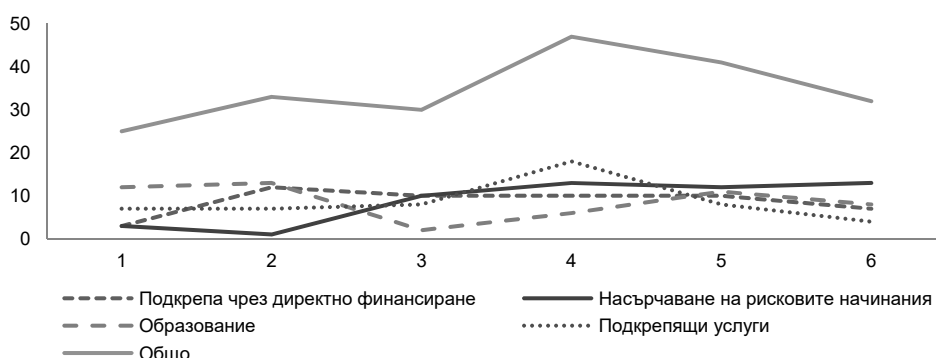
бизнеси, предприемачи, политици и лидери от целия свят. Участниците в проучването обаче изразяват някои резерви, окачествявайки фестивала „Webit“ като важно събитие с голямо значение и за България, но без да разпознават непосредствени ползи от него като последващи контакти или добавена стойност от специализираната част.

Материални характеристики на предприемаческата екосистема

По въпроса за наличието на правителствени програми и регулации, които подкрепят предприемачеството чрез директно финансиране, се наблюдава само лек превес на отрицателните отговори над положителните – 51,9 срещу 48,1%. Значителна обаче е разликата във възприятията на респондентите относно наличието на правителствени програми и регулации, които премахват пречките пред нови рискови начинания – 73,1% отрицателни отговори в различна степен (фиг. 5).

Фигура 5

Наличие на правителствени програми и регулации, образование и обучение, подкрепящи услуги за предприемачеството*

* По шестстепенна скала между „да“ и „не“.

Доминиращо е разбирането за това, че финансираните компании „не са случайни“. Споделят се съмнения относно използването на определени финансови инструменти от държавата, като се отбелязва, че е необходимо да се обърне внимание на приложението на програмите и регулациите, като се залагат високи очаквания към Фонда на фондовете.

Предприемаческата общност не разпознава правителствени инициативи за насърчаване на рисковите начинания. Повечето коментари са негативни, например: „няма развитие“ от години, „всички са абсурдни“, „няма едно нещо (например регулаторно или административно облекчение за стартиращ бизнес), което да посоча“, и др. В единични случаи се срещат по-позитивни твърдения, че пречките (пред бизнеса) са преодолими, регулациите са добри, но може да

са по-добри. Като цяло се смята, че песимистичната нагласа преобладава сред по-възрастната част от обществото.

Подкрепата на правителството под формата на директно финансиране на предприемачеството се извършва чрез оперативните програми като част от стратегическото развитие на България за по-висока конкурентоспособност и иновации. Според изследване на Richard Madison, публикувано във „Forbes“, през 2015 г. София е сред десетте най-добри места в света за създаване на стартап²⁶ най-вече заради данъчните политики на правителството, но също и заради доброто покритие и високата скорост на интернет, сравнително ниските разходи за създаване на компания и оперативна дейност, наличието и дейността на инвестиционните фондове.

Правителствените политики в областта на насърчаването на предприемачеството и намаляването на административните тежести върху бизнеса намират израз в няколко стратегически документа.

С Плана за действие „Предприемачество 2020 – България“ се въвеждат конкретни мерки за укрепването на предприемаческата култура и развитието на ново поколение предприемачи, за образование и обучение в тази област с цел подкрепа на създаването и растежа на бизнеса, за по-добра административна и законодателна бизнес среда. Политиките засягат насърчаването на предприемачеството, предприемачеството сред жените и младежите под 29-годишна възраст, обмяната на опит между различните поколения предприемачи, подкрепата за наемане на работа, въвеждането и актуализирането на програмите за предприемачество в училищата, професионалното образование и университетите. От гледна точка на правителството в основата на подобряването на предприемаческата среда стоят скъсяването на сроковете за получаване на лицензи и разрешителни, както и подкрепата чрез финансови инструменти, програми в селскостопанския сектор и насърчаване на използването на ИКТ.

В съответствие с инициативата на Европейската комисия „Small Business Act“ у нас е разработената Националната стратегия за насърчаване на малките и средните предприятия 2014-2020.²⁷ Чрез нея се въвеждат европейските виждания относно: подобряването на предприемаческата среда; осигуряването на втори шанс в случай на фалит; приоритетното внимание към най-малките предприятия; действията на публичната администрация, свързани с потребностите на МСП; изграждането на умения и поощряването на всички форми на иновации; улесняването на достъпа до финансиране и др.

Осъществяването на научни изследвания и иновации посредством набиране на частни инвестиции е в основата на Иновационната стратегия за

²⁶ <https://www.forbes.com/sites/amyguttman/2015/11/29/top-10-cities-in-the-world-to-launch-your-startup-some-may-surprise-you/3/#34170a97690d>

²⁷ Вж. Решение № 37 на Министерския съвет от 23 януари 2014 г.

интелигентна специализация 2014-2020 г.²⁸ Очаква се до 2030 г. дигиталната трансформация на българската индустрия да се постигне чрез създаване на условия за модернизация, автоматизация и конкурентно позициониране на икономиката (концепция „Индустрия 4.0“).

По отношение на образованието и обучението и по-конкретно дали има достатъчно университети и други образователни институции, които да обучават бъдещите и стартиращите предприемачи и да допринасят за разпространението на нови знания, 51,9% от отговорите са положителни, а 48,1% от тях категорично потвърждават наличието на такива. Повдига се обаче въпросът за съотносимостта между количеството и качеството на образованието. Според респондентите неговият по-скоро теоретичен характер не допринася за реализирането на стартиращи предприемачи, но същевременно те смятат, че „не се става предприемач в университета, а и това не е нужно“; предприемачеството е умение и се учи чрез правене, а не на теория. Най-добра за придобиване на предприемачески умения е комбинацията на малки инвестиции и менторство от хора с колкото се може повече опит. Иначе има достатъчно образователни институции и при желание и активност от страна на младите предприемачи може да се навлезе много бързо в материята. Отбелязват се редица обучителни инициативи, подкрепени от европейски фондове. Не е подценена и ролята на интернет в днешно време за откриване и натрупване на знания. Предприемаческата активност обаче се свързва с менталитета и по-точно се създава в общество, в което поемането на риск и взимането на наградата след това се поощрява.

34,6 от общо 57,7% от отговорилите отрицателно са по-скоро несъгласни, че има достатъчно фирми и организации, които предоставят подкрепящи услуги за рисковите начинания като патентни адвокати, инкубатори или счетоводни къщи. Надделяват коментарите, че те са повече от достатъчни и България не е по-зле от пазарите, с които се сравнява. „Може някъде да е по-добре, но поне стартирането в секторите на високите технологии и иновации няма проблеми от гледна точка държава“. Недостатъчен капацитет за подкрепа се отчита не на локално ниво, а във връзка с интернационализацията на компаниите. Участниците в анкетата отбелязват, че са „малко фирмите, които могат да помогнат за международен бизнес, за оптимизиране на холдингова структура, данъци, патенти и т.н.“. Според тях патентът „по-скоро не е начинание за предприемач, а за големия бизнес“. Относно счетоводството се предлага идеята предприемачите с оборот до 100 лв. да бъдат освободени от задължението да го водят.

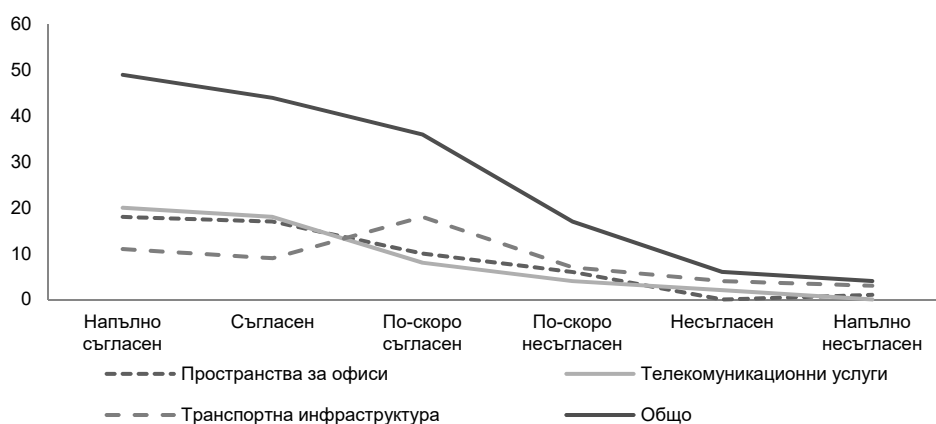
Мнозинството респонденти се обединяват около твърдението, че инфраструктурата, в т. ч. пространства за офис, телекомуникационни услуги и транспортна инфраструктура, е напълно достатъчна за стартиране и растеж на рискови начинания. По този начин тя се определя като най-развития компонент

²⁸ Вж. Решение № 857 на Министерския съвет от 3 ноември 2015 г.

на предприемаческата екосистема у нас. Над 80% от отговорилите смятат, че инфраструктурата в България е напълно достатъчна за предприемаческа дейност (фиг. 6). Отбелязват се редица положителни аспекти като добро местоположение, добри офиси, ниски оперативни разходи, директни полети до всички големи европейски градове и т.н. Телекомуникационните услуги получават 88% положителни отговори, като се посочва, че България е в топ 3 по качество на интернет при по-ниска цена. Транспортната инфраструктура провокира някои противоречиви коментари, основно с оглед на усвоените европейски средства, но все пак получава предимно утвърдителни отговори (73%).

Фигура 6

Наличие на инфраструктура

Първият български научно-технологичен парк Sofia Tech Park е сравнително нова инициатива на българското правителство за създаване на уникална и новаторска среда. Той е замислен като инкубатор, насочен към реализиране на проекти за насърчаване на развитието на научните изследвания и иновациите, предоставящ услуги за подпомагане на комерсиализирането на нови технологии, продукти и услуги, подпомагане на стартиращи фирми и иновативни идеи. Оспорва се обаче твърдението, че в България има „истински“ инкубатор.

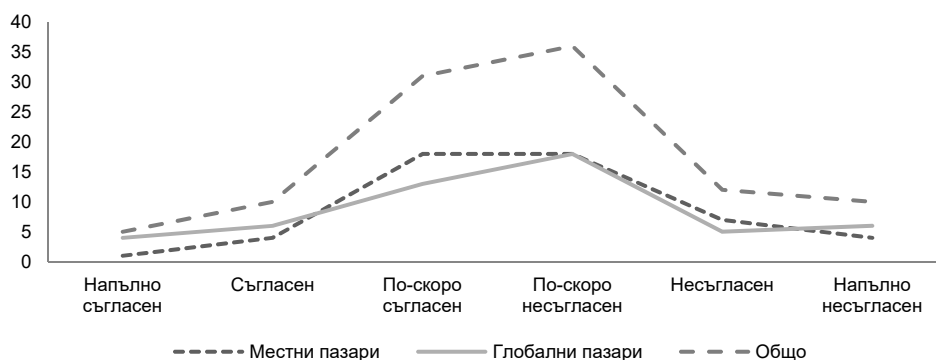
Към края на 2017 г. споделените работни пространства (co-working spaces) достигат до 30, от които повече от половината са в гр. София (вж. по-подробно EDIT, 2018). Такива са например мрежите за обмен и менторство за предприемачите betahaus, Soho, Puzl coworking, Cosmos coworking camp, NGO House, CoShare HIVE, 1Hub, Malkite5, Startup center, Startup factory, beehive, bizlab, limacon, Sbar. Програми за обучение по предприемачество предлагат StartUP Academy и UniStart. Софтуерният университет и Telerik Академията подготвят специалисти за ИКТ сектора. Start It Smart подкрепя младото поколение да стартира собствени предприемачески инициативи. Startup weekend предлага 54-часова предприемаческа програма за пресъздаване на живота на стартапа.

Многобройни обучителни инициативи и програми по предприемачество в средното образование се предоставят от организацията „Junior Achievement“.

Очаквано, когато се проучва наличието и дали са достатъчни местните възможности за стартиране на рискови начинания, както и във връзка с възможностите за безпрепятствен достъп до глобални пазари, надделяват отрицателните мнения. И в двата случая 56% от респондентите отговарят отрицателно срещу общо 44% в положителната част на скалата (фиг. 7).

Фигура 7

Наличие на местни възможности и достъп до глобални пазари

Местният пазар се определя като „малък“ или „много малък“, но все пак „достатъчен“ за първоначалния стадий на стартиране (тествана е предприемаческа дейност, но не и последващия растеж). Близостта до европейския пазар обаче преодолява това ограничение. Участниците в проучването смятат, че е необходимо да се положат целенасочени усилия за подобряване на възприятията в чужбина за българската култура и бизнес, което би допринесло за повишаване на достъпа до глобални пазари. Според тях „пречките са имиджови за страната и само наистина добрите продукти ги преодоляват“. Наред с това има малко инициативи за информиране относно възможностите и достъпа до чуждестранни пазари.²⁹ Според SAFE (2016) проблемите, които се идентифицират от МСП от 2011 до 2016 г., са свързани главно с намирането на клиенти³⁰, следват конкуренцията, регулирането и разходите за производство или труд.

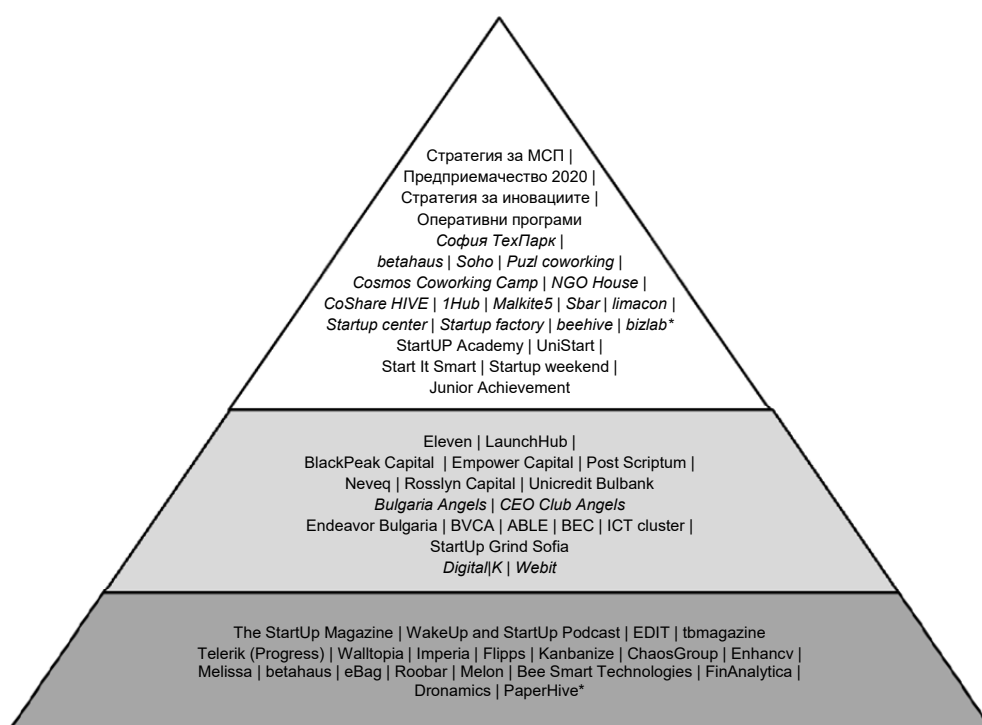
²⁹ По данни на Националното проучване на дигиталните малки и средни предприятия на EDIT от 2017 г. 78% от стартиращите предприятия у нас работят на международни пазари (EDIT, 2017). По данни на GEM (2017) само 6,74% от българските предприемачи са съобщили за 25% или повече международни продажби през 2016 г. Трябва да се имат предвид обаче различните извадки, с които работят цитираните изследвания.

³⁰ Намирането на клиенти е голям проблем за 25% от предприятията и основен проблем за посочения период.

На базата на проведеното емпирично проучване, както и на допълнителните изследванията, българската предприемаческа екосистема е представена по модела на Spigel, като са включени основни компоненти и участници в екосистемата на трите нива на взаимодействие и развитие, съответно културно, социално и материално (фиг. 8).

Фигура 8

Българската предприемаческа екосистема, представена по модела на Spigel*

*Представеният списък не е изчерпателен.

Източник. Spigel, 2015.

По данни на GEDI (2016, 2017) и GEM (2016, 2017) нивото на предприемаческа активност се е повишило през 2016 г. в сравнение с 2015 г. Увеличила се е и степента на оцеляване на компаниите и превръщането им в утвърден бизнес. Продължава да се констатира ниска мотивация и предимно предприемаческа дейност, продиктувана от необходимостта, а не от въвеждането на подобрения. Все пак е нараснал делът на предприемачите, които смятат, че предоставят нов продукт на пазара. Появява се т. нар. *елитарна* иновация. България се представя сравнително еднакво за двете последователни години на

изследване на условията на предприемаческата рамка³¹ у нас, но през 2016 г. се отчита известно влошаване в сравнение с предходната година.

По отношение на достъпа до физическа инфраструктура, данъчните политики и политиките относно административните формалности, качеството на търговската и професионалната инфраструктура и достъпността, финансирането на предприемачеството страната е над или около средното оценъчно равнище. Лек спад или позиции под средното равнище се наблюдава при правителствените програми за насърчаване на предприемачеството и засягащите новите предприятия, за предприемаческо образование на професионално, средно и университетско ниво, за осигуряване на културни и социални предпоставки за предприемачество, научноизследователски и развоен трансфер, предприемаческо образование в началното образование. Вътрешната пазарна динамика бележи отличаващо се подобрение през 2016 г.

*

Глобалният феномен на „*предприемаческата революция*“ и неговото значение за XXI век е сравним с индустриалната революция на XX век (Куратко, 2017). Предприемачеството е важен фактор за икономическото развитие, белязан от иновациите, стойността за обществото, лидерството, конкурентоспособността. Политиките за насърчаване на предприемачеството трябва да отчитат нивото на развитие на обществото и икономиката. В основата на предприемаческата култура и предприемаческото развитие са предприемаческият дух и нагласа. Екосистемният подход позволява по-задълбоченото изследване и разбиране за предприемаческата среда, участниците и взаимодействията в нейната цялостност и сложност.

През последните години местната предприемаческа екосистема започва да се динамизира и в България, което с подходящите политики и инициативи за стимулиране и развитие на отделни нейни компоненти би довело до необходимата стабилност, така че да се постигне растеж и интернационализация, а оттам и отчетливо въздействие върху икономиката. Различните елементи на българската предприемаческа екосистема са съпътствани от дългогодишни нагласи и редица слабости, което се отразява силно, а често и полярно върху възприятията на различните участници в нея. Въпреки това могат да се отчетат положителните ѝ развития и в частност на стартър екосистемата, която става все по-динамична, активна и отворена общност, с подчертан вкус към иновациите в кръговете, свързани с ИКТ индустрията.

Концентрация се наблюдава в столицата и до различна степен в поголемите градове в България. В ход е динамично натрупване на опит, промяна в

³¹ Предприемаческата среда се изследва чрез национални експертни проучвания по модела на т. нар. условия на предприемаческата рамка, които са девет и включват правителствените политики, финансите, образованието, научноизследователската и развойна дейност, инфраструктурата, пазара, подкрепящите услуги и културната среда.

нагласите и очакванията. Отличаващи се елементи на предприемаческата екосистема с положителен ефект върху предприемачеството са благоприятните данъчни политики и мерките, насочени към въвеждането на нови механизми за финансиране специално на предприемачеството, жизнените мрежи на предприемаческата общност и достатъчната инфраструктура.

Предприемаческата активност и поемането на риск биха могли да се подпомогнат чрез някои институционални и административни лостове, които обаче все още са недостатъчно развити. Отгоре-надолу в пирамидалната структура на предприемаческата екосистема чрез последователни правителствени политики и инициативи е необходимо да се стимулира процесът на насърчаване на предприемачеството и повишаване на неговата образователната основа и стойност за обществото. Във фокус трябва да са финансовите инструменти и финансовата грамотност. Част от политиките за облекчаване на административните ограничения и пречки пред предприемачеството включват ефективното въвеждане на цифровото правителство, намаляването на общите корупционни нива, специален режим на данъчната и/или социалната тежест за ново-създадените предприятия, по-широко популяризиране на достъпа до финансовите инструменти и възможности. Необходими са обаче много по-сериозни усилия и значими публични политики за интернационализацията на българските компании и преодоляване на недостатъците на малкия вътрешен пазар, както и по отношение на човешкия капитал, конкуренцията, трансфера на научноизследователска и развойна дейност. И все пак може да се обобщи, че в основата на успешното развитие на цялостната предприемаческата екосистема в България е промяната на културата.

Използвана литература:

- Хаджичонева, Ю.* (2015). Конкурентоспособност и подобряване на средата за бизнес развитие. Автореферат, www.nbu.bg [Accessed 30/06/2017].
- Acs, Z. J., L. Szerb, E. Autio & A. Lloyd* (2016). Global Entrepreneurship Index 2016. Washington: The Global Entrepreneurship and Development Institute
- Acs, Z. J., L. Szerb, E. Autio & A. Lloyd* (2017). Global Entrepreneurship Index 2017. Washington: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Andonova, V. & M. Krusteff* (2016). 2015/16 GEM National Report on Entrepreneurship in Bulgaria. Sofia: GEM Bulgaria
- Andonova, V. & M. Krusteff* (2017). 2016/17 GEM National Report on Entrepreneurship in Bulgaria. Sofia: GEM Bulgaria.
- Chapin III, F., P. Matson & H. Mooney* (2002). Principles of Terrestrial Ecosystem Ecology. NY: Springer.
- Cornwall, J. R. & B. Perlman* (1990). Organizational Entrepreneurship. Boston: Irwin.
- Isenberg, D.* (2010). How to Start an Entrepreneurial Revolution. – Harvard Business Review. 01 June 2010, www.hbr.org [Accessed 30/06/2017]
- Isenberg, D.* (2014). What an Entrepreneurship Ecosystem Actually Is. – Harvard Business Review, 12 May 2010, www.hbr.org [Accessed 30/06/2017]
- Janssen, F. (sous la direction de)* (2016). Entreprendre: Une introduction à l'entrepreneuriat. 2e édition. Louvain-la-Neuve: De Boeck Supérieur.

Graaf, A., T. Kwaak & P. Zeijden (2016). Survey on the access to finance of enterprises (SAFE). Analytical Report 2016. Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en [Accessed 30/06/2017].

Griffin, R. W. (2017). Management. 12th Ed. Boston: Cengage Learning.

Hisrich, R. D. & M. P. Peters (1995). Entrepreneurship : Starting, Developing, and Managing a New Enterprise. 3rd Ed. Boston: Irwin/McGraw-Hill.

Kelly, D., S. Singer & M. Herrington (2016). 2015/16 GEM Global Report. Global Entrepreneurship Research Association (GERA), www.gemconsortium.org [Accessed 30/06/2017].

Kuratko, D. F. (2017). Entrepreneurship: Theory, Process, Practice. 10th Ed. Boston: Cengage Learning.

Mason, C. & Brown R. (2014) Entrepreneurial Ecosystems and Growth Oriented Entrepreneurship. OECD LEED Programme. Paris: OECD

Mazzarol, T. (2014). Growing and sustaining entrepreneurial ecosystems: What they are and the role of government policy. White Paper WP01-2014. Small Enterprise Association of Australia and New Zealand (SEAANZ), www.seaanz.org [Accessed 30/06/2017].

Moore, J. (1993) Predators and Prey: A New Ecology of Competition. – Harvard Business Review, May-June Issue, <https://hbr.org/1993/05/predators-and-prey-a-new-ecology-of-competition> [Accessed 30/06/2017].

Ries, E. (2011). The Lean StartUp: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses. NY: Crown Business

Schumpeter, J. (1952). Can Capitalism survive? NY: Harper&Row.

Shane, S. & S. Venkataraman (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. – Academy of Management Review, Vol. 25, N 1, p. 217-226.

Shapiro, A. (1975). Entrepreneurship and Economic Development. Wisconsin: The Center for Venture Management.

Spigel, B. (2017). The Relational Organization of Entrepreneurial Ecosystems. © 2015 Wiley Periodicals Inc. 41, p. 49-72, doi:10.1111/etap.12167

Council of Ministers of Bulgaria. (2015). Action Plan Entrepreneurship 2020 – Bulgaria, www.mi.government.bg [Accessed 30/06/2017]

EDIT. (2017). Innovation ship Digital Bulgaria: Bulgarian Digital SMEs, <http://edit.bg> [Accessed 13/03/2018].

EDIT. (2018). Map of the coworking space in Bulgaria, <http://edit.bg/wp-content/uploads/2016/07/report-coworkings1.pdf> [Accessed 13/03/2018].

European Commission. (2012). Flash Eurobarometer 354. Entrepreneurship in the EU and beyond. Country Report Bulgaria, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_360_345_en.htm [Accessed 30/06/2017]

European Commission. (2012). Plan d'action Entrepreneuriat 2020. Raviver l'esprit d'entreprise en Europe, www.ec.europa.eu [Accessed 30/06/2017].

European Commission. (2016). 2013-2016 Survey on the Access to Finance of Enterprises (SAFE), www.ec.europa.eu [Accessed 30/06/2017].

GERA. (2017). 2016/17 GEM Global Report, www.gemconsortium.org [Accessed 30/06/2017].

17.III.2018 г.

Chief Assistant Prof. Juliana Hadjitchoneva, PhD*

SYSTEMIC RESEARCH OF ENTREPRENEURSHIP IN BULGARIA

The present study examines the contemporary theoretical formulations for studying and analyzing the factors that favor the entrepreneurial spirit and attitudes, promote the entrepreneurial environment in its integrity and determine the development of entrepreneurship. On this basis, an analytical model has been selected, which is applied for the purposes of the empirical study on the Bulgarian entrepreneurial ecosystem conducted by the author. The study is backed up by additional data so as to achieve a completeness of the scope and depth of the presentation of the entrepreneurial processes in Bulgaria and the progress in this area in recent years.

Keywords: entrepreneurial ecosystem; entrepreneurship; business environment; startups

JEL: M10; M13; O10; O30

The entrepreneurial ecosystem, as a term and concept, has gained popularity in the discussions and research on entrepreneurship in recent years. The concept of an entrepreneurial ecosystem allows for a deeper understanding of the driving forces and circumstances that lead to the dynamism of entrepreneurship and the achievement of high growth and stability. This approach also contributes to making a comprehensive and comparable analysis of the state and development of entrepreneurship and entrepreneurial culture in different countries, regions and cities, while at the same time highlighting the opportunities and challenges for the improvement of the consultative processes behind the formation of government policies on growth and competitiveness.

The entrepreneurial ecosystem in Bulgaria has been stepping up its development with the increase and diversification of the access to early-stage financing of entrepreneurial activity under the European Structural Funds during the previous programming period (2007 – 2013). There has been a noticeable development within the entrepreneurial community and an entrepreneurial environment and network are being established, which are mainly linked to startup technological enterprises and the opportunities for their financing through risk equity investment. In this sense, emphasis is often placed on a more narrow perception of the entrepreneurial ecosystem, and namely the *startup*¹ ecosystem, which is limited to high-risk initiatives with a strong innovative charge.

* New Bulgarian University, Department of Administration and Management, jhadjitchoneva@nbu.bg.

¹ A startup is an institution designed to deliver a new product or service under conditions of extreme uncertainty (see Ries, 2011).

The aim of the study is to deepen the discussion on the concept of the entrepreneurial ecosystem and to present the conducted empirical study on the Bulgarian entrepreneurial ecosystem, complete with conclusions about its state and development.

The Entrepreneurial Ecosystem: Theoretical Framework

The term *entrepreneurial ecosystem* is a synthesis of the concepts of *entrepreneurship*, *ecosystem* and *system* (Acs, Szerb, Autio & Lloyd, 2017). Shapero (1975) concludes that entrepreneurship is, by most definitions, a form of behavior that involves taking an initiative, organizing socio-economic mechanisms to trigger resources and situations in order to achieve practical benefits, and accepting risk and failure.

In the context of the interdisciplinary nature of the concept of entrepreneurship, Kuratko (2017) presents the views of different schools about its essence at the macro and micro levels. The first group includes the perceptions of the impact of external environmental factors on the potential for entrepreneurial activity, the process of gaining access to finances, the political, cultural or economic rejection of the individual and his orientation towards entrepreneurship as an alternative. The second group focuses on the perceptions of the features that imply a successful entrepreneur, business opportunities and their discovery, and entrepreneurial strategies centered on the uniqueness of markets, leaders, products and resources. The process approach to entrepreneurship is also widely employed with its different structuring methods, including integrative, dynamic and framework methods.

According to Griffin (2017), in essence, entrepreneurship is the process of planning, organizing, running and taking the risk of starting an enterprise or a new business venture. Shane & Venkataraman (2000) derive three interrelated aspects of entrepreneurship. The entrepreneurial process starts with exploring the sources of business opportunities. The discovery of business opportunities is accompanied by the process of their evaluation and the subsequent benefit from their use. Entrepreneurial processes are carried out by a community of individuals. These aspects of entrepreneurship raise questions about the causes, times and ways of creating opportunities and their discovery by specific individuals.

Janssen (2016) links entrepreneurship with the *value creation paradigm*, where wealth creation is a function of the entrepreneur's own perceptions, and the *innovation paradigm*, expressed through different forms such as new products and services, business processes, organization or management. The latter corresponds to the understanding of entrepreneurship and its close involvement in reforming or revolutionizing existing models through innovation (Schumpeter, 1952).

The term *ecosystem* comes from the natural sciences and more specifically from ecology. According to the Oxford Dictionary's definition, it is defined as a biological community of organisms in constant interaction, including that with their

physical environment. The functioning of ecosystems is characterized by complexity and dependence on many elements, such as the structure, environment, past events and the impact (or response) of these events on the ecosystem (Chapin, Matson & Mooney, 2002). Living organisms and non-living components live together in the ecosystem, interacting dynamically as a *system*, insofar as the latter consists of multiple interconnected objects considered as one. In this way, certain features such as dynamics, transformation, productivity and circular logic (repeatability and intensification) can be identified. Strategies require the concept of a *business ecosystem* as a systemic approach to the interaction between different economic sectors aimed at developing around an innovation or the integration of the next series of innovations, which in turn requires the attraction of different types of resources, as well as networking among partners, suppliers and customers (Moore, 1993).

The entrepreneurial ecosystem is characterized by a high degree of complexity, ambiguity and interdisciplinarity, which means that a deeper understanding is necessary for the purposes of its successful implementation. However, an argument exists among the subject researchers around this concept. Some authors consider that the term *entrepreneurial system* is more precise, as it basically reflects the social in essence and requires human intervention and targeted action in order to achieve the identified development goals. We too consider that, as long as there are living and non-living elements, material components in active or passive interaction, the term *entrepreneurial ecosystem* describes the scope, diversity and complexity of the phenomenon more fully. It has also become popular in research projects and comparative studies of entrepreneurship over recent years, as well as in the discussions of entrepreneurial communities and within society.

The question arises about the level of entrepreneurship, its dynamics and sustainability, and accordingly, the components that affect it as part of the ecosystem. Cornwall & Perlman (1990) summarize the factors influencing the level of entrepreneurial activity in three directions. First, these include the level of demand for end products and services in the economy, the availability and accessibility of resources for new ventures, the impact of inflation on credit use, the promotion of new ventures through tax policies, the degree of regulatory barriers and political stability and the favorable public policies for long-term investments, as identified by Kent (1982). Second, part of the values of society are seen as engines of entrepreneurship (McClelland, 1961) – individual personal traits such as the need for achievement (the so-called *n-ach*), as well as emotional engagement (*affect*), persistence, passion, independence, etc. Third, the organizations themselves through their strategies, structures and processes also influence the development of entrepreneurial culture and activity. Hisrich & Peters (1995) place emphasis on the importance of *role models* that significantly influence career orientation and entrepreneurial motivation. The development of networks that support entrepreneurship is also important – through moral support from friends and family, and through professional support from mentors, associates, business associations and other participants in the ecosystem.

Several models for exploring entrepreneurial ecosystems are known in this respect. They are based on the abovementioned perceptions of entrepreneurship to varying degrees and are characterized by the equivalence of the relevant significant features and approaches. The conceptual framework of the ecosystem brings out the institutional and individual stakeholders and the conditions in which they interact, with the immediate objectives of entrepreneurial activity being the stimulation of the entrepreneurial spirit, as well as the innovation and growth of the enterprises.

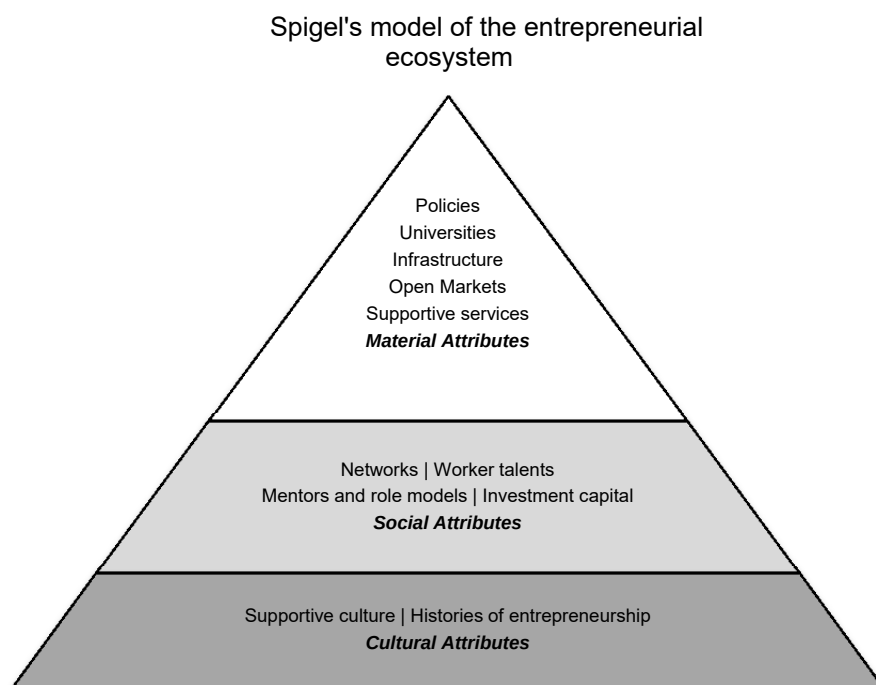
According to Mazzarol (2014), governmental macro- and microeconomic policies, regulatory framework and infrastructure, funds and finance, culture, mentors, advisers and support systems, universities as catalysts, education and training, human capital and workforce, as well as local and global markets are of key importance. Mason & Brown (2014) highlight the various actors such as businesses, investors, business angels², banks and other financial organizations, public institutions, universities, economic and social partners. It is the authors' belief that ecosystems are characterized by the formal and informal interaction among the set of institutional and individual actors (Mason & Brown, 2014). Acs, Szerb, Autio & Lloyd (2017) set the framework conditions for entrepreneurship, wherein entrepreneurial activity is measured by the rate of establishment of enterprises, the number of high growth enterprises, the number of serial entrepreneurs, the levels of entrepreneurial ambition, etc.

Spigel (2015) divides the attributes of the entrepreneurial ecosystem into three levels: cultural, social and material. They provide the resources that are needed, while simultaneously acting as an asset to entrepreneurship. They are structured pyramidally, having a bottom-up supporting role and a top-down reenforcing role (Figure 1). The first level of the pyramid, the basis for building an entrepreneurial ecosystem, includes the cultural attitude of society towards supporting entrepreneurship and the attitudes of individuals towards risk taking and creating innovations. Local examples of successful entrepreneurial projects (*role models*) play a significant role at this level. The second level of the pyramid describes the social aspects of the ecosystem, which include funding opportunities from family and friends, business angels, venture funds and banks. A skilled workforce ready to work for startups is another prerequisite. Developed social networks that unify entrepreneurs, mentors, investors and the workforce, allowing the free movement of knowledge and skills, as well as local entrepreneurs who are willing to advise young entrepreneurs are the driving force that helped build the social foundations of the entrepreneurial ecosystem. The third level of the pyramid shows the material features of the entrepreneurial ecosystem that enhance the impact of cultural and social environments. It is tied to: government programs or regulations that promote entrepreneurship

² These are private investors who invest funds, experience and contacts in non-public, mostly startup companies.

through direct funding and the removal of barriers to the emergence of new businesses, universities and other training institutions that train new entrepreneurs and disseminate new knowledge, organizations that provide specialized services to enterprises such as incubators, patent attorneys and accountants. The presence of sufficient office space, telecommunication and transport infrastructure, local markets, internationalization, and easy access to international markets are aspects that allow the acceleration of business development.

Figure 1

Source: Spigel, 2015, p. 57.

Therefore, the different aspects of entrepreneurship and the ecosystem must be included in the overall approach to the analysis, including the entrepreneurs' personal traits, support networks and role models, access to the necessary resources, tax policies and regulatory barriers, consumer demand in local and foreign markets. The active interaction between the cultural social and material elements of the entrepreneurial ecosystem ensures its reproduction over time, taking into account the surrounding environment for the startup and development of a business (Hadjitchoneva, 2015). In this sense, placing any of the various components of the

entrepreneurial ecosystem in its center or in the business environment would not be relevant. Various components can be and are in fact the basis of success, and their structure and their interaction lead to the transformation and productivity of the entrepreneurial ecosystem.

Each entrepreneurial ecosystem is a specific mix of distinctive features and stands out with its own uniqueness. Thus, specifying the generic causes and conditions of entrepreneurial ecosystems has limited practical value (Isenberg, 2011). This shifts the focus towards the specific contexts and trends with their relevant strengths and weaknesses in terms of each component, at each stage of development, as a necessary and essential precondition for identifying the goals and dynamics, and formulating the policies for managing the transformation, improving the productivity and achieving the sustainability of entrepreneurial ecosystems.

A Study of the Bulgarian Entrepreneurial Ecosystem: State and Development

The empirical study was developed on the basis of Spigel's analytical model of the entrepreneurial ecosystem and is divided into three main parts, which focus on the cultural, social and material attributes of ecosystems, respectively. It contains 13 closed questions, one of which is general, indicating the type of participant, and 12 are specific, following the pyramid logic of the bottom-up model. An opportunity for comment is provided after each question. The survey was conducted in the period April-June 2017 in the form of online surveys, semi-structured and structured interviews with various representatives of the Bulgarian entrepreneurial ecosystem. The cultural, social and material attributes of the ecosystem were studied among entrepreneurs (44.2%), investors (9.6%), mentors (3.8%), professors of management and business administration (5.8%), talents or qualified workforce (13.5%), government representatives (1.9%), potential entrepreneurs or other participants in the entrepreneurial ecosystem (21.2%).

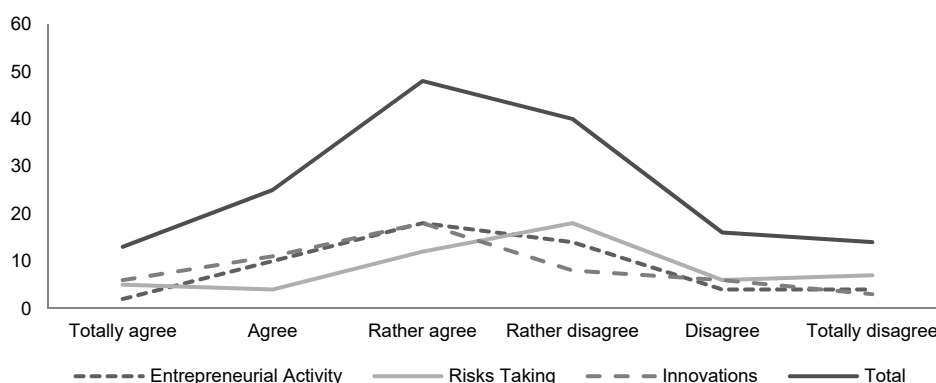
Cultural attributes of the entrepreneurial ecosystem

As the results of the survey show, in Bulgaria there is a nascent culture of supporting entrepreneurship (see Figure 2). 58% of the respondents answered affirmatively, with 35% of them agreeing with the statement³. About 59% of the respondents stated that they are not ready to take risks yet. The Bulgarian entrepreneur is open to innovation, according to 67% of respondents.

³ The study uses Likert's six-step scale: totally agree, agree, rather agree, rather disagree, disagree, totally disagree.

Figure 2

Bulgarian culture in support and contribution to entrepreneurial activity, risk taking and innovation

The participants' comments vary considerably. According to some, the cultural environment in the country is *“the best in Continental Europe, second only to that in Germany”*, and *“starting a business in Bulgaria is much easier than in many other countries where the price at the start or at the later stages of development is much higher”*. While according to others, *“the cultural and economic situation blocks mass entrepreneurship”*. An emphasis is placed on two groups of “generations” – those under the age of 40, who are very positive about entrepreneurship and those who are older, *“parents who do not understand their role and place”*.

The dominant perception is that *“few things can be achieved through personal efforts and personal initiative”*. Entrepreneurial activity is still associated with *“the availability of contacts and connections, not so much with hard work and the discovery of business opportunities with added value”* and also the *“investors are not looked kindly upon”*. According to the respondents, there is a lack of *“entrepreneurial experience”*⁴, *“business flair”*, *“financial culture”* and understanding of the ways of business growth, even the *“naivety”* of the Bulgarian entrepreneur is commented upon. The belief is that the existing understanding of risk is distorted, because *“everyone wants to win, but nobody wants to lose”*. Good technological knowledge is recognized, and innovation is generally well received by the Bulgarian entrepreneurial community.

54% of the respondents could list fewer than 10 successful examples of entrepreneurship, 33% could mention between 10 and 50 successful entrepreneurship stories and only 14% could name more than 50 inspiring role models. Among the most recognizable ones are *Telerik (Progress)*, *Walltopia*, *Imperia*, *Flipps (Bianor)*,

⁴ The accumulation of experience has gone through some examples of unsuccessful startups in recent years, such as *Ore/Soft*, *Stepsss*, *Speedifly*, *Chipo Labs*, etc.

Kanbanize, ChaosGroup, Enhancv, Melissa, betahaus, eBag, Roobars. The list continues with *Melon, Bee Smart Technologies, Viscom, Fight, FinAnalytica, Kentavar, Tuk i Tam. EasyPay* and *ePay* are also mentioned. It is considered that *Eleven* and *LaunchHub* investments can be cited as successful examples, as well as “almost 500 businesses that are developing well”⁵. “Approximately 50 unicorn companies”⁶ are recognized. In support of this assertion, it is pointed out that there are many good examples which, however, prefer the “do not show” behavior in public. According to some investors, “successful business examples are not those who are looking for a quick exit (exit from the business), but those who are ready to go further” and contribute to the long-term growth of the economy.

According to the GEM Bulgaria report (2016), entrepreneurship is perceived as a good career choice by nearly 60% of the adult Bulgarian population, but only 35% are ready to start an entrepreneurial project. In 2016, as compared to 2015, some improvements in percentage data, although small, are observed regarding the identification of good opportunities for starting a business in Bulgaria, the perceptions of the needed skills and the number of potential entrepreneurs, which is once again associated with difficulties in discovering business opportunities⁷. As early as 2012, Bulgarians show greater disinterest in working on a salary, but only 36% confirm that they expect that business opportunities will arise for them over the next five years⁸. Even though business ideas and/or competencies existed, the main obstacles during that period were a shortage of financial resources and an unfavorable economic climate for startups. Thus, 36% are reported to have started a company, to manage a business or intend to start one. This indicator ranks Bulgaria second among the European countries. However, at the same time, Bulgaria holds the first place with 40% of entrepreneurs who have gone bankrupt - almost twice as many in comparison with other European countries. According to NSI data for the period from 2012 to 2014, there is a slight increase in the number of active enterprises – with 1.1% from 2012 to 2013 and with 1.6% from 2013 to 2014⁹, while there is very little variation in the number of newly established companies versus active companies – with 13% in 2012 and almost 12% in 2013 and 2014. 87% of the established companies have survived for a maximum of one year and 61% have survived for two years at the most. The rate of company termination has fallen from 11% to 9% over the period considered.

⁵ Examples of successful startup companies are constantly appearing in the Bulgarian public space. Such examples are: *Dronamics, TaxiMe, EnduroSat, iCard, Listen Up, Prospecto Group, Elvis.bg, dWood, Escreo, Clusterize, Playground Energy, GoMama* and many others.

⁶ Companies known as “unicorns” are private startups with a value of over \$ 1 billion. In our opinion, this issue should be carefully considered and further study is needed in the light of the established definition.

⁷ For more information, see GEM Bulgaria 2015/2016 and 2016/2017.

⁸ See Flash Eurobarometer 354, Entrepreneurship in the EU and beyond (2012).

⁹ The number of the active enterprises in 2014 is 332 800. See <http://www.nsi.bg>.

For 2016, GEM Bulgaria reports that a relatively high percentage of startup entrepreneurial initiatives are already becoming established businesses, i.e. they are managing to survive for long enough. During this period, there is an emergence of a dynamic entrepreneurial community, oriented towards innovation and high efficiency. The GEM Bulgaria reports for 2016 and 2017 come to the conclusion that Bulgarian entrepreneurship develops at two-speeds – a few companies that are active in value creation through innovations and many companies that are not engaged in business models oriented around innovation. At the same time, according to data from SAFE (2016)¹⁰, more than 51% of Bulgarian small and medium-sized enterprises (SMEs) are declared as being innovative¹¹. High growth enterprises¹² account for 25%, placing us in fourth place in the rankings (as compared to Romania, which holds the lead with 32% of SMEs), while gaselles¹³ account for 3% (as compared to 6% for Romania). Of the 150 patents published by the European Patent Office (EPO), more than half have been published in the last six years (4 patents in mid 2017; 9 patents in 2016; 8 patents in 2015; 17 patents in 2014; 22 patents in 2013; and 23 patents in 2012¹⁴).

According to the Global Innovation Index, Bulgaria shows innovation developments, climbing from the 44th position in 2014 to the 36th position in 2017¹⁵. *Progress (Telerik)*, *Imperia Online*, *Imperia Mobile*, *SoftGroup*, and *Nutrigen et IT Talents* are listed as notable examples of entrepreneurial success in Bulgaria (See GEM Bulgaria, 2016). Apart from these, almost all the examples of entrepreneurial success listed by the respondents are mainly related to the information and communication technology sector. The company *Imagga*, which is the winner in the category of best *startup* for developments in the field of artificial intelligence, is the first success of a Bulgarian *startup*, recognized by CESA¹⁶ in 2016. The co-founders of *PaperHive* and *Dronamics* are among the 20 most successful European entrepreneurs under the age of 30 in the European *Startups*¹⁷ Special Ranking (there

¹⁰ http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_bg.

¹¹ These are enterprises that have delivered products or services, production business processes, a new management organization (innovative or significantly improved) or a new approach to the sale of products or services on the market in the last twelve months.

¹² According to the definition accepted by the study, these are enterprises with an annual average growth of 20% over a three-year period.

¹³ According to the definition accepted by the study, these are enterprises with an average annual growth rate of 20% over a period of three to five years from the point of their establishment.

¹⁴ See EPO, <https://worldwide.espacenet.com>.

¹⁵ See <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>.

¹⁶ The Central European Startup Awards (CESA), part of the Global Startup Awards, is a series of events taking place since 2014 in the countries of Central and Eastern Europe (CEE), whose aim is to recognize, promote and build contacts between startups and the entrepreneurial ecosystem, <http://centraleuropeanstartupawards.com>.

¹⁷ See www.eu-startup.com.

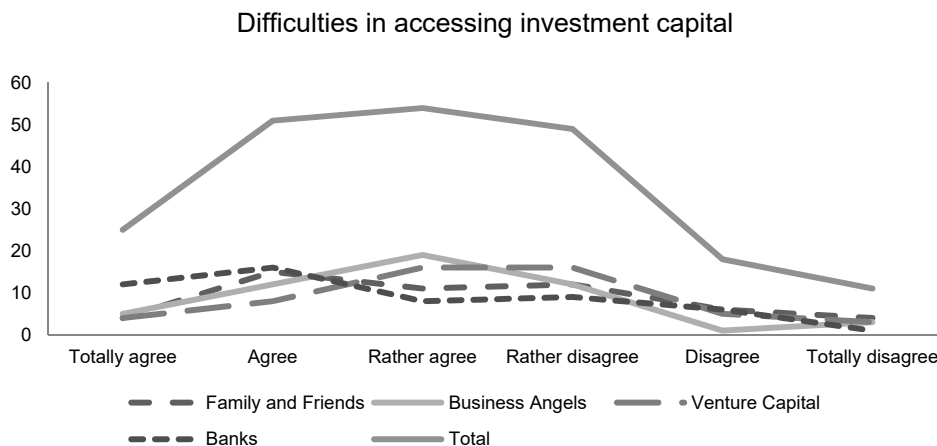
are only four other Central and Eastern European entrepreneurs in the top 20: one from Poland, one from Slovenia, one from Croatia and one from Estonia). Bulgarian inspirational entrepreneurial stories are spreading and being discussed more and more in the community by *The startUp magazine*, the *WakeUp and StartUp Podcast*, *tbmagazine*, *Economic Development Innovation and Technology (EDIT)*, etc.

Social Attributes of the Entrepreneurial Ecosystem

With regard to investment capital, 58% of the respondents more or less affirm the presence of difficulties in getting funding from family and friends, while only 54% admit to having encountered obstacles in finding venture capital funding. Obtaining funding by *business angels* and bank financing presents a difficulty alike for the respondents (69%) (Figure 3).

Overall, the data show that funding from venture funds and family and friends is more accessible to Bulgarian entrepreneurs than funding from *business angels* and banks.

Figure 3

On the one hand, the study concludes that “*access to finances is hampered*” and that there is a lack of information on the “*application programs and the required documents and criteria*”, while on the other hand, “*there is capital but it goes hand in hand with some limitations*”. According to respondents’ comments, access to family and friends’ capital is not difficult, but it is “too limited” and “absolutely insufficient”. “*Very limited capital*” is provided by business angels, who are still not “*very recognizable*”. Still, according to the respondents “*business angel society exists, but more time and experience is needed for it to grow*”, and “*business angels have to grow in terms of expectations, understandings and risk-taking*”.

The contribution of *Eleven* and *LaunchHub* is noted in this regard. It is stated that *Bulgaria is a “champion in the region”* as regards the number of funded companies

– more than any other Balkan country (with the exception of Turkey). Poland is closest to Bulgaria in terms of the number of risk investments. Startups in Bulgaria are “8 times more” than those in Romania. At least 400 companies have investments, 260 of which are actively monitored and 140 are not under observation. We have a greater number of [funded] projects than Romania. Moreover, the expectations are for 270 million EUR from the funds plus 50 million EUR in institutional capital and 50 million in private capital. In order to accelerate the development of the Bulgarian economy, an economic growth of 4% has to be achieved – a minimum of 100-200 million EUR for startups and several billion EUR with a horizon of 3-5 years are needed. If the 120 risk investments of *Eleven* achieve a success rate of 3-5%, this will be a great success. Investors believe that there is “*little knowledge about financial programs*” and “*huge liquidity that begs for creativity*” on the part of entrepreneurs.

According to the respondents, the conservativeness of the banks is coming to the fore, and they are definitely not the best partner for startup investment, hence the resulting difficulties in accessing startup capital. The only exception is one banking institution¹⁸, which makes risk investments in companies from the *Eleven* and *LaunchHub* portfolios, and, along with the provision of financial resources, applies the venture investors approach in order to support their management and development. According to the latest report of the study on the access to finance for businesses in the EU, which has been conducted by the European Commission ever since 2008, in 2016, 55% of the Bulgarian enterprises did not encounter obstacles in finding external funding to pursue their ambitions for growth, while in 2014 they did not exceed one third (for reference, their share on the European level is 44%) (see SAFE, 2016). Bulgaria ranks second among the countries (after Germany), for which there are no barriers to the access to financing. The Bulgarian companies are equally divided (30%) in their opinion about the obstacles related to insufficient guarantees or a very high interest rate or price. 50% of Bulgarian SMEs need funding of between 25 and 250 thousand EUR in order to implement their growth plans over the span of the next two or three years. When external financing is needed, the preferences of the managers of the companies are focused on bank loans (67% of enterprises). Only 3% of businesses prefer *equity investment*, as compared to 6% on average for the European Union (between April and September 2016, equity capital was used by only a small portion of European SMEs, 11% on average), even though such capital is not an obstacle for 94% of Bulgarian enterprises (see SAFE, 2016, p. 30). The companies that have the most preference for this type of financing are gaselles and high growth enterprises (11% and 7%, respectively). The problems of the Bulgarian enterprises are mainly associated with the lack of skilled labor or experienced managers (27%), finding clients (21%) and competition (17%).

¹⁸ UniCredit Bulbank's Special Projects Division. However, there is no further publicity concerning the development and the success of the investments in the selected projects.

During the previous program period, the *LaunchHub* and *Eleven* Venture Risk Investment Funds gave impetus to the Bulgarian entrepreneurial ecosystem. *Eleven* is ranked third in the top 10 *seed accelerators* in Europe¹⁹. Other investors include *BlackPeak Capital*, *Empower Capital*, *PostScriptum*, *Neveq*, *Rosslyn Capital* and *Unicredit Bulbank*. There are two business angel organizations in Bulgaria that stand out: the *Bulgarian Association of Business Angels (Bulgaria angels)*, which was announced by the World Business Forum of Angels as being the most promising network of business angels in Southeast Europe, and *CEO Club Angels*, which provides expert knowledge, contacts and mentorship to help increase the value of companies and invests mainly in the post-acceleration development phase. In 2016, Bulgaria joined the *SME Initiative*²⁰ of the EC, the European Investment Bank and the European Investment Fund and took advantage of 102 million EUR, being the third country to implement this horizontal initiative. More than 600 million EUR have been evaluated as loans with favorable conditions for SMEs. Nine contracts have been concluded with several banks and the National Guarantee Fund, amounting to 556 million EUR for SMEs from the European Strategic Investment Fund. The planned amount from the Fund of the Funds is 606 million EUR²¹, up to the cumulation of 1.4 billion EUR, according to the overall assessment. The Bulgarian Development Bank has allocated 150 million EUR for Infrastructure and Innovation.

According to the study, the development of the entrepreneurial ecosystem in terms of the creation of social networks for contact between entrepreneurs, mentors, investors and the workforce, as well as the readiness of successful local entrepreneurs and mentors to give advice to young entrepreneurs is becoming more stable. The situation is less reliable when it comes to the employment of a skilled workforce that has the skills and willingness to work in a startup business. As can be seen in Figure 4 (section 4-6), the entrepreneurial community's perception of the difficulty of engaging talents is prevalent. The perception of the development of social entrepreneurial networks and the presence of successful entrepreneurs and mentors who give advice is positive. 64% of the respondents (of which 26.9% are adamant) believe that accessibility to talents is difficult, while 9.6% say that there is no such difficulty at all. Qualified employees are busy, and there is "*reluctance to start a venture business that does not guarantee short-term finances*". The reasons are lower pay and fear of taking risks. For entrepreneurial activity it is important to possess not only the knowledge and skills, but also the psychological stand and stability. There is a serious shortage of sales competencies, as well as a clash with life problems and crises (insecurity, family balance and expectations) that lead to the instability of entrepreneurial initiatives.

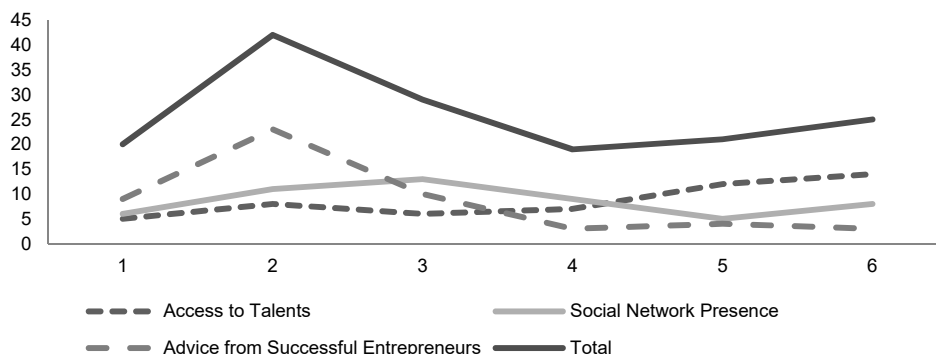
¹⁹ See European Accelerator Report from Gust and Fundacity (2015), <http://gust.com/european-accelerator-report-2015>.

²⁰ http://www.eif.org/what_we_do/guarantees/sme_initiative/

²¹ <http://www.fmfib.bg>, <https://www.minfin.bg/bg/page/1085>

Figure 4

Access to talents, advice from successful mentors and entrepreneurs,
developed social networks*

* The six-grade scale between „yes“ and „no“ is used.

A distinct point of view is the one that there are *“fewer and fewer talents, which is actually good because it forces businessmen to create higher value using more expensive and fewer resource”*. A peculiar call to action is present among the respondents' answers – to distance ourselves from the *“mantra existing at the moment that there are no people”* and to look for an answer adequate to the situation. More than half of the respondents (58%) believe, albeit not very confidently, that Bulgaria already has a developed social network of contacts between entrepreneurs, mentors, investors and the workforce. However, the comments range from *“there is no such sistem”* to *“it's the most developed mentoring system in the world”*. The phenomenon of the so-called *“digital nomads”* can be observed, in which foreigners create and contribute to the development of the local entrepreneurial community.

According to 81% of the respondents, to a certain extent there are mentors available to give advice. An example of this are the meetings with the founders of *Telerik*. It is noted by the respondents that there are high-level mentors, IT CEO (Executive Directors from the ICT sector), etc., but the strategy that encourages young entrepreneurs to be highly proactive is also important. The trend is positive, more and more seminars and lectures are being organized to inform young entrepreneurs and an intensive exchange platform has been created by *LaunchHub* and *Eleven*, thanks to which more and more starting entrepreneurs have an idea who to contact for informal advice. The importance of the TED platform²² is specifically mentioned.

²² Abbreviation of Technology Entertainment and Design: Platform for Promoting Ideas Valuable for Dissemination, see www.ted.com.

Among the organizations whose activities are related to the promotion of entrepreneurship and the development of the entrepreneurial network and environment in Bulgaria are *Endeavor Bulgaria*, the *Association of Bulgarian Leaders and Entrepreneurs (ABLE)*, the *Bulgarian Association for Venture Capital (BVCA)*, *ICT Cluster*, *Startup Grind*, the *Bulgarian Entrepreneurship Center (BEC)*, etc. *Endeavor Bulgaria* builds a business support network by attracting talents and investments; it has a program for selecting, mentoring and accelerating entrepreneurs with great potential, providing access to mentors, networks and strategic advice. *ABLE* organizes the *Get in the Ring*²³ international competition and helps connect startups with international investors. *BVCA* promotes the role of private investors as a source of funding for promoting entrepreneurship and innovation, and for business growth. *ICT Cluster* works to increase the competitiveness of the Bulgarian ICT industry and to create cross-border business opportunities and cluster cooperation. *Startup Grind* is an initiative that was founded in the Silicon Valley. *BEC* is a relatively new organization with an affinity for training, mentoring and financing Bulgarian entrepreneurship.

The *Digital|K Conference*²⁴ and the *Webit Festival*²⁵ are significant events for the entrepreneurial ecosystem in Bulgaria, which attract thousands of participants, including investors, founders and executive directors of successful businesses, entrepreneurs, politicians and leaders from all over the world. The participants in the study classify the *Webit Festival* as a huge event with incredible PR, for Bulgaria as well, however, they do not see any immediate benefits from it, such as follow-up contacts or added value from the specialized part.

Material Attributes of the Entrepreneurial Ecosystem

A slight prevalence of negative responses over the positive ones (51.9% vs. 48.1%) is observed in the attitudes towards the presence of government programs and regulations that support entrepreneurship through direct funding. However, there is a significant difference in respondents' perceptions of the presence of government programs and regulations that remove barriers to new ventures (73.1% negative responses to varying degrees).

The understanding that companies are funded “*not by chance*” is prevalent. There are doubts about the use of certain financial instruments by the State, noting that it is “*necessary to pay attention to the application*” of programs and regulations. There are high expectations regarding the Fund of Funds.

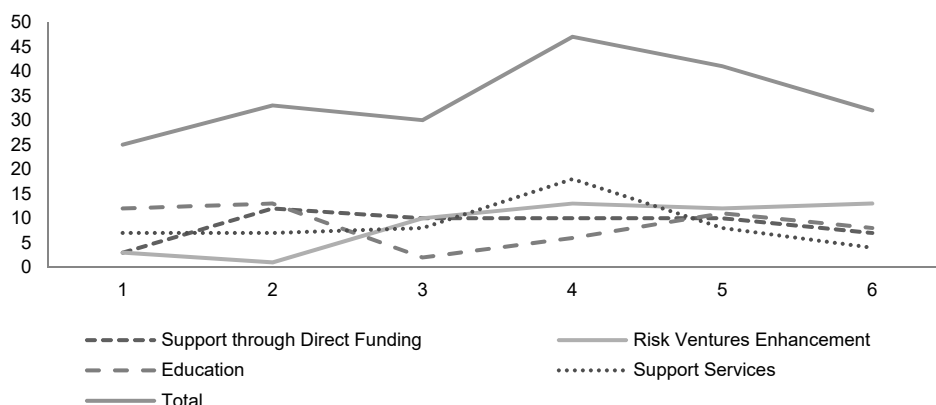
²³ For more information, see <https://getinthering.co>.

²⁴ Leading event for digital transformation, which attracts a number of business and entrepreneurs, see <https://www.digitalk.bg>.

²⁵ Forum on Innovation, Policies, Investments, Entrepreneurship and Digital Economy, bringing together world leaders from many countries, see www.webit.bg.

Figure 5

Presence of government programs and regulations, education and training, supporting entrepreneurship services*

* The six-grade scale between „yes“ and „no“ is used.

The entrepreneurial community does not recognize government initiatives to promote risk endeavors. A number of comments are negative, for example: *“lack of development”* for years, *“all of them are absurd”*, *“there is no one thing (for example a regulatory or administrative facilitation for a startup business) to mention”*, etc. In single cases, there are more positive assertions that barriers to business are possible to overcome, regulations are good, but could be better. It is generally considered that the pessimistic attitude prevails among the older part of society.

Government support through the direct financing of entrepreneurship is supported through the *Operational Programs* as part of Bulgaria's strategic development for higher competitiveness and innovation. According to the study carried out by Richard Madison of the Brighton School of Business and Management, published in *Forbes*, in 2015 the capital of Bulgaria is among the ten best places in the world to set up a startup²⁶, mainly because of the government's tax policies, but also because of the coverage and high speed of the Internet, the relatively low costs of creating a company, the low cost of operational activity and the presence and role of investment funds.

Government policies on promoting entrepreneurship and reducing administrative burdens on business are mainly conducted through the implementation of several strategic documents.

²⁶<https://www.forbes.com/sites/amyguttman/2015/11/29/top-10-cities-in-the-world-to-launch-your-startup-some-may-surprise-you/3/#34170a97690d>

Specific measures to strengthen the entrepreneurial culture and the development of a new generation of entrepreneurs, entrepreneurship education and training to support the creation and growth of business, as well as a better administrative and legislative business environment are introduced through the *Entrepreneurship 2020 – Bulgaria Action Plan*. Policies concern the promotion of entrepreneurship, entrepreneurship among women and young people (under 29 years old), the exchange of experiences between different generations of entrepreneurs, support for employment, the introduction and updating of entrepreneurship programs in schools, vocational education and universities. From a government perspective, reducing deadlines for obtaining licenses and permits, supporting financial instruments, programs in the agricultural sector and supporting business growth by promoting the use of ICTs are central to improving the entrepreneurial environment.

In line with the European Commission's Small Business Act, the *National Small and Medium enterprises (SMEs) Promotion Strategy (2014-2020)*²⁷ was created. It introduces the European vision for: a better environment for entrepreneurs; a second chance in case of bankruptcy; giving priority to the smaller enterprises; the response of the public administration to the needs of SMEs; skills building and all forms of innovation; aid to SMEs in relation to public procurement and state aid procedures; facilitated access to finance; transformation of challenges and environment into opportunities; help for making better use of the opportunities offered by the single market and taking advantage of expanding markets.

Conducting research and creating innovation through the attraction of private investment is at the heart of the *Innovation Strategy for Smart Specialization 2014-2020*²⁸. The digital transformation of the Bulgarian industry by 2030 is expected to be achieved through the creation of conditions for the modernization, automation and competitive positioning of the Bulgarian economy (*the concept of Industry 4.0*).

With regard to education and training and in particular whether there are enough universities and other educational institutions to train future and startup entrepreneurs and to contribute to the dissemination of new knowledge, 51.9% of the respondents gave a positive answer, with 48.1% being convinced that there are enough educational institutions. However, there is the question of distinguishing between quantity and quality of education. According to the respondents, its rather theoretical nature does not contribute to the realization of startup entrepreneurs, but at the same time "the entrepreneur does not become such in the university and this is not necessary", entrepreneurship is a skill and it is learned through doing, not in theory. The best combination for the acquisition of entrepreneurial skills is a small investment and mentoring by people with as much experience as possible." Otherwise, there are enough educational institutions and, if desired, the young entrepreneurs could grasp the subject matter very quickly. There are multiple training

²⁷ See the Council of Ministers' Decision No 37 of 23 January 2014.

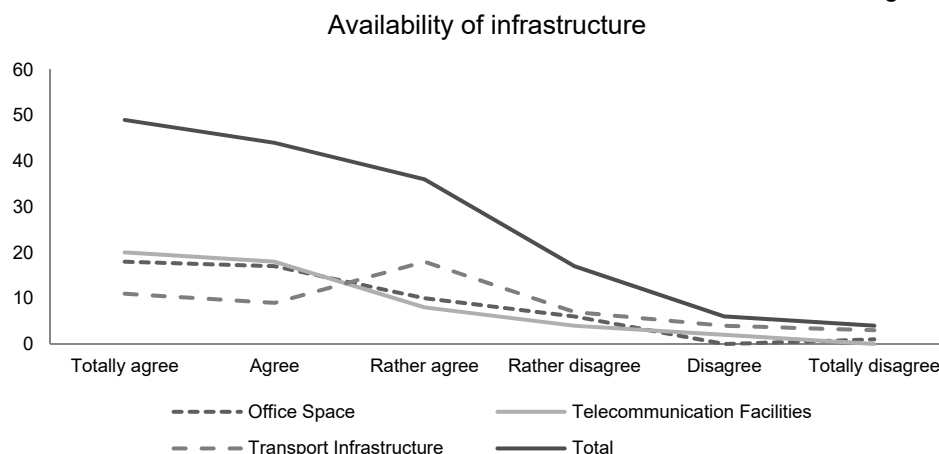
²⁸ See the Council of Ministers' Decision No 857 of 3 November 2015.

initiatives supported by the European funds. Furthermore, the role of the Internet in the discovery and accumulation of knowledge today is not to be underestimated. However, entrepreneurial activity is associated with mentality and, more precisely, it is created in a society in which risk-taking, followed by taking the prize is encouraged.

34.6% out of the 57.7% negative responses disagree that there are enough companies and organizations that provide support services for risk ventures such as patent advocacy, incubators, or accountancy houses. The majority of the comments claim that there are more than enough and that Bulgaria is no worse than the markets it compares itself with. *“The situation might be better in some places, but at least the startup in the high technology and innovation sectors is not a problem from a State perspective.”* The insufficient support capacity is visible not on a local level, but in connection with the internationalization of companies. According to the respondents, *“few companies are able to help businesses to become international, optimize holding structure, taxes, patents, etc.”* It is assumed that the patent is *“not for an entrepreneur but rather for big businesses”*. Regarding accounting, it is proposed that companies be exempt from accounting if they have a turnover *below* a certain amount, namely, entrepreneurs with a turnover not exceeding 100 BGN to be subject to exemption from the obligation to keep account of it.

The majority of the respondents agrees that infrastructure, including office space, telecommunication services and transport infrastructure, are sufficient to launch and grow risk endeavors. Thus, it is defined as the most developed component of the entrepreneurial ecosystem in Bulgaria. On average, over 80% of the respondents consider that the infrastructure in Bulgaria is sufficient for entrepreneurial activity (Figure 6).

Figure 6

There are a number of positive aspects, such as good location, good offices, low operating costs, direct flights to all major European cities. Telecommunication services received 88% positive responses, indicating that Bulgaria is in the top 3

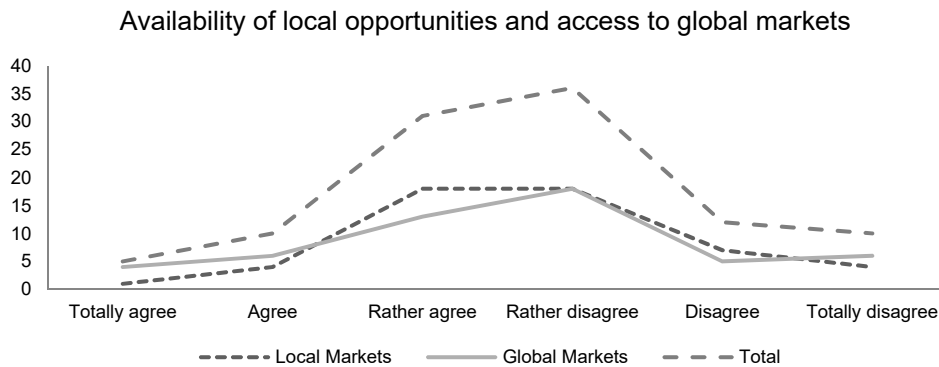
for Internet quality at a lower price. The transport infrastructure provoked some contradictory comments, mainly in terms of the European funds absorbed, but it received mostly positive answers (73%).

The first Bulgarian Science and Technology Park – *Sofia TechPark* – is a relatively new initiative of the Bulgarian government, geared towards creating a unique and innovative environment. It is designed as an incubator aimed at implementing projects in order to promote the development of research and innovation, providing services to help commercialize new technologies, products and services, support startups and innovative ideas.

By the end of 2017, the number of *co-working spaces* reached 30, most of which are located in Sofia (for more details, see EDIT, 2018). *Betahaus*, *Soho*, *Puzl coworking*, *Cosmos coworking camp*, *NGO House*, *CoShare HIVE*, *1Hub*, *Malkite5*, *Startup center*, *Startup factory*, *beehive*, *bizlab*, *limacon*, *Sbar* are such networks for exchange and mentoring for entrepreneurs. *StartUP Academy* and *UniStart* offer entrepreneurship training programs. The *Software University* and the *Telerik Academy* train specialists for the ICT sector. *Start It Smart* supports the young generation to launch its own entrepreneurial initiatives. The *Startup weekend* offers a 54-hour startup program during which the life of the startup is recreated. The *Junior Achievement* organization provides numerous training initiatives and entrepreneurship programs in secondary level education.

As expected, when the availability and sufficiency of local opportunities to launch risk ventures, as well as opportunities for unimpeded access to global markets are studied, the negative views can prevail. In both cases, 56% of respondents gave negative responses against 44% of respondents who gave positive ones (Figure 7).

Figure 7

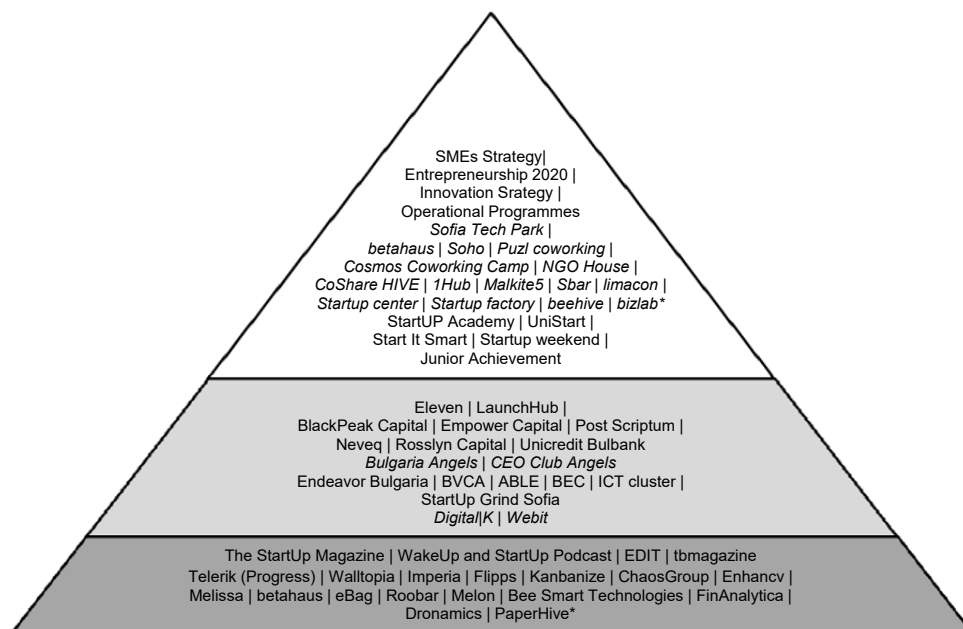
The local market is defined as “*small*” or “*very small*” but still “*sufficient*” for the initial stage of starting a business, i.e. for the testing of the entrepreneurial activity, but not for its subsequent growth. However, the proximity to the European market overcomes this limitation. According to the respondents, efforts should be made to improve the perception abroad of Bulgarian culture and business as a whole, which

would contribute to the improvement of the access to global markets. According to them, *“the obstacles are related to the image of the country and only truly good products can help improve it”*. In addition, there are few initiatives to inform about opportunities and access to foreign markets²⁹. According to SAFE (2016), the problems identified by the SMEs from 2011 to 2016 are mainly related to customer finding³⁰, followed by competition, regulation and production or labor costs.

As a result of the empirical study and the additional research, the Bulgarian entrepreneurial ecosystem is represented by the Spigel Model, incorporating the main components and the participants in the ecosystem in the three levels (cultural, social and material) of interaction and development (Figure 8).

Figure 8

The Bulgarian entrepreneurial ecosystem, presented by the Spigel Model

*The presented list is not exhaustive.

Source: Spigel, 2015.

²⁹ According to the data of the National survey on digital SMEs carried out by EDIT in 2017, 78% of startups in Bulgaria work on international markets (EDIT, 2017). According to GEM (2017), only 6.74% of the Bulgarian entrepreneurs reported about 25% or more of international sales in 2016. Nevertheless, the various samples used by the cited studies should be taken into consideration.

³⁰ Finding customers is a major problem for 25% of businesses and a major problem for the period mentioned.

According to GEDI (2016, 2017) and GEM (2016, 2017), the level of entrepreneurial activity increased in 2016 compared to 2015. The survival rate of companies to the point of becoming an established business has also increased. Still, the low motivation and the prevalence of entrepreneurial activity dictated by necessity rather than by the introduction of improvements continue to be seen. However, the percentage of entrepreneurs who believe they are supplying a new product on the market has grown. The so-called *elite* innovation is emerging. Bulgaria's performance during the two consecutive years of the present research on the conditions of the entrepreneurial framework³¹ in Bulgaria doesn't show any drastic differences, however, there is some sign of deterioration in 2016, as compared to the previous year. Overall, the access to physical infrastructure, tax policies and policies on administrative formalities, the quality of commercial and professional infrastructure and accessibility, and entrepreneurship financing in the country are above or around the average level. Government programs for the promotion of entrepreneurship and for new enterprises, entrepreneurial education at the vocational, secondary and university level, cultural and social preconditions for entrepreneurship, R&D and entrepreneurship education at the primary level of education show a slight decrease or positions below the average level. Internal market dynamics marks a distinguished improvement in 2016.

Conclusions and recommendations

The global phenomenon of the *Entrepreneurial Revolution* and its significance for the 21st century is comparable to the Industrial Revolution of the 20th Century (Kuratko, 2017). Entrepreneurship is an important factor for economic development, marked by innovation, value for society, leadership and competitiveness. Policies for the promotion of entrepreneurship must take into account the level of development of the society and the economy. The entrepreneurial spirit and attitude are at the heart of entrepreneurial culture and entrepreneurial development. The ecosystem approach allows for a deeper study and understanding of the entrepreneurial environment, its participants and interactions in their entirety and complexity.

In recent years, the local entrepreneurial ecosystem in Bulgaria is being dynamized as well. The appropriate policies and initiatives to promote and develop its individual components will bring about the necessary stability so as to achieve growth and internationalization, and hence have an impact on the economy. Long-standing attitudes and a number of weaknesses accompany the different elements of the Bulgarian entrepreneurial ecosystem, which has a strong and often polar impact on the perceptions of the various actors. However, we can take into account the positive developments of the local entrepreneurial ecosystem, and the local

³¹ The entrepreneurial environment was studied through national expert studies on the basis of the so-called model of the entrepreneurship framework conditions, which are nine and include: government policies, finance, education, research and development, infrastructure, the market, the supportive services and the cultural environment.

startup ecosystem in particular, which is becoming an increasingly dynamic, active and open community, with a strong focus on innovation in ICT-related circles.

Concentration is observed in the capital city and, to varying degrees, in the larger cities in the country. A dynamic accumulation of experience, changing attitudes and expectations are under way. The distinguishing features of the entrepreneurial ecosystems' components that have a positive effect on entrepreneurship are the favorable tax policies and the policies aimed at new financing mechanisms especially for entrepreneurship, the vibrant networks of the entrepreneurial community and the sufficient infrastructure.

Entrepreneurial activity and risk-taking could be helped through some institutional and administrative levers that are as of now still underdeveloped. From top to bottom in the pyramid structure of the entrepreneurial ecosystem, it is necessary to stimulate the process of promoting entrepreneurship and raising the educational base and value for society through consistent government policies and initiatives. The focus should be placed on the financial instruments and financial literacy. Some of the policies to alleviate administrative constraints and barriers to entrepreneurship that should be applied are the effective implementation of the digital government, the reduction of general corruption levels, the special regime of tax and/or social burdens for startups and the wider popularization of access to financial instruments and opportunities. Many more significant efforts and public policies are needed for the internationalization of the Bulgarian companies and for overcoming the shortcomings of the small internal market, as well as in relation to human capital, competition, research and development transfer. And yet, the change of culture is at the heart of the successful development of the overall entrepreneurial ecosystem in Bulgaria.

References:

- Acs, Z. J., L. Szerb, E. Autio & A. Lloyd (2016). Global Entrepreneurship Index 2016. Washington: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Acs, Z. J., L. Szerb, E. Autio & A. Lloyd (2017). Global Entrepreneurship Index 2017. Washington: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Andonova, V. & M. Krusteff (2016). 2015/16 GEM National Report on Entrepreneurship in Bulgaria. Sofia: GEM Bulgaria.
- Andonova, V. & M. Krusteff (2017). 2016/17 GEM National Report on Entrepreneurship in Bulgaria. Sofia: GEM Bulgaria.
- Chapin III, F., P. Matson & H. Mooney (2002). Principles of Terrestrial Ecosystem Ecology. NY: Springer.
- Cornwall, J. R. & B. Perlman (1990). Organizational Entrepreneurship. Boston: Irwin.
- Isenberg, D. (2010). How to Start an Entrepreneurial Revolution. – Harvard Business Review. 01 June 2010, www.hbr.org [Accessed 30/06/2017]
- Isenberg, D. (2014). What an Entrepreneurship Ecosystem Actually Is. – Harvard Business Review, 12 May 2010, www.hbr.org [Accessed 30/06/2017]
- Janssen, F. (sous la direction de) (2016). Entreprendre: Une introduction à l'entrepreneuriat. 2e édition. Louvain-la-Neuve: De Boeck Supérieur.
- Graaf, A., T. Kwaak & P. Zeijden (2016). Survey on the access to finance of enterprises (SAFE). Analytical Report 2016. Luxembourg: Publications Office of the

European Union, https://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en [Accessed 30/06/2017].

Griffin, R. W. (2017). Management. 12th Ed. Boston: Cengage Learning.

Hadjitchoneva, J. (2015). Competitiveness and improvement of the environment for business development. Author's Abstract of Doctoral Dissertation (*in Bulgarian*), www.nbu.bg [Accessed 30/06/2017].

Hisrich, R. D. & M. P. Peters (1995). Entrepreneurship: Starting, Developing, and Managing a New Enterprise. 3rd Ed. Boston: Irwin/McGraw-Hill.

Kelly, D., S. Singer & M. Herrington (2016). 2015/16 GEM Global Report. Global Entrepreneurship Research Association (GERA), www.gemconsortium.org [Accessed 30/06/2017].

Kuratko, D. F. (2017). Entrepreneurship: Theory, Process, Practice. 10th Ed. Boston: Cengage Learning.

Mason, C. & Brown R. (2014) Entrepreneurial Ecosystems and Growth Oriented Entrepreneurship. OECD LEED Programme. Paris: OECD

Mazzarol, T. (2014). Growing and sustaining entrepreneurial ecosystems: What they are and the role of government policy. White Paper WP01-2014. Small Enterprise Association of Australia and New Zealand (SEAANZ), www.seaanz.org [Accessed 30/06/2017].

Moore, J. (1993) Predators and Prey: A New Ecology of Competition. – Harvard Business Review, May-June Issue, <https://hbr.org/1993/05/predators-and-prey-a-new-ecology-of-competition> [Accessed 30/06/2017].

Ries, E. (2011). The Lean StartUp: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses. NY: Crown Business

Schumpeter, J. (1952). Can Capitalism survive? NY: Harper&Row.

Shane, S. & S. Venkataraman (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. – Academy of Management Review, Vol. 25, N 1, p. 217-226.

Shapero, A. (1975). Entrepreneurship and Economic Development. Wisconsin: The Center for Venture Management.

Spigel, B. (2017). The Relational Organization of Entrepreneurial Ecosystems. © 2015 Wiley Periodicals Inc. 41, p. 49-72, doi:10.1111/etap.12167

Council of Ministers of Bulgaria (2015). Action Plan Entrepreneurship 2020 – Bulgaria, www.mi.government.bg [Accessed 30/06/2017]

EDIT (2017). Innovation ship Digital Bulgaria: Bulgarian Digital SMEs, <http://edit.bg> [Accessed 13/03/2018].

EDIT (2018). Map of the coworking space in Bulgaria, <http://edit.bg/wp-content/uploads/2016/07/report-coworkings1.pdf> [Accessed 13/03/2018].

European Commission. (2012). Flash Eurobarometer 354. Entrepreneurship in the EU and beyond. Country Report Bulgaria, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_360_345_en.htm [Accessed 30/06/2017]

European Commission. (2012). Plan d'action Entrepreneuriat 2020. Raviver l'esprit d'entreprise en Europe, www.ec.europa.eu [Accessed 30/06/2017].

European Commission. (2016). 2013-2016 Survey on the Access to Finance of Enterprises (SAFE), www.ec.europa.eu [Accessed 30/06/2017].

GERA (2017). 2016/17 GEM Global Report, www.gemconsortium.org [Accessed 30/06/2017].

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ В СФЕРАТА НА УСЛУГИТЕ

Разгледани са някои теоретични постановки, свързани с понятието „корпоративна социална отговорност“. На базата на литературно проучване са изведени основните направления на корпоративната социална отговорност. Изследвани са структурата и съдържанието на интернет страниците на българските мобилни оператори, с което се проследява дали и до каква степен те са ангажирани с въпросите, засягащи корпоративната социална отговорност.¹

Ключови думи: корпоративна социална отговорност; мобилни оператори

JEL: M14

Преглед на теоретични постановки за корпоративната социална отговорност

През последните години корпоративната социална отговорност (КСО) е обект на значителен интерес, вкл. и в телекомуникационния сектор. Постоянно увеличаващите се очаквания и изисквания на клиентите, нарастващата конкуренция и високите темпове на технологично развитие изискват непрекъсната адаптация на организациите към променящата се външна среда, за да запазят конкурентните си позиции на пазара. Това се отнася и за мобилните оператори, чийто засилен интерес към проблемите, свързани с КСО, ги подтиква към действия и мерки, целящи постигането на благоприятни резултати за тях и за заинтересуваните страни, за обществото и за околната среда.

Понятията „социална отговорност“ и „корпоративна социална отговорност“ са широко употребявани в специализирана литература и в научните изследвания. Според ISO/FDIS 26000 „социалната отговорност“ е отговорността на организацията за въздействията от нейните решения и дейности върху обществото и околната среда; ... реализира се чрез прозрачност и етично поведение; ... интегрирана е навсякъде в организацията и се практикува в нейните взаимоотношения“ (вж. Проект-стандарт ISO/FDIS 26000).

Корпоративната социална отговорност е концепция, чрез която компаниите интегрират социалните ангажменти и загрижеността за околната среда в своите бизнес операции и във взаимоотношенията с партньорите си на доброволни начала,² или КСО може да се определи като корпоративна ини-

* ВУТП – София, катедра „Мениджмънт в съобщенията“, gergana_sl_dimcheva@abv.bg

¹ Chief Assistant Prof. Gergana Dimcheva, PhD. CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SERVICES SECTOR. *Summary:* Some theoretical concepts related to the concept of "Corporate Social Responsibility" are considered. Based on a review of the literature on the topic, the main areas of corporate social responsibility are outlined. The structure and content of the websites of the Bulgarian mobile operators are examined, thereby checking whether and to what extent they are involved in issues concerning corporate social responsibility. *Keywords:* corporate social responsibility; mobile operators.

² <https://csr.bg/range>

циатива за преценка и поемане на отговорност за влиянието на компанията върху околната среда и върху социалното благополучие (Arnaudov, Koseska, 2012). Двамата автори смятат, че всяка организация има свои собствени характеристики и дефинират корпоративната социална отговорност като поемане на отговорност за всички дейности, следвайки принципи, които могат да бъдат модифицирани и приложени, независимо от размера на бизнеса. Организационната цел (организационната мисия и основните организационни ценности) се задава от лидерите, прехвърля се към служителите и оказва влияние върху последващите им действия (Arnaudov, Koseska, 2012). Ето защо голямо значение във всяка социална структура има поведението на мениджъра. В него се фокусират различни цели за себедоказване, но особено важни са личностните и дължностните (Каменов, 2007).

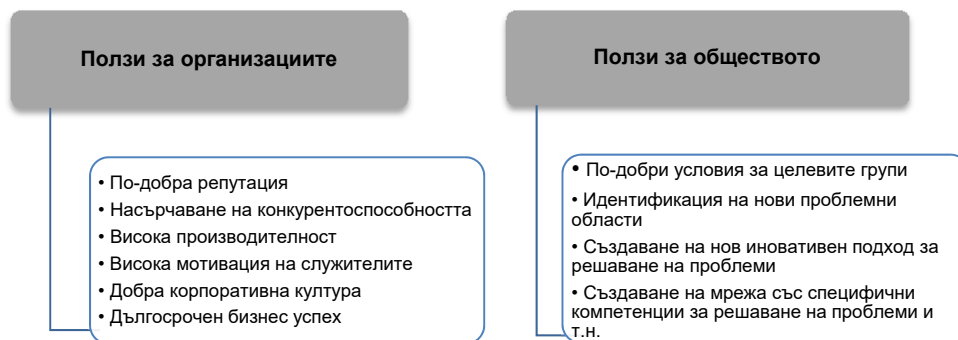
Най-общо КСО обхваща ангажиментите на бизнеса към обществото, разширяването на техния кръг извън икономическите функции и включването на социалните дейности като необходимо присъщи.³ Някои автори смятат, че корпоративната социална отговорност е особена форма на институционална /корпоративна идентичност – „етична идентичност“ (Balmer, Fukukawa, Gray, 2007). Според Kiriakidou и Millward (2000) това е характерният начин, по който дадена организация осъществява дейността си чрез своите служители – как комуникира с клиентите си, какво е нейното поведение и т.н. С други думи, корпоративната идентичност може да се разглежда като начина, по който една компания представя себе си пред света (Bendixen и Abratt, 2007).

КСО се превръща във важна стратегия за комуникация между организациите и техните заинтересувани страни (Bhattacharya, Korschun, Sen, 2009; Balmer, Fukukawa, Gray, 2007). Организациите действат по социалноотговорен начин, когато приведат своето поведение в съответствие с нормите и изискванията на основните им заинтересувани страни (Maignan, Ferrell, 2004).

Важна характеристика на КСО, която често не се осъзнава от мениджърите, е, че тя допринася да се реализират ползи не само за обществото и околната среда, но и за бизнес организацията (вж. фиг. 1). В този смисъл трябва да се подчертае, че корпоративната социална отговорност не е свързана единствено с разходи за бизнеса – напротив, ако се осъществява по правилен начин, тя води до тяхното намаляване, до повишаване на приходите и до увеличаване на печалбата на организацията (Николов, 2017). В някои случаи се налага дадена компания да работи съвместно с партньорски организации, с конкуренти (като същевременно се стреми да избегне антиконкурентни практики) или с всички заинтересувани страни, които могат да окажат влияние върху нея (ISO 26000). Ето защо социалната отговорност трябва да включва възложените отговорности и отчетността на всички подходящи нива в организацията и бъде неразделна част от нейната стратегия.

³ <https://csr.bg/range>

Фигура 1
Ползи от корпоративната социална отговорност

Източник. Адаптирано от Arnaudov, Koseska, 2012.

На базата на направения кратък преглед могат да бъдат обобщени следните основни характеристики на корпоративната социална отговорност (вж. Николов, 2017; ISO 26000; Денева, Любенова, 2015; Bhattacharya, Korschun, Sen, 2009; Balmer, Fukukawa и Gray, 2007; Стоянов, 2017; Bendixen и Abratt, 2007; Kiriakidou и Millward, 2000):

- КСО е *неразделна част от организационната стратегия*;
- тя е *дългосрочна дейност*, а не еднократен акт;
- притежава *външно и вътрешно измерение*;
- има *доброволен характер* и не рефлектира в конфликт между интересите на заинтересуваните лица. Нейното възприемане от организациите не е резултат от правно регламентиране, а по-скоро от вътрешна мотивация на мениджърите, собствениците и персонала;
- КСО представлява *важна стратегия за комуникация* между организациите и техните заинтересувани страни;
- тя *подлежи на непрекъсната оценка*, така че мениджърите и специалистите да установят какъв ефект може да има нейното приложение.

Ако въпросите, свързани с дефинирането на КСО, имат предимно теоретично значение, то идентифицирането на основните й области на проявление е с много по-голяма практическа насоченост. Тъй като самата концепция за КСО е многопластова и сложна, то и възможните области на нейното практическо проявление са разнообразни (Николов, 2017). Във връзка с това понататък са систематизирани и обобщени някои от по-важните направления на КСО (вж. ISO 26000; ISO 26000:2010; Николов, 2017; Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011) (фиг. 2).

Фигура 2

Направления на корпоративната социална отговорност

1. *Околна среда*. Все по-актуален става въпросът, свързан със защитата на околната среда, което е и едно от основните направления на корпоративната социална отговорност. Въпреки това все още има организации, които не разпознават този проблем или не го смятат за достатъчно сериозен и не отделят внимание за неговото решаване.

Независимо за кой отрасъл на икономиката става дума, е необходимо, преди да се реализира дадено инвестиционно решение, да се направи оценка на евентуалните въздействия върху околната среда и човешкото здраве. От такава гледна точка конкретните дейности, които се включват в направление „Околна среда“ на КСО, са свързани с: намаляване на замърсяването/защита на околната среда, в т.ч. мониторинг и контрол на екологичното въздействие; програми за рециклиране или повторно използване; програми за спестяване на енергия, вода, хартия и други природни ресурси (вж. ISO 26000; ISO 26000:2010; Николов, 2017). Поради спецификата на дейност в сферата на услугите и по-конкретно в телекомуникационния сектор специално внимание като социална инициатива се обръща на електромагнитното лъчение от телекомуникационните мрежи (вж. Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011).

Въпреки сходството между изразените в представените тук изследвания схващания относно защитата на околната среда само в едно от тях (Николов, 2017) са включени дейности, свързани с инвестиции в „зелени“ технологии.

2. Грижа за обществото. Това направление обхваща: облагородяване на градската среда; PR дейности със социален ефект; подпомагане и социална интеграция на сираци, деца и възрастни хора в домове; опазване на културно-историческото наследство (Николов, 2017); доброволен извънреден труд; благотворителност и дарения (Николов, 2017; Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011); ангажимент към научноизследователски програми и диалог със заинтересуваните страни (Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011). Силно впечатление прави липсата на такова направление в стандартите ISO 26000 и ISO 26000:2010.

3. Спазване на човешките права. Включват се дейности, свързани с: недискриминация и защита на основните права на човека (политически, икономически, социални, културни, граждански и т.н.); избягване на съучастничество по отношение на неспазване на човешките права (например от страна на доставчици, клиенти, дистрибутори и други партньори на бизнес организацията) и др. (ISO 26000 и ISO 26000:2010). Някои автори включват подобни социални инициативи, но ги обединяват с трудовите практики в организацията (Николов, 2017).⁴

4. Лоялни практики на работа/Добросъвестни делови практики. Съдържат: партньорство с местни фирми и организации, доставчици, контрагенти и конкуренти и сдружения, на които те са членове (начина, по който организацията използва своите взаимоотношения с други организации за получаване на положителни резултати); правила и процедури за противодействие на корупцията, отговорно участие в политическия живот (лобиране, спонсориране на партии и т.н.); лоялна конкуренция; насърчаване на социалната отговорност по веригата на стойността и зачитане на правото на собственост; система за обратна връзка с деловите партньори (ISO 26000; ISO 26000:2010; Николов, 2017).

5. Потребителски въпроси. Дейностите, които се отнасят към това направление, са: грижа за клиента (ISO 26000); защита на здравето и безопасност на потребителите (ISO 26000; ISO 26000:2010); разрешаване на спорове и обезщетение/действаща процедура за жалба от потребителите (ISO 26000; ISO 26000:2010; Николов, 2017); данни и защита на неприкосновеността на личния живот (ISO 26000; ISO 26000:2010); продуктова информация и/или информация за предимствата на продуктите и услугите; стандарти за безопасност на продуктите (Николов, 2017). Към това направление в разгледаните изследвания в сферата на телекомуникациите авторите добавят разпределение на продукти/услуги на гъвкави цени; развитие на инфраструктурата при ниска гъстота на

⁴ На този въпрос е отделено специално внимание по-нататък в нашето изследване.

населението и/или в отдалечени райони; равен достъп за групи със специални нужди (Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011).

6. *Трудови практики (човешки капитал и условия на труд)*. Подобно на „Грижа за обществото“ и „Потребителски въпроси“, всички разгледани автори са единодушни по въпроса за грижата за персонала. В различните литературни източници направлението има идентично, но не същото наименование („Трудови практики“, „Трудови практики и взаимоотношения“, „Човешки права и трудови практики“, „Човешки капитал и условия на труд“ и „Човешки ресурси“). Независимо от обозначението всички автори включват дейности, свързани с условията на труд, здравето и безопасността при работа, както и обучението и развитието на персонала. Не по-малко внимание се отделя на програмите за обективно и справедливо заплащане⁵/справедлива работна заплата (Николов, 2017).

Високата удовлетвореност на служителите е от съществено значение за осъществяването на дейността на всяка компания. Ето защо авторите посочват като фактори за увеличаване на общата производителност на организацията наличието на удовлетвореност на работниците (Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011); на удовлетвореност и ангажираност на служителите,⁶ на действащи процедури за жалби от персонала като част от социалните инициативи на организациите (Николов, 2017), както и разработването и прилагането на подходящи инструменти за мотивиране и стимулиране на служителите. Това може да се постигне чрез изследване както на потребностите и интересите на отделните сътрудници, така и на общите особености на организацията. От такава гледна точка някои автори включват в направлението „Трудови практики“ и дейности, свързани с различни системи за стимулиране на колектива: развлечения за персонала, гъвкави работни програми (Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011), доброволчески програми за служители,⁷ компенсации при съкращаване (Николов, 2017). Друга социална инициатива на организациите, която през последните години е обект на значителен интерес, е интегрирането на хора с увреждания или в неравностойно положение, както и някои конкретни дейности, свързани с избягването на дискриминация.

7. *Привличане и развитие на общността/Местна общност*. Това направление засяга ангажирането на общността; образованието и културата; създаването на работни места и развитието на умения за работа, в т.ч. осигуряването на стажантски програми; технологичното развитие и достъпа до технологии; богатството и доходите; здравето и социалните инвестиции; разрешаването на проблемите и подобряването на живота на общността; стипендиите за подпомагане на хора в неравностойно положение; предоставянето на инстру-

⁵ <https://csr.bg/range/6-definitions>

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

менти и материали за часовете по практика в училище; насърчаването на младите интелигентни хора⁸ (ISO 26000:2010; Николов, 2017).

8. *Управление на организацията/Корпоративно управление.* Инициативите, които обединява това направление, са свързани с разработването на стратегии и планове, отразяващи ангажиментите на предприятието към обществото и околната среда; със създаването и поддържането на фирмена култура, която насърчава социалната отговорност/наличие на мениджър или специалист по въпросите на КСО; с поддържането на ефективна комуникация с всички заинтересувани страни; с приемането на социалноотговорни решения и отчитане влиянието на предприятието върху обществото, вкл. отрицателното и др. Активността на една организация в сферата на корпоративната социална отговорност се измерва чрез оценка на резултатите с помощта на корпоративен социален отчет; на степента на възприемане на стандарта ISO 26000 и на Глобалния договор на ООН; на съответствието с международните стандарти и принципи; на наличието и спазването на етичен кодекс (ISO 26000:2010; Николов, 2017; Sarker, 2014; Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011).

От направения преглед се установява, че между изследваните източници има сходство по отношение на направленията на КСО. Това, което различава вижданията на отделните автори, е включването на някои корпоративни социални инициативи в различни направления на социалната отговорност. Някои от авторите например отнасят различни образователни инициативи към „Привличане и развитие на общността“/„Грижа за обществото“, а други⁹ поставят „Знание и образование“ в самостоятелно направление, което включва стипендии за подпомагане на хора в неравностойно положение и предоставяне на инструменти и материали за часовете по практика в училище, както и осигуряване на стажантски програми. Обособява се и отделно направление „Маркетинг, свързан с кауза“¹⁰ – в него се включват различни видове продуктови дарения, което пък от своя страна представлява форма на благотворителност. Всяка организация има своя собствена ценностна система и култура, с които се различава от другите. Ценностните системи могат да си приличат, ако организациите са от една и съща сфера на дейност, но въпреки това всяка от тях е различна и специфична (Arnaudov, Koseska, 2012).

Корпоративната социална отговорност в сферата на мобилните услуги

През последните 20 години информационните и комуникационните технологии (ИКТ) търпят бурно развитие и отбелязват непрекъснат напредък. Те са и основната двигателната сила в развитието и еволюцията на обществото. С

⁸ Посочените дейности са част от направление „Знание и образование“, вж. <https://csr.bg/range/6-definitions>

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

появата на т.нар. информационно общество всеки може да създава, да има достъп и да споделя информация и знания.

Според годишните доклади на Комисията за регулиране на съобщенията (КРС) развитието на телекомуникационните услуги в България следва световните тенденции в сектора, т.е. с бързото развитие на технологиите се наблюдава пренасочване на абонатите от фиксирани към мобилни услуги. Приходите от тези услуги намаляват, макар и с по-ниски темпове.¹¹ По данни на КРС през 2016 г. на телекомуникационния пазар у нас участват 4 мобилни оператора – „Мобилтел“ ЕАД (Мтел), „Теленор България“ ЕАД (Теленор), „БТК“ ЕАД (Виваком) и „Макс Телеком“ ООД (Макс Телеком (табл. 1), като броят им остава без изменение спрямо предходната година¹². Тук са разгледани ангажиментите към корпоративната социална отговорност на три от тях, които представляват „предприятия със значително въздействие върху пазара“, ¹³ т.е. заемат над 25% от пазарния дял в тази сфера.

Таблица 1

Участници на пазара на мобилни услуги за 2016 г.

Мобилни оператори в България	Пазарен дял по брой абонати, %	Пазарен дял по размер на реализирани приходи, %
„Мобилтел“ ЕАД (Мтел)	38,48	38,01
„Теленор България“ ЕАД (Теленор)	33,24	33,22
„БТК“ ЕАД (Виваком)	28,26	28,74

Източник. Годишен доклад на Комисията за регулиране на съобщенията за 2016 г., <http://www.crc.bg/section.php?id=2258&lang=bg>

Съществуват разнообразни подходи за измерване на КСО, един от които е анализ на съдържанието на годишните доклади/публикации от различни проучвания (вж. Giannarakis, Litinas, Theotokas, 2011; Igalens and Gond, 2005; Turker, 2009; Maignan and Ferrell, 2000). Тук обект на изследване са интернет страниците на мобилните оператори, които имат публикувани корпоративни социални инициативи като самостоятелна рубрика „Корпоративна социална отговорност“/ „Социална отговорност“ и публикувани социални инициативи в новини и прес-съобщения. Проучването обхваща периода 2016-2017 г.

Получените резултати показват, че мобилните оператори прилагат КСО и в техните сайтове се съдържат елементи на социална отговорност. Силно

¹¹ По данни на годишните доклади на КРС за 2014, 2015 и 2016 г., www.crc.bg

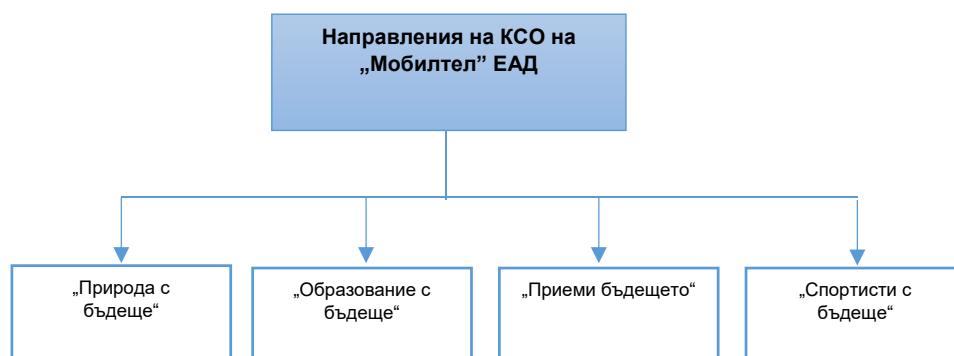
¹² Към март 2018 г. Годишният доклад на КРС за 2017 г. все още не е публикуван.

¹³ „Предприятия със значително въздействие върху пазара“ е предприятие, което самостоятелно или съвместно с други се ползва от позиция, равнозначна на господстваща, т.е. позиция на икономическа сила, позволяваща му да следва поведение до голяма степен независимо от конкуренти, потребители и крайни потребители. Вж. <https://lex.bg/laws/ldoc/2135553187>

впечатление прави различното местоположение на рубриката на интернет-страниците, свързана с КСО. Например при Мтел и Виваком рубриката е с наименование „Социална отговорност“ и се намира при представянето на съответния мобилен оператор, а при Теленор тя е „Корпоративна отговорност“ и е разположена на първа страница на сайта на оператора. Въпреки различното наименование на направленията, към които ги отнасят, осъществяваните от мобилните оператори инициативи по отделни направления на КСО обаче са идентични (вж. фиг. 3, 4 и 5).

Фигура 3

Направления на корпоративната социална отговорност
при „Мобилтел“ ЕАД

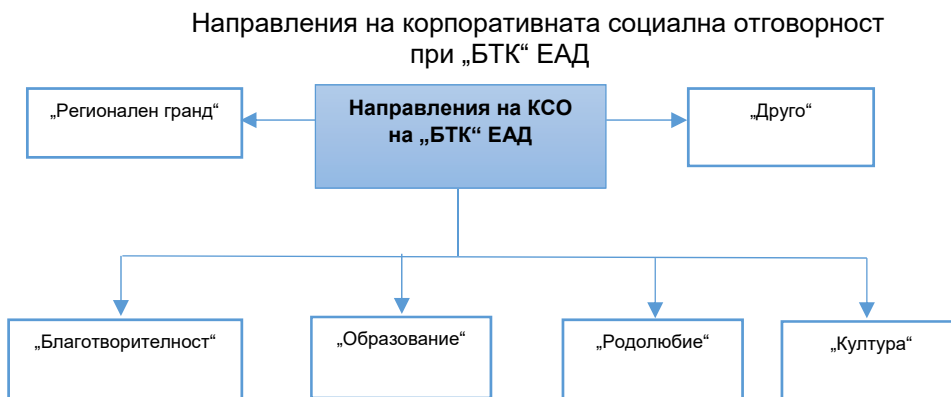

Фигура 4

Направления на корпоративната социална отговорност
при „Теленор България“ ЕАД

Фигура 5

Отчитайки спецификата на пазара на мобилни услуги, по-нататък са изведени основните направления на социалната отговорност, които са обект на нашето изследване.

- Грижа за околната среда – планиране, организиране и провеждане на различни инициативи, насочени към опазване на околната среда: промяна в начина на предоставяне на услугите към клиентите в природосъобразен аспект, в т.ч. рециклиране на мобилни телефони и аксесоари; дейности на организациите, свързани с използването на природни ресурси; отчитане на влиянието на телекомуникационните мрежи върху околната среда.

- Грижа за обществото – инициативи на мобилните оператори, свързани с благотворителност; подкрепа на неправителствени организации; образование (например подпомагане на процеса на обучение в образователни институции с помощта на дигитални класни стаи); осигуряване на стажантски програми и работни позиции, вкл. и на хора в неравностойно положение.

- Грижа за клиента – продукти и услуги, обслужване, защита на здравето и осигуряване на безопасност при потреблението на мобилни услуги; участие в инициативи по повод различни празници; конкурси за деца; участие в културни и образователни мероприятия; изграждане на фронт-офиси; поддържане на корпоративен уебсайт; корпоративна Фейсбук страница; форми за обратна връзка с клиентите и др.

- Грижа за персонала – осигуряване на безопасни условия на труд, развитие и обучение на служителите; стимулиране и мотивиране на работата в екип при изпълнение на основната дейност на операторите; инвестиране в нетрадиционни съвременни форми на обучение и усъвършенстване на работните групи; участие на служителите в различни инициативи с цел подобряване на междуличностните отношения.

Корпоративните социални инициативи на интернет страниците на мобилните оператори са представени в табл. 2.

Таблица 2

Корпоративни социални инициативи на интернет страниците на мобилните оператори в България

Направления и поднаправления на КСО		„Мобилтел“ ЕАД (Мтел)	„Теленор България“ ЕАД (Теленор)	„БТК“ ЕАД (Виваком)
Грижа за околната среда	Програми за икономия на природни ресурси и енергия		•	
	Участие в програми и проекти в областта на екологията	•	•	•
	Рециклиране на мобилни телефони и аксесоари	•	•	•
	Електромагнитно лъчение от телекомуникационни мрежи	•	•	•
Грижа за обществото	Благотворителност	•	•	•
	Доброволен извънреден труд	•		
	Диалог със заинтересуваните страни	•	•	•
	Образование	•	•	•
	Партньорства с неправителствени организации	•	•	•
Грижа за клиента	Телекомуникационни продукти и услуги	•	•	•
	Обслужване		•	
	Защита на здравето и безопасност		•	
	Изграждане на фронт-офис	•	•	•
	Поддържане на корпоративен уебсайт	•	•	•
	Корпоративна Фейсбук страница	•	•	•
	Форми за обратна връзка с клиентите	•	•	•
Грижа за персонала	Безопасни условия на труд	•	•	•
	Грижа за здравето	•	•	•
	Развитие и обучение на персонала	•	•	•
	Развлечения на служителите			•
	Инвестиране в нетрадиционни съвременни форми на обучение и усъвършенстване на работните групи	•	•	•
	Участие на персонала в различни инициативи с цел подобряване на междуличностните отношения	•	•	•
	Мотивиране на служителите	•	•	•
	Грижа за семейството	•		•
	Гъвкави работни програми			•

На базата на направеното проучване в дефинираните от нас направления на КСО на мобилните оператори в България се установява следното:

1. В направление „Грижа за околната среда“ и трите оператора участват в програми и проекти, свързани с опазването на околната среда и съхранение на биоразнообразието в българската природа. Подчертава се отговорната употреба на енергия и други ресурси и материали. И трите оператора предоставят възможност на всеки клиент да се включи в това направление, като използва електронна, а не хартиена фактура.

Безспорно телекомуникационният сектор е един от най-динамично развиващите се сектори на икономиката, което от своя страна води до кратък жизнен цикъл на крайните мобилни устройства и аксесоари. Отговорните компании инициират тяхното рециклиране или обратно изкупуване за тази цел. Мтел, Теленор и Виваком са единодушни относно рециклирането на мобилни телефони, батерии, зарядни, hands-free устройства и всякакви други аксесоари за мобилни телефони, като организират и съдействат при тяхното събиране.

Нормите за електромагнитно лъчение на базовите станции в мобилните мрежи се изпълняват и от трите мобилни оператора, тъй като те са законови изисквания, дефиниращи допустимите нива на такива емисии.

2. Направление „Грижа за обществото“. Според изследване на Славова (2015) най-разпространената форма на корпоративни социални инициативи, осъществявани от фирмите, които оперират на българския пазар, е корпоративната филантропия. Фирмите поемат инициативи да оказват безвъзмездна помощ, предоставяйки ресурси, които могат да помогнат на нуждаещите се групи в обществото. Често тези действия не носят икономическа изгода на фирмата, но могат да повишат имиджа ѝ в обществото (Стоянов, 2017). Това е характерно за всички сектори на икономиката: добивна промишленост; производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива; преработваща промишленост (производство на храни и напитки; на химични продукти; на лекарствени вещества и продукти), вкл. за телекомуникационните компании и за банковия сектор (Славова, 2015).

Като представители на телекомуникационния сектор всички мобилни оператори участват в различни инициативи в тази насока, свързани най-вече с подкрепата на приемната грижа, която дава възможност децата, лишени от грижите на родителите си, да израснат в семейна среда, както и подпомагане на младежи, които при навършване на пълнолетие напускат социалните домове, без да имат подсигурено място за живеене, развити социални и битови умения и завършено образование. Не по-малка е и активността на операторите при подпомагане на малки неправителствени организации.¹⁴ И трите оператора отчитат сериозна активност в подкрепата на различни спортни инициативи в страната.

¹⁴ Интерес в тази насока представлява подкрепата, която Мтел оказва на фондация „Очи на четири лапи“. Тя се изразява не само в подпомагане чрез финансови средства, а и чрез: осигуряване на обучението на първите за България инструктори за кучета-водачи; изграждане на мрежа от приемни семейства за социализация на бъдещи кучета-водачи; откриване на център за рехабилитация на хора със сетивни увреждания с помощта на кучета-водачи; безвъзмездно даряване на повече от 60 кучета-водачи и асистенти.

Обект на особено внимание е поднаправлението „Образование“. И трите оператора инвестират в редица проекти, които имат за цел да се развие потенциалът на младите хора в България. Виваком например участва в създаването на т. нар. академия за родители, подпомагаща родителите, които искат да направят информиран избор за образованието, възпитанието и здравето на своите деца. В подобна инициатива участва и Мтел, която работи за прилагането на целенасочени мерки за преодоляване на „дигиталната пропаст“ и осигуряване на достъп до интернет на всички хора в страната независимо от тяхната възраст, образование и социално положение. Във връзка с това телекомът провежда обученията „Интернет за всички деца“ и „Интернет за всички родители“ с цел безопасна работа с интернет. Теленор въвежда филтър за блокиране на материали в интернет, съдържащи сексуална злоупотреба с деца. Мобилното съдържание е специално обозначено за възрастта, за която е подходящо. На родителите е предоставена възможност да ограничат достъпа до секциите, неподходящи за лица под 18 години, чрез парола, която могат да въведат от телефоните на своите деца.

Подкрепата на образователни институции като детски градини, средни училища и висши учебни заведения е част от корпоративната социална отговорност и на трите оператора, която се изразява в: дарения на различни технологии с учебна цел, изграждане на дигитални класни стаи, компютърни конфигурации и друго ИТ оборудване. Осигуряването на стажантски програми е част от стратегията и на трите телекома, което позволява на учащи се или наскоро завършили висшето си образование стажанти да работят за определен период, като по този начин се подпомага професионалната им ориентация и реализация на пазара на труда.

3. Направление „Грижа за клиента“. Основните му елементи – изграждане на фронт-офиси; поддържане на корпоративен уебсайт; корпоративна Фейсбук страница; форми за обратна връзка с клиентите и др., представляват част от съдържанието на интернет страниците на мобилните оператори.

Поради спецификата на предлаганите продукти и услуги особено внимание се обръща на информираността на операторите относно безопасното използване на мобилни телефони и влиянието на електромагнитните излъчвания върху здравето на човека. Във връзка с това Теленор създава рубрика, в която всеки потребител на мобилни услуги може да получи отговор на следните въпроси: Как действа мобилният телефон? Какво представлява базовата станция? От какво зависи броят и локацията на базовите станции? Вредни ли са електромагнитните вълни за човешкото тяло? Какво включват световните и българските стандарти за безопасно излагане на електромагнитни полета, създавани от мобилни апарати и базови станции? Какви са стандартите в България за монтиране на базови станции? Как може да се провери специфичната степен на поглъщане (SAR) на мобилния телефон?

4. Направление „Грижа за персонала“. Това е едно от основните направления на корпоративната социална отговорност на мобилните оператори,

включващо най-много инициативи в тази насока. Причината е в динамичното развитие на технологиите в телекомуникационния сектор, което налага бързото адаптиране на операторите, един от начините за което е подходящата грижа за служителите.

От проведеното изследване във връзка със социалните инициативи на трите мобилни оператора след поднаправлението „Благотворителност“ от направление „Грижа за обществото“ второто място по активност заема „Грижа за персонала“. То обхваща всички нива на организационната структура на операторите и социалните инициативи в него са от различно естество. Особено внимание са отделя на обучението на служителите, с което се цели разширяване на техните професионални умения и експертиза. Интересна инициатива в тази насока има Мтел, която предлага на своите служители „Библиотека на работното място“, както и изграден учебен център.

Операторите инвестират в нетрадиционни съвременни форми на обучение и усъвършенстване на работните групи, както и в участие на персонала в различни инициативи (например спортни) с цел да се подобрят междуличностните отношения.

На следващо място по значение за операторите е защитата на здравето и осигуряването на безопасност при работа на служителите. Виваком например ежегодно осъществява обучения в тази насока в следните области: за електробезопасност; за оказване на първа долекарска помощ съвместно със служители на БЧК; за работа на височина; учебни евакуации и др. Мтел провежда инициативи като: седмица, посветена на здравето; интранет секция „Докторът съветва“ с полезна информация за здравословен начин на живот, медицински и здравни препоръки; спортновъзстановителен център за служителите на компанията и техните семейства. Теленор и Виваком са сертифицирани по OHSAS 18001:2007 „Системи за управление на здравето и безопасността при работа“.

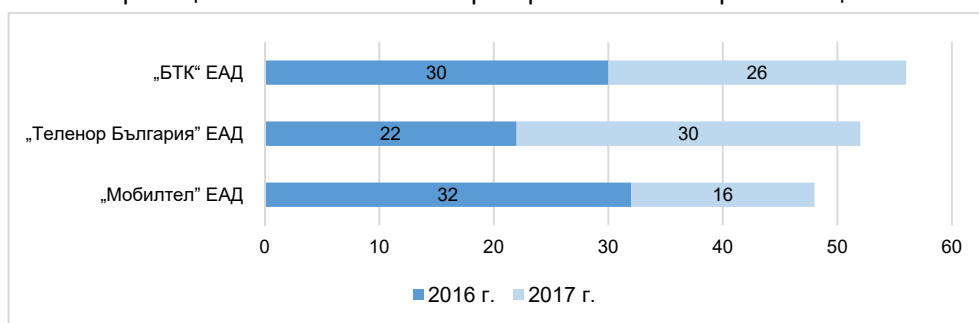
Въвеждането на гъвкави работни програми не е практика на телекомите в България. Изключение прави Виваком, която допуска за своите служители работа от разстояние, непълно работно време и работно време с променливи граници.

Мотивацията на персонала е част от политиката на всеки мобилен оператор, която намира израз в различни форми – освен предоставянето на възможност за израстване в йерархията на организацията, осигуряването на финансови стимули, внедряването на системи за обективна оценка и насърчаването на постиженията се създават условия за участие в различни занимания извън работно време, в културни и социални инициативи, както и широк спектър от социални придобивки.

На фиг. 6, 7, 8 и 9 е представен броят на публикуваните корпоративни социални инициативи по направления на интернет страниците на мобилните оператори в новини и прессъобщения общо и за отделните компании.

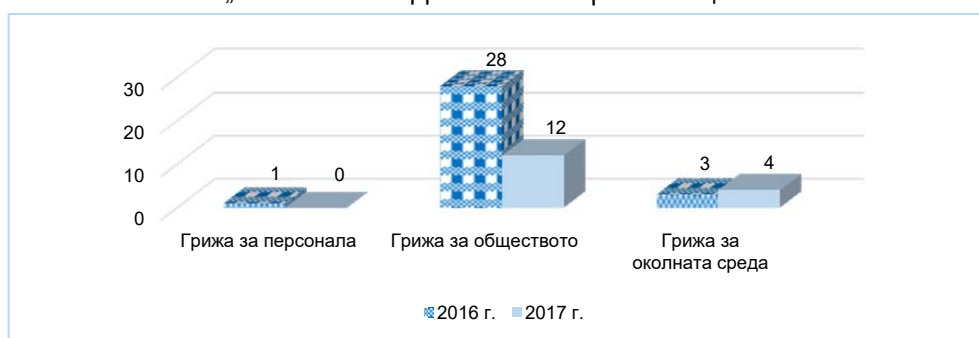
Фигура 6

Брой публикувани корпоративни социални инициативи на интернет страниците на мобилните оператори в новини и прессъобщения

Фигура 7

Брой публикувани инициативи по направления на КСО на „Мобилтел“ ЕАД в новини и прессъобщения

Фигура 8

Брой публикувани инициативи по направления на КСО на „Теленор България“ ЕАД в новини и прессъобщения

Фигура 9

Брой публикувани инициативи по направления на КСО на „БТК“ ЕАД в новини

Важен елемент от цялостната концепция за социалната отговорност на бизнеса е нейното отчитане. За целта предприятията периодично изготвят социални отчети, в които представят структурирана информация за своето влияние върху икономиката, обществото и околната среда. За разлика от финансовите отчети социалните не са строго регламентирани. Това означава, че те могат да имат различна структура и съдържание, което, макар да дава свобода при отчитането, е свързано с определени негативи (Николов, 2014). От изследваните мобилни оператори прави впечатление, че само Теленор публикува на интернет страницата си доклади по корпоративна отговорност.¹⁵ Виваком публикува т. нар. Годишен интегриран доклад, в който се съдържа раздел „Корпоративна социална отговорност“.

*

На базата на направеното проучване се установява, че подобно на много други организации в националната икономиката, КСО представлява неразделна част от организационната стратегия на мобилните оператори в България. Във връзка с това могат да се направят следните основни изводи:

- Най-голяма активност се отчита в направление „Грижа за обществото“, като поднаправлението „Благотворителност“ заема водеща позиция. Това се отнася не само за мобилните оператори, а и за останалите бизнес организации в страната.
- Бизнес организациите, опериращи на българския пазар, са увеличили възможностите си да съдействат не само чрез парични дарения, но и с други (често по-изгодни) корпоративни ресурси – излишни продукти (дарения на продукти), безвъзмездна помощ, дарения на услуги и др. (Славова, 2015).

¹⁵ Към момента на провеждане на изследването (23 март – 3 април 2018 г.) липсват такива за 2015, 2016 и 2017 г.

- Немалка част от благотворителните инициативи представляват партньорства с неправителствени организации.
- Наблюдава се нарастваща активност с включването на персонала от всички нива на организационната структура на мобилните оператори в различни корпоративни социални инициативи.
- Особено внимание се обръща на направлението „Грижа за персонала“, което е едно от водещите за корпоративната социална отговорност за българските мобилните оператори. Инвестирането на средства, свързани с обучението и развитието на служителите, е част от стратегията на представените организации.

Изследването показва, че българските мобилни оператори прилагат КСО. Те участват в доброволни инициативи, предназначени за подпомагане на неправителствени и други организации, които се стремят към по-висока степен на социална отговорност. Най-значимите инициативи на компаниите, в т.ч. и от телекомуникационния сектор, зависят отчасти от ангажмента, оценката и прегледа на предприетите действия, от постигането на набелязаните цели, от използваните ресурси и други аспекти от усилията на организацията, вкл. и в сферата на корпоративната социална отговорност. Увеличават се инициативите на операторите, свързани със създаване/насърчаване на практически ръководства за интегриране на социална отговорност по отношение на цялата организация.

Според нас, за да се установи ефектът от приложението на корпоративната социална отговорност, тя трябва да бъде подложена на непрекъсната оценка.

Използвана литература:

Денева, А., М. Любенова (2015). Корпоративна социална отговорност: Приносът на бизнеса към устойчиво развитие. – В: Социално-икономически анализи. Стопански факултет към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, кн. 1 (7).

Каменов, К. (2007). Власт – поведение и себедоказване на мениджъра. – Диалог, бр. 4, с. 15-24.

Каменов, К. (2015). Основи на управлението. В. Търново: „Фабер“.

Николов, Е. (2014). Глобалната инициатива по отчетност. – Диалог, бр. 4, с. 21-37.

Николов, Е. (2016). Global Reporting Initiative and its implementation in Bulgarian and Ukrainian enterprises. – Економічний вісник Донбасу, бр.4 (46), с. 182-187.

Николов, Е. (2017). Оценка на социалната отговорност на българските производители на велосипеди. – Алманах „Научни изследвания“. СА „Д. А. Ценов“-Свищов, бр.24, с.149-178.

Славова, И. (2015). Корпоративната социална отговорност в България: развитие, ограничения и предизвикателства. – Икономически и социални алтернативи, бр. 2, с. 113-126.

Стоянов, И. (2017). Стратегическо управление на услугите. С.: „Авангард Прима“.

Arnaudov, K., E. Koseska (2012). Business Ethics and Social Responsibility in Tourist Organizations in Terms of Changing Environment. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042812011640>

Balmer, J. M. T., S. M. Powell and S. A. Greyser (2007). Explicating Ethical Corporate Marketing. Insights from the BP Deepwater, Horizon Catastrophe: the Ethical Brand that Exploded and then Imploded. – Journal of Business Ethics 102(1), p.1-14, August 2011, doi: 10.1007/s10551-011-0902-1

Bendixen, M., R. Abratt (2007). Corporate Identity, Ethics and Reputation in Supplier-Buyer Relationships. – Journal of Business Ethics, Springer.

Giannarakis, G., N. Litinas, I. Theotokas (2011). A Delphi Study to Identify Corporate Social Responsibility Indicators: The Case of Greek Telecommunication Sector. – Journal of Sustainable Development, Vol. 4, N 2, doi:10.5539/jsd.v4n2p16 Available at: <https://www.researchgate.net/publication>

Kiriakidou, O., L. J. Millward (2000). Corporate identity: external reality or internal fit? – Corporate Communications: An International Journal, Vol. 5, Issue 1, p. 49-58, <https://doi.org/10.1108/13563280010317587>

Maignan, I., O. C. Ferrell and L. Ferrell (2005). A Stakeholder Model for Implementing Social Responsibility in Marketing. European Journal of Marketing 39(9/10), p. 956-977.

Sarker, H. F (2014). Corporate social responsibility of telecom industries in Bangladesh: Rhetoric vs. Realities. – Social Sciences, 3(6), p. 199-207. Available at: <http://www.sciencepublishinggroup.com/j/ss>, doi: 10.11648/j.ss.20140306.13.

Интернет-източници:

ISO/FDIS 26000, Social responsibility. Available at: <http://www.iso.org/iso/home/standards/iso26000.htm?archive=all>

ISO 26000:2010, <http://www.globalstd.com/pdf/rs-iso26000-2010.pdf>

www.crc.bg

<https://csr.bg/range>

<https://www.vivacom.bg>

<http://www.telenor.bg>

<https://www.mtel.bg>

11.IV.2018 г.

УПРАВЛЕНИЕ НА ОБЩИТЕ И ТРАНСГРАНИЧНИТЕ ОБЩИ РЕСУРСИ ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА НОВАТА ИНСТИТУЦИОНАЛНА ИКОНОМИКА

Представена е проблематиката на теорията за управлението на общите ресурси и са анализирани двата основни подхода, свързани с нея – подходът през теорията на игрите и перспективата на новата институционална икономика, най-често свързвана с работата на Елинон Острьом. Разгледани са основни въпроси, засягащи ефективното управление на общите ресурси, като е направена съпоставка между централизирания и децентрализирания подход. Ефективното интернализиране на външните ефекти е представено като необходимо условие за успешно управление на общите ресурси. Очертаната перспектива за разглеждане на проблема е пренесена в контекста на трансграничните общи ресурси.¹

Ключови думи: Елинон Острьом; нова институционална икономика; общи ресурси; трагедия на общите пасища; дилема на затворника; външни ефекти; управление; транснационални общи ресурси

JEL: P26; P48

Увеличаването и задълбочаването на взаимозависимостта в съвременната система на социално-икономически отношения извежда на преден план редица предизвикателства. В контекста на исторически безпрецедентното нарастване на световното население, както и на динамиката на глобалното производство и потребление, все по-често ставаме свидетели на т.нар. трагедии на общите пасища, при които неефективното управление на общите ресурси води до сериозни екологични и икономически проблеми като замърсяване, деградация на ресурсите и увреждане на екосистеми от ключово значение. Проблематиката на управлението на общите ресурси (common-pool resources – CPRs) добива все по-голяма тежест както в теоретично, така и в практическо отношение, тъй като поражда редица предизвикателства, произлизащи от задълбочаващата се взаимозависимост – такива са въпросите,

* Докторант в СУ „Св. Кл. Охридски“, катедра Икономика, alexandram@feba.uni-sofia.bg

¹ Alexandra Mirchevska. COMMON-POOL RESOURCE MANAGEMENT: A NEW INSTITUTIONAL ECONOMICS PERSPECTIVE. *Summary:* The current paper introduces the theoretical approach of Common-pool resource management (CPRM). The paper summarizes the two dominant theoretical paradigms of CPRM theory – the traditional game-theoretic model, on one hand, and the new institutionalist approach mostly associated with the work of Elinor Ostrom, on the other. Through a theoretical comparison between the centralized and decentralized approaches to CPRM a focus on the main property rights distribution dilemma is provided. The paper provides a description of the role of internalization of externalities in achieving an efficient CPR management regime. The presented framework is transferred to the context of international common-pool resource management. *Keywords:* Elinor Ostrom; common-pool resource management (CPRM); international common-pool resource; new institutional economics; externalities; prisoner's dilemma; governance.

засягащи координацията и сътрудничеството между ползвателите на ресурса, както и възможностите за поддържане на ефективни механизми на управление.

Съсредоточена предимно върху проблематиката на локалното ниво, теорията на управлението на общите ресурси сравнително отскоро започва да се отваря към перспективата за управление на международните и глобалните общи ресурси. Във връзка с това нашето изследване се стреми да очертае и основните характеристики на този аспект на теорията, отчитайки тенденцията към задълбочаване и разширяване на научните изследвания в областта на управлението на трансграничните общи ресурси.

Управление на общите ресурси

С разширяването на обхвата на взаимозависимостта в условията на глобализация се свят необходимостта от устойчиво развитие на икономиките от популярна концепция се превръща в осъзнат генерален проблем както в теоретично, така и в практическо отношение. Особен случай на взаимозависимост между субектите на икономическия процес представлява управлението на общите ресурси (УОР). Поради специфичните характеристики на общите ресурси – по-големи или по-малки пречки (или невъзможност) за установяване на ясно дефинирани имуществени права, проблема на „пътника без билет“ и др., изграждането на устойчив модел за използване на ресурса с основание се разглежда като въпрос с повишена трудност. Същевременно осъзнаването на взаимозависимостта между различните компоненти на природната и социалната система прави наложително разрешаването на проблема за устойчивото управление на общите ресурси. В този смисъл УОР играе ключова роля в изследването на взаимозависимостта на локално, регионално и глобално ниво.

За основоположник на теорията за управлението на общите ресурси² се смята Гарет Хардин, който въвежда в терминологията ключовото понятие „трагедия на общите [пасища]“ (Hardin, 1968). Представената от него основа за разглеждане на системата за управление на общите ресурси дълго време играе централна роля в доминиращата теоретична рамка за изследване на тези процеси.³ По същество Хардин излага концепция, която се базира на теорията на рационалния избор. Той постулира, че рационалното поведение на използващите общите ресурси индивиди, което диктува изборите им, неизбежно ще доведе до т.нар. трагедия на общите [ресурси]⁴ (Hardin, 1968). Авторът излага

² Класификацията на общите ресурси е ориентирана предимно около въпроса за съществуването и разпределянето на имуществените права, като отделните автори поставят различни акценти. В този контекст възникват класификации на общите ресурси (вж. Berkes, Feeny, McCay, Acheson, 1989; Appell, 1993; Faysse, 2002).

³ Преди това специфичната за УОР гледна точка, станала популярна благодарение на разработката на Хардин, е била изследвана от Х. С. Гордън (вж. Gordon, 1954).

⁴ Представата за „трагичност“, залегнала във въведеното от Хардин понятие „трагедия на общите“, авторът възприема в смисъла, който му придава философът Уайтхед: „Трагедията не се състои в

концепцията за рационален избор в условията на ползването на общи пасища, при която всеки притежател на добитък избира да максимизира броя на собствените си животни, пасящи на общото пасище, тъй като ползата от продажбата на още една глава добитък отива изцяло за него, а разходите от щетата, породена от амортизацията на пасището, се разпределят между всичките му ползватели. В този смисъл представеният от Хардин пример показва, че при равни други условия рационалното поведение на всеки собственик на добитък е да добавя по още една глава добитък, докато не се изравнят пределният разход за отглеждането с пределния приход от продажбата на едно животно.

От контекста на представената от Хардин концепция се извежда като ключов по отношение на употребата на общите ресурси т.нар. проблем на „пътника без билет“ (free-rider problem). Ричард Фейз го нарича „проблемът „1/n“, при който в група от n агенти всеки понася $1/n$ -та от маржиналния негативен външен ефект, породен от действие или бездействие, докато се възползва напълно от печалбите от действието/бездействието. По същия начин влагането на усилия в създаването на положителен външен ефект носи на агента само $1/n$ -та от ползите от действието/бездействието му, а същевременно той заплаща пълната цена на това действие/бездействие (Fayse, 2002).

Метафората „трагедия на общите [пасища]“ се налага като нарицателно понятие, но доминиращата аналитична рамка на управлението на общите ресурси се развива и навлиза в икономическата теория през теорията на игрите. Редица автори, сред които са Р. Дауес (1974), Дж. Едни (1978; 1979), К. Хасегава (1989), Р. Кас (1978), интерпретират „трагедията на общите [пасища]“ най-вече като своеобразна дилема на затворника. По същество тя се представя като некооперативна игра между двама или повече играчи, чиито доминантни стратегии се определят от разпределянето на негативния външен ефект между всички и максимизирането на пределната печалба от добавянето на още една единица производствен фактор (Hasegawa, 1989). Постигането на равновесие на Наш в условията на дилемата на общите ресурси следва принципа на дилемата на затворника за липса на общо подобряване на резултатите вследствие на прилагането на стратегиите, т.е. разпределянето на общи ресурси често води до Парето-влошаване. В зависимост от мащабите на дилемата и възможните стратегии за поведение Парето-влошаването може да варира от влошаване на състоянието на експлоатирания ресурс до пълното му изчерпване, както и до цялостно влошаване на състоянието и дори застрашаване на обвързани в система с експлоатирания ресурс странични фактори. Тези негативни ефекти се определят като пазарни провали (Welker, 2012).

В продължение на две десетилетия управлението на общите ресурси се изследва доминиращо през модела на дилемата на общите пасища и тео-

нещастие. Тя е залегнала в безмилостната тежест на функционирането на нещата“ (Hardin, 1968). В икономическата теория понятието „трагедия“ не се обвързва с първоначалната концепция, която Хардин представя, а с липсата на Парето-ефективност в условията на рационалното поведение за използване на общия ресурс.

рията на игрите. Този модел има предимства – компонентите му могат да бъдат лесно дефинирани в различни ситуации, той е последователен и логичен, но среща и критика, най-вече във връзка с предполагаемата пълна рационалност на използващите ресурса (Burke, 2001), както и по отношение на липсата на институционален подход отдолу-нагоре в анализа (Ostrom, 1990). Някои автори предлагат „трагедията на общите [пасища]“ да не бъде разглеждана винаги като затворническа дилема, а в зависимост от обстоятелствата да се представя и чрез други игрови модели, например „tit-for-tat“ или „chicken game“⁵ (вж. Faysse, 2002; Taylor, 1987; Ostrom, 1990).

Повратна точка в развитието на теорията и практиката на управлението на общите ресурси е издадената през 1990 г. монография на проф. Елиноор Острьом „*Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*“, която оспорва основната хипотеза на „трагедията на общите [пасища]“. С добилата огромна популярност фраза „трагедията не е трагедия“ (Ostrom, 1990), авторът подчертава базовото си твърдение, че на локално ниво има огромно множество примери за повече или по-малко успешно управление на общи ресурси. Тя възразява на разбирането на Хардин, че свръхнаселението ще доведе до трагедии на общите ресурси, задавайки въпроса: „Как може хората да са успели в продължение на хиляди години да ги управляват?“.

Острьом не отхвърля теоретичните постановки на Хардин и на теорията на игрите, но ограничава приложното им поле до аналитични инструменти за изследване на екстремните крайности на управлението на общите ресурси – „специални модели, които оползотворяват крайните предпоставки, а не общата теория“ (Ostrom, 1990, р. 183). Оттук ясно може да бъде отличен ключовият елемент на въведената от нея теоретична рамка за анализ на управлението на общите ресурси, а именно отхвърлянето на холистичния подход на дилемата на общите ресурси. Ефективните решения според Острьом не са еднакви и повтарящи се, а напротив – те са частни за всеки отделен случай. По този начин тя опровергава разбирането за т.нар. проблем на панацеята (Ostrom, 1990, р. 15). Сравнително високата степен на склонност към проявяване на релативизъм по отношение на разглежданите обекти води до паралел с основната методологическа характеристика на т.нар. стар институционализъм. Невъзможността да се определи един универсален набор от правила за управление на общ ресурс, а също и непредвидимостта, свързана с възникването на усложнения, диктуват необходимостта от режим на изграждане на устойчива система за управление на общите ресурси по метода „проба-грешка“ (Ostrom, 1990).

Изхождайки от перспективата на теорията на колективния избор, проф. Острьом разглежда успешното управление на общите ресурси като инициатива

⁵ Стратегията „tit-for-tat“ се основава на реципрочността в поведението, което възприемат играчите, и в зависимост от него може да бъде както кооперативна, така и некооперативна. Моделът „chicken game“ представлява игра, при която и двамата играчи, рискувайки да получат най-неблагоприятния изход, се стремят към най-благоприятния, като поемат последиците от липсата на постъпки за контролиране на риска в ситуацията.

отдолу-нагоре, която може да бъде определена като социална еволюция. Докато според Хардин различните форми на частна и държавна собственост са единствените възможни за ефективното преодоляване на дилемата на общите ресурси, то Елинон Острьом (Ostrom, 1990; 1999; 2012), а също и други автори, които развиват концепцията за управление на общите ресурси, основаващо се на малки локални общности (Eggertsson, 1993; 2010; Pennington, 2012), представят като фундаментален елемент за ефективно управление на общ ресурс общностните имуществени права. Общностната перцепция на проф. Острьом е приложима единствено към по-малки и ясно дефинирани социални групи. Ключови за успешното въвеждане на ефективен режим за управление на общите ресурси са ясните (локални) граници на ресурса и възможността за ограничаване на включването на нови участници (Ostrom, 1990). От не по-малко значение за утвърждаването на режима са също и стимулите на индивидите, провокирани от общия им интерес, както и ограничаването на проблема на „пътника без билет“ не само посредством формални институции на мониторинг и контрол, но и чрез неформални институции като доверие и взаимни общностни норми за поведение.

Работата на Елинон Острьом допринася за развитието на икономическата теория чрез представянето на концепцията за еволюцията на икономически ефективни и устойчиви институционални режими за управление на локални общи ресурси. Основаващи се на практическите наблюдения върху вътрешната динамика на малките общности, изведените от нея заключения дават обосновано опровержение на доминиращото дотогава схващане за „трагедията на общите [пасища]“ и представят алтернативен на дилемата на общите ресурси подход за анализ на практически ситуации.

Приносът на проф. Острьом не се ограничава до теоретичната еволюция на разбирането за управлението на общите ресурси. Разработените от нея методически стъпки за изграждане на успешен модел се превръщат в теоретичен фундамент на различни практически програми за управление на природни ресурси, базирано на местните общности (Community-Based Natural Resource Management, CBNRM⁶). Тези програми се позовават на осемте принципа за дизайн на устойчиви във времето институции за управление на общите ресурси, разработени от Е. Острьом: ясно обособени граници; съгласуваност между правилата за разпределение и снабдяване (осигуряване, добиване) на ресурса с местните условия; колективен избор на операционалните правила; мониторинг; степенувани санкции; механизми за разрешаване на спорове; признаване на правото на свободна организация (носителите на централната власт да признават локалните сдружения и организации на ползващите общите ресурси). Осмият принцип на Острьом се отнася до общите ресурси, представля-

⁶ Различни автори разглеждат влиянието на първоначално разработената от Елинон Острьом теория за управление на общите ресурси от гледна точка на практическото приложение при различни обстоятелства. Изследователите продължават да оценяват правилния баланс между теория и практика, отчитайки взаимното въздействие между тях (вж. Saunders, 2014; Nelson & Agrawal, 2008).

ваши част от по-големи системи, като в този случай тя представя концепцията за нуждата от обвързани инициативи (nested enterprises), при които в рамките на по-голям обхват на общия ресурс той да се управлява от самите малки общности.

Нова институционална икономика на общите ресурси

Ограничаването на проблема на „пътника без билет“ и установяването на модел на управление на общия ресурс се характеризира с дълбока обвързаност с институциите.⁷ В това отношение парадигмата на новата институционална икономика – НИИ (вж. Седларски, 2013) се оказва изключително полезна за концептуалното развитие на управлението на общите ресурси. Във връзка с това по-нататък са открити ключовите релевантни направления на НИИ и е очертана специфичната им позиция в общата рамка на изследване на управлението на общите ресурси. Ключовият елемент в анализа е представената перспектива към използването на общите ресурси във връзка с ограничената рационалност. Теоретичният фокус е също и върху транзакционните разходи и имуществените права, институционалната промяна, както и върху ролята на държавата.

Ефективно управление на общите ресурси: централизиран или децентрализиран подход; общите ресурси – публична или частна собственост

Особеният спектър на имуществени права, обвързани с общите ресурси, е първопричина за ключовата специфика на управлението на общите ресурси. Последните могат да бъдат както с напълно свободен достъп (т.е. не се установяват имуществени права върху самия ресурс, а само върху ползите от него), така и предмет на имуществени права – в този случай възниква затруднение при дефинирането и разпределението на имуществените права (Fayssse, 2002). В рамките на перспективата на дилемата на общите ресурси въпросите, свързани с разпределението на правата на собственост при използване на общ ресурс, с начините за преразпределението им и правомощията за контрол, се разглеждат предимно през паралела частна – публична собственост.

Отхвърляйки възможността за саморегулация на индивида и позовавайки се на принципа за двойната връзка (double bind) на антрополога Грегори Бейтсън, Хардин застъпва тезата, че без да бъдат обект на ясно дефинирани имуществени права, общите ресурси неминуемо стават жертва на прекомерна експлоатация и възползване от облагите без поемане на негативите (free-riding) (Hardin, 1968). В този смисъл той очертава като възможни стратегии за преодоляване на „трагедията на общите [пасища]“ или приватизацията, или удържавяването на общите ресурси.

Привържениците на *централизирания подход* поддържат твърдението, че държавата („Левиатан“) е необходимото решение за предизвикателствата на различните проявления на дилемата на общите ресурси (Ophuls, 1973). Национализирането на общия ресурс преодолява един от основните дефекти

⁷ Под институции тук се визира контекстът, влаган от Дъглас Норт (North, 1990).

на приватизацията – повишаването на транзакционните разходи за постигане на оптимално оползотворяване на ресурса вследствие на неравномерно разпределение на ползите от него. Същевременно превръщането на общия ресурс в държавна собственост до голяма степен стимулира увеличаването на „пътниците без билет“. Национализацията на общите ресурси е най-широкоразпространеният режим на имуществени права и представлява класически top-down режим на публична собственост върху ресурса. Държавните или местните органи на властта носят институционалното правомощие за разпореждане с имуществените права – те създават режимите за отдаване, разпределение и ползване на общия ресурс. Някои автори като Франц Уирл разглеждат и възможностите на държавата да реагира адекватно по отношение на разрешаването на „трагедията на общите ресурси“ и коректното разпределение на тежестта при интернализация на негативните външни ефекти (Wirl, 1996).

Основната критика към централизирания режим на управление на общия ресурс е, че вероятността централната власт да няма пълна информация относно капацитета на ресурса и/или за действията на тези, които го ползват, е твърде голяма. В такъв контекст създаването на режим за ползване на общия ресурс крие по-голям риск от неправилно разпределение на правата за ползване и често – от формиране на неефективна система за интернализирание на външните ефекти. В отделни случаи национализирането на общи ресурси може да доведе и до „трагедия на общите пасища“. Пример за това е национализацията на пасища и горски масиви в някои африкански държави, вследствие на която се променят традиционните общностни обичаи за животновъдство и използване на горите. В резултат традиционните механизми за мониторинг и контрол са унищожени, държавите не съумяват да установят нови и ефективни правила и състоянието на общите пасища започва да се влошава поради настъпилата прекалена нерегламентирана експлоатация (Sharma, 2001). Описаните неефективни нововъведени режими на управление на общите ресурси са точно обратни на хипотезата на Елинор Острьом, че когато са налице ефективни локални институции, трябва да се избягва участието на държавата (Ostrom, 1990).

В другия край на спектъра на имуществените права е разпределението на правото на собственост между участниците чрез приватизацията на общия ресурс. Привържениците на приватизацията твърдят, че при наличие на единна законова база, която да пази частната собственост, частната собственост е икономически по-ефективен начин за управление на общите ресурси в сравнение с публичната (вж. Simmons, Smith Jr., Georgia, 1996). Пълната приватизация обаче не се смята за винаги ефективен начин за разпределяне на ресурса, особено с оглед на зависимостта на естествените общи ресурси от външни фактори. Влиянието на подобни фактори е особено осезаемо при природните общи ресурси, при които зависимостта от природните явления и цикли може да доведе до неефективно разпределение на ползите от ресурса и до увеличаване на транзакционните разходи до постигането на равновесие.

Представянето на приватизацията и на национализацията като единствени възможни варианти за преодоляване на потенциалната „трагедия на общите ресурси“ обаче е обект на критика. Според Berkes, Feeny, et al. (1989) например конвенционалното разчитане единствено на тези два подхода е прекалено оптимистично/лекомислено, защото по определение общите ресурси са такива, при които изключването е трудно и приватизацията невинаги е изпълнима. Авторите подчертават: „Въпреки че разделянето на общия ресурс и предоставянето на индивидуални имуществени права върху него може да увеличи ефективността при някои обстоятелства, при други може да не успее. По същия начин държавният контрол в някои случаи успява [да постигне ефективно управление на ресурса – б.а., А.М.], но примерът с тайландските гори илюстрира потенциала за неговия провал. Ние смятаме, че успешните подходи за разрешаване на дилемата на общите ресурси се състоят в намирането на подходящите връзки между ресурса, технологията за експлоатацията му, режима на имуществените права и по-широкия спектър от институционални условия“ (пак там).

Според Дж. Н. Апел, „ако формата на собственост влияе върху продуктивността и консервацията на даден ресурс, от решаващо значение е, преди да бъде направена оценка на приноса за производителността и устойчивостта, да се определи точно модалността на собствеността, както и у кого се разпределя правото на собственост“ (Appell, 1993, p. 8).

Концептуалното разгръщане на програми за управление на природни ресурси, базирано на местните общности (CBNRM), налага ново възприемане относно режима на имуществените права. Неподкрепящи нито приватизацията, нито одържавяването като универсално решение на дилемата на общия ресурс, теоретичите в тази област, склонни към релативизъм, предлагат установяването на балансиран *ad hoc* режим на разпределяне на имуществените права. Базирането на режима на ползване върху съществуващи общностни имуществени права представлява своеобразно запълване на теоретичния и практическия вакуум между напълно частната и изцяло публичната собственост.

Въвеждането на ефективен режим на имуществени права е ключово по отношение на интернализирането на външните ефекти при възможно най-ниски транзакционни разходи. Преодоляването на патовия ефект на дилемата на общите ресурси до голяма степен се обвързва с имуществените права и теоремата на Роналд Коуз.

Концепцията за външните ефекти е представена за пръв път от Артър Пигу, който проучва неутрализирането на негативните външни ефекти в резултат от намесата на правителството чрез данъчна или парична политика (Pigou, 1920). Сериозното преосмисляне на естеството на външните ефекти и на имуществените права обаче се дължи на труда на Роналд Коуз (Coase, 1960), който разглежда външните ефекти не като последица от едностранни действия, а като взаимовръзка между страните, които ги причиняват, и тези, които са пряко засегнати от тях (вж. Stroup, 2001). Теоремата на Коуз гласи, че външните ефекти (положителни и отрицателни) могат да бъдат „интернализирани“ чрез

осъществяване на размяна на права на собственост. Началното разпределение на благата не е от значение при липса на транзакционни разходи. Тъй като в практическите ситуации транзакционните разходи винаги са повече от 0, ролята на техния размер се превръща в ключово условие за успешното интернализиране на външните ефекти. Разпределението на имуществените права най-често е възпрепятствано от наличието на твърде високи транзакционни разходи. В този смисъл те могат да бъдат разглеждани като основен фактор за успешното или неуспешното приложение на политиките за преодоляване на „трагедията на общите ресурси“.

Традиционно теоремата на Коуз за интернализиране на външните ефекти предполага, че то трябва да бъде извършено по разходно-ефективен (cost-efficient) начин със стремеж към минимизиране на разходите по интернализирането и максимизиране на ползите от него.

Неуспешна интернализация на външни ефекти: казусът с река Читарум

Ефектът от неуспешната интернализация на външните ефекти може да бъде онагледен с примера на р. Читарум в Индонезия, добила популярност като най-замърсената в света.⁸ От доклад на Азиатската банка за развитие става ясно, че основните замърсители на нейните води са текстилните фабрики и местното население. Други стопански организации (кравеферми и земеделски производители) също са генератори на замърсяване, но в значително по-малка и естествено преодолима степен (вж. Asian Development Bank, 2013).⁹ За разлика от столицата Джакарта, където водоснабдяването е приватизирано,¹⁰ имуществените права върху горното течение на р. Читарум са в режим на свободен достъп. Поради високите нива на индустриализация и урбанизация региони като Бандунг, върху които държавната програма за управление на чистотата на реките няма пряк ефект, причиняват изключително сериозни екологични и санитарни негативни външни ефекти за речната вода – проблем, който засяга всички потребители по течението на реката (Pri Hermawan, Kyoichi Kijima, 2009).

Първият основен външен ефект е замърсяването на р. Читарум с тежки метали вследствие на изхвърлянето на непречистени отпадни води от фабрики (вж. Asian Development Bank, 2013). Най-големият дял на замърсяване с промишлени отпадни води имат текстилните фабрики по поречието, чиято дейност

⁸ Проблемът със замърсяването на водите от горното течение на реката придобива широка публичност най-вече след ангажирането на Световната банка и Азиатската банка за развитие по линия на инициативата Economics of Sanitation Initiative към програмата на Световната банка „Water and Sanitation Program“.

⁹ Ефективен модел за интернализиране на външните ефекти е взаимодействието между кравеферми и земеделски производители, при което кравефермите произвеждат тор за оризовите плантации, вместо да изхвърлят отделените от животните екскременти в реката.

¹⁰ Сега в Джакарта тече обратен процес по преминаване на битовото водоснабдяване от частна инициатива в публична услуга (вж.. Court Decision Ends the Privatization of Water in Jakarta, 24 March 2015).

изисква използването на голямо количество вода. Изливането на отпадни води, съдържащи токсични вещества, предизвиква отлагането и проникването на тези вещества и в системата от подпочвени води, поради което вероятността да проникват в кладенците с питейна вода на по-малките населени места по поречието нараства многократно (вж. World's Dirtiest River, Channel 4 Unreported World, 2014).

Разглеждайки проблема със замърсяването с токсични вещества вследствие на изхвърляните директно в коритото на р. Читарум необработени отпадни води, интернализирането на външния ефект може да бъде осъществено чрез изграждане на пречиствателни съоръжения (или подобряване на съществуващите, но неефективни такива) към самите текстилни фабрики. Подобна инвестиция в технология и последващите текущи разходи за нейната експлоатация повишават производствените разходи на предприятията, без по същество да се увеличава производственият им капацитет. Следователно ползите за текстилните фабрики са по-големи, когато не се налага да инвестират собствени средства в технологии за пречистване на водата. Въпреки наличието на екологично законодателство, засягащо индустриалното замърсяване, вероятно поради неефективно правоприлагане или по-голяма изгода от заплащане на предвидените санкции множество фабрики по поречието на р. Читарум нямат мотив да влагат средства в интернализирането на този външен ефект (вж. Asian Development Bank, 2013). Възможен стимул за производителите биха могли да създадат ефективните административни механизми и подпомагането със субсидии от страна на местната и централната власт (или международни организации), или поставянето на изисквания за социално и екологично отговорни производствени практики от страна на купувачите (често големи мултинационални компании в областта на облеклото и модата). До този момент направените постъпки по тези две направления не са довели до променящи статуквото резултати. Така последиците от външния ефект се поемат от местното население, което използва водите на р. Читарум както за битови нужди, така и за стопански дейности (риболов, напояване).

Вторият негативен външен ефект, който според доклада на Азиатската банка за развитие от 2013 г. причинява над 60% от замърсяването на водите на р. Читарум, е многократното превишаване на допустимото количество колиформи и други болестотворни микроорганизми в реката, възникнало вследствие на липсата на система за управление на битови отпадни води в огромната част от населените места, разположени по поречието на горното ѝ течение. Повърхностните води на р. Читарум играят ролята както на основен източник на вода за битови нужди на местното население, така и на естествена канализация. Поради силната замърсеност рутинна практика на домакинствата е да преваряват водата преди употреба, но въпреки че разходите за това са сравнително ниски и че на индивидуално, общностно и регионално ниво съществуват технологични решения, които се смятат за ефективни начини за преодоляване на този негативен външен ефект, в по-общ аспект проблемът с дотогава до замър-

сена вода остава нерешен (Asian Development Bank, 2013). Следвайки постановката на Елиноор Острьом, че малките общности са най-подходящата среда за развитие на устойчиви практики за управление на общите ресурси (Ostrom, 1990), като високоефективни решения на проблема се разглеждат локалните или индивидуалните системи за третиране на битовите отпадни води (Asian Development Bank, 2013). Въпреки това обаче в района не се стимулират в достатъчна степен местните инициативи отгоре-надолу в тази област.

Най-сериозните пречки за въвеждането на по-ефективни мерки за интернализирането на външния ефект са три. Първата бариера е свързана с първоначалната инвестиция в технология за управление на отпадни води. С оглед на социоикономическия профил на местното население в района на горното течение на р. Читарум може основателно да се предположи, че това осуетява възможността за предприемане на ефективни мерки за справяне с проблема. Второ, местните жители доста по-трудно биха могли да направят рационален избор относно интернализирането на отрицателните външни ефекти от изхвърлянето на отпадната вода, тъй като има голяма вероятност информацията за възможните решения и потенциалните източници на финансиране да е непълна. Не на последно място, трябва да се отбележи и влиянието на колективното действие (Ostrom, 1990) и на проблема на „пътника без билет“ – жителите на населените места по бреговете на горното течение на р. Читарум нямат стимул да инвестират в система на управление на отпадните води, при положение че останалите населени места и фабриките продължават да действат, както досега.

Представената комбинация от стратегии за поведение на ползващите водите на р. Читарум поражда патова ситуация, в условията на която негативните ефекти върху околната среда и човешкото здраве стават все по-големи. Резултати като унищожаване на биоразнообразието в реката и увеличаващите се здравословни проблеми на населението вследствие на замърсената вода се вписват напълно в определението за „трагедия на общите ресурси“. Усилията за преодоляване на негативните последствия намират израз в програмата за управление на басейна на р. Читарум, а отношение по въпроса взимат много и различни социални организации (вж. Asian Development Bank, 2016).

Управлението на общите ресурси зависи от стимулите, формиращи поведението на индивидите. В условията на конкуренция и неограничен достъп на п играчи до ресурса рационалната преценка диктува необходимостта всеки от тях да предприеме стратегия за максимизиране на печалбата от ресурса в настоящето, дори и това поведение да води до драстично намаляване на обема или до пълното изчерпване на ресурса в бъдеще. Изборът на такава некооперативна доминантна стратегия при вземането на темпорално решение за експлоатация на даден общ ресурс е проявление на чистата логика на дилемата на затворника. Всеки играч си мисли, че ако той не вземе максимално възможното количество днес, ще го вземе някой друг. Тогава и ресурсът няма да

бъде опазен, и той няма да е постигнал максималния резултат. При пълна рационалност стимулите на играчите са противоположни на тези за консервация.

В условията на ограничена рационалност формирането на стимулите се разглежда от по-различна перспектива. Ключови наблюдения на проф. Острьом са, че мотивите на участниците не зависят единствено от краткосрочната рационалност на дилемата на затворника, а от два други фактора: дисконтовия процент и институциите (неформални) (Ostrom, 1990). Всъщност доминиращата рационална преценка за съхранение и поддържане на общия ресурс произлиза от равнището на скотиране/дисконтовия процент на използващия ресурса спрямо стойността му във времето (Ostrom, 1990, p. 37). Това наблюдение потвърждава хипотезата, че в условията на несигурност и непълна информация рационалното поведение се видоизменя в кооперативна игра. В този смисъл колективната мотивация за дългосрочно потребление на общия ресурс създава стимули за консервация, които са предпоставка за възникването на съответните институционални механизми за изграждане на модел на устойчиво управление на общия ресурс.

Връзката между стимулите и институциите в контекста на управлението на общите ресурси може да бъде разглеждана обобщено по линията на взаимната еволюционна зависимост между двете понятия. Традиционното схващане за институциите е, че те са екзогенни на субектите на икономическия процес – гледна точка, представена от наивния модел (naive model) на Т. Егертсон (Eggertsson, 1990). Моделът предполага, че институциите се формират независимо от стимулите на актьорите, т.е. влияят върху поведението им, но не са плод на тяхната индивидуална или колективна общественно-икономическа еволюция. В противовес на тази традиционна перцепция, в рамките на парадигмата на новата институционална икономика се представя концепцията за ендегенното формиране на институциите като действие, породено от стимулите за консервация на общите ресурси (Ostrom, 1990; Eggertsson, 1993).

В това отношение един от главните приноси на проф. Острьом и на теоретичното направление за управление на общите природни ресурси посредством общностни нормативни системи е разглеждането на институциите за управление на общите ресурси като ендегенни. Също както Дъглас Норт (North, 1990; 2005), Острьом обръща особено внимание на икономическата функция на неформални институции като доверието, репутацията и социално приемливите нива на консумация, подчертавайки, че в рамките на локалната общност относителната тежест на тези социални категории е значително по-висока, до степен че в определени ситуации може да бъде и определяща поведението на индивида (Ostrom, 1990).

Ограничената рационалност отразява влиянието не само на неформалните институции и когнитивни процеси, но и на непълната информация. В много ситуации на фактическа „трагедия на общите ресурси“ използващите вероятно нямат реална представа за ефекта, който тяхната дейност произвежда. Браян Бърк представя два нагледни примера за непълна информираност на индиви-

дите¹¹ и стига до заключението, че „когато използващите общия ресурс индивиди нямат представа за колективната цена, унищожение [на ресурса – б.а., А.М.] все пак може да възникне. В такъв случай обаче причината [за „трагедията на общите ресурси“ – б.а., А.М.] не е дилема на общите ресурси, а липсата на информираност“ (Burke, 2001).

Управление на трансграничните общи ресурси

Управлението на общите ресурси доскоро е разглеждано предимно от локална гледна точка. С интензификацията на процесите на глобализация и транснационална взаимозависимост обаче в теорията, както и в практическо отношение се налага преосмисляне на аналитичната парадигма и адаптацията ѝ към предизвикателствата на управлението на трансгранични общи ресурси. Във връзка с това, преди да анализираме разликите между локалната и трансграничната перспектива на управлението на общите ресурси, ще представим накратко понятийните различия между международни общи ресурси, глобални общи ресурси и трансгранични общи ресурси.

По същество глобалните общи ресурси като атмосферата, Световния океан, дори Космоса, са ресурси със свободен достъп (non-excluding resources), които по силата на международни договори или основни принципи на международното право принадлежат на цялото човечество (Buck, 1998). Международните общи ресурси, така както ги възприема Съюзът Бък, се характеризират с качеството трансграничност и не са общи ресурси със свободен достъп (excluding resources), но не са задължително и ресурси – обект на конкуренция между тези, които ги използват (пак там).

Условната разграничителна линия между понятията „международни“ и „трансгранични общи ресурси“ се извежда от степента на формална институционална обвързаност на икономическото отношение. Международните общи ресурси, така както се използва терминът от теорията на международните режими и теорията за управлението на общите ресурси, се характеризират с отношенията между две или повече държави, т.е. по принцип са в по-голяма степен обект на формална институционална регулация. Типичен пример са правните режими¹² за използването на водите на международните реки. Същевременно понятието „трансграничен общ ресурс“ не съдържа условието за висока степен на формална институционална регулация, а се фокусира върху качествената характеристика трансграничност (прехвърляне на националните граници). Трансграничните общи ресурси са ресурси, които поради своето

¹¹ Примерите, които Бърк разглежда в своята разработка, са от два коренно различни социални контекста: първият анализира ролята на фаталистичните вярвания при туземните жители, а вторият – последствията от глобализацията и атомизацията по отношение на причинно-следствената връзка при използването на ресурси (вж. Burke, 2001).

¹² Сами по себе си правните режими могат да бъдат интересен предмет на икономически анализ на ефектите от прилагането им по отношение на един или друг общ ресурс, но тук няма да се спираме подробно на този проблем.

географско местоположение или естествени зони за разпространение се споделят между две или повече общности на територията на няколко държави, но не са задължително обект на формална регулация от международен орган или международен режим. По същество качеството трансграничност е присъщо за понятието „международен общ ресурс“, но поради наличието и на други критерии в последното, тук е избран подходът за филтриране на общите ресурси по параметъра „презграничност“.

Основната разлика между локалните и трансграничните общи ресурси е липсата на единна централна власт, под чиято юрисдикция да попадат последните. Тъй като системата на международните отношения функционира в условията на анархия (липса на наднационална властова структура), трансграничните общи ресурси се регулират поотделно от всяка държава, съобразно нейните закони и правила, освен ако държавите не се договорят за друго.

Локалните общи ресурси, които са географски затворени в рамките на една държава и фактически се използват от една и съща общност, отговарят на условията за улеснено създаване на ефективни механизми за изключване (Ostrom, 1990). Пенингтън подчертава ключовото значение на механизмите за изключване за успешното ограничаване на проблема на „пътника без билет“ (Pennington, 2012). Механизмите за ефективно управление на общия ресурс се основават на ясно дефинираните граници на ресурса и на възможността за създаване на общи институции за самоорганизация и самостоятелно управление (вж. Ostrom, Burger et al., 1999; Ostrom, 1990). Разпределянето на ресурси в условията на управление на локални общи ресурси се извършва посредством локални институции, а те често са ендегенни на общността, която се състои от самите ползватели. В този смисъл управлението на общите ресурси в условията на локалната хипотеза е по-лесно в сравнение с управлението на трансграничните общи ресурси главно поради два фактора: по-малкия брой актьори и по-големия времеви период за координация.

Първият фактор предполага по-лесно контролиране на проблема на „пътника без билет“. В комбинация с по-малкия брой ползватели на ресурса по-дългият времеви период за координация е обвързан с естествената еволюция на местните общности, посредством които възникват и ендегенните институционални режими за ефективно разпределение и ползване на общия ресурс. Същото не може да се твърди за транснационалните ресурси. Силно въздействие върху създаването на общи механизми за изключване оказва увеличаването на мащаба (scaling-up problem) (вж. Ostrom, Burger et al., 1999). Създаването на ефективни механизми за изключване изисква единодушно съгласие между участниците за прилагането им (пак там). Управлението на презгранични ресурси налага координация между две или повече общности. С оглед на спецификата на разпространението и начина на ползване на ресурса координацията между повече от една общност се усложнява както заради чисто количествения фактор (повече ползватели – повече предпочитания), така и заради качествения – в зависимост от разположението на общностите около ресурса всяка от тях

развива своя специфична ендегенна система за ефективно ползване, която обаче не съответства непременно на системата за ефективно ползване на другите общности. В допълнение трябва да се отчете и проблемът с липсата на информация за ефектите от дейността на външните за общността актьори, който се задълбочава пропорционално на броя общности, споделящи ресурса.

Предпочитанията на индивидите в полза на дългосрочното използване на ресурса са от основно значение за локалната перспектива. Ключово наблюдение на Елинор Острьом е, че ефективните режими за управление на общите ресурси се основават на устойчиви във времето режими на използване на ресурса, при които ползвателите осъзнават необходимостта от неговото възобновяване с оглед на разпростирането във времето на икономическите ползи от използването му. На базата на това разбиране за консервация и опазване за бъдещо ползване на локално ниво се създава предпоставка за възникване на ефективен режим за управление на ресурса (Ostrom, 1990). При ползването на трансгранични общи възобновяеми ресурси има два фактора, които възпрепятстват установяването на такъв режим на устойчиво потребление. Първият е невъзможността за въвеждане на единен механизъм за предотвратяване на проблема на „пътника без билет“, което от своя страна влияе негативно върху мотивацията на представителите на общностите да съхраняват ресурса (Ostrom, 1990). Вторият фактор е липсата на координация между общностите, т.е. дори и поотделно ползващите ресурса да имат стимул за устойчивото му потребление, липсата на координация помежду им би могла да доведе до неефективен режим на потребление и даже до „трагедия на общия ресурс“.

Пенингтън посочва необходимостта от ясни вътрешни правила за използването на общия ресурс на локално ниво (Pennington, 2012). Във всеки локален контекст действа специфична система от неформални и формални институции, които са обвързани с културната и социалната идентичност на общността. В зависимост от характера на системата от неформални институции по-високата субективна стойност на репутацията и доверието между участниците води и до по-ниско ниво на нарушаване на правилата и по-слабо проявление на проблема „пътник без билет“ (пак там). По отношение на ресурсите с ограничен достъп при локалните ресурси установяването на ефективен режим на имуществени права е в резултат от наличието на единна система от норми и по-дългогодишно взаимодействие за установяване на единни правила по метода „проба – грешка“ (Ostrom, 1990). При ендегенната институционална промяна процесът на възникване на формални институции за управление на общия ресурс е в симбиоза с еволюцията на неформалните институции (вж. Ostrom, Burger et al., 1999).

Формирането на вътрешни за ползвателите правила на ползване и условия за осигуряване на ресурса на трансгранично ниво са качествено различни от местната перспектива. Възможностите за изграждане на единна система от вътрешни правила между две или повече независими една от друга общности, които споделят даден трансграничен общ ресурс, е възможно

да се осъществи единствено в рамките на системата на международните отношения. Въпреки взаимозависимостта между общностите, използващи един и същ общ ресурс, и независимо от качествената промяна в средствата за комуникация координацията между общностите на международно ниво без институционален посредник като държава или международна организация е все още неприложима възможност. Основни причини за това са липсата на пълна информация у общностите и твърде високите транзакционни разходи за постигане на институционален режим. В случая с координацията на общностите при управление на трансгранични общи ресурси ролята на държавата или на международния орган е на инструмент за понижаване на транзакционните разходи.

Следователно възникват предпоставки за оформяне на две системи от вътрешни правила: първата са вътрешните правила за ползване и осигуряване на ресурса, които локалните общности на ползвателите на общия ресурс изграждат, а втората – правилата, създадени в резултат от международната координация. Необходимостта от обособяването на две отделни категории се обуславя от качествената разлика в произхода на правилата – докато локалните имат ендегенен характер (както отбелязва Остриом), то правилата, възникнали вследствие на международна координация на правителствено или неправителствено равнище, са по-често екзогенни за общностите от ползватели на ресурса на локално ниво.

В условията на трансгранични ресурси институционалната еволюция на управлението на общите ресурси (механизми за координация на общностните ползватели, механизми за изключване, предотвратяване на проблема на „пътника без билет“) зависи от посредничеството и от дейността на формален институционален представител (например държавата или международен орган¹³). В немалко случаи в резултат от неспособността на държавите да достигнат до взаимноизгодно споразумение не се формира единна международна рамка за установяване на режим за управление на трансграничния общ ресурс. Такъв пример е регулирането на популациите от съомга в Северния Тихи океан (Yetim, 2002).

Невинаги обаче когато има създадени международни режими и органи за регулация на експлоатацията на трансгранични общи ресурси, се постига устойчивост. Пример за това е мрежата от регионални международни органи, регулиращи използването на популациите на риба тон в Световния океан (Европейска комисия, 2018). Регионалните международни организации за управление на рибарството имат за цел въвеждането на регулаторен режим на управление на рибните запаси, които са обект на международен риболов. В зависимост от характер си те могат да се съсредоточават върху конкретен мигриращ вид като рибата тон или върху всички видове. Такава организация е

¹³ Тук умишлено се абстрахираме от анализ на особената роля в управлението на общите ресурси на международните неправителствени организации и на транснационалните компании.

създадената през 1970 г. Международна комисия за опазване на атлантическия тон (The International Commission for the Conservation of Atlantic Tunas, ICCAT), която е главният орган в рамките на международния режим за управление на общия ресурс. Въпреки действието на режима обаче не е постигнато балансирано възобновяване на общия ресурс, попадащ под неговата регулация, и не са елиминирани негативните външни ефекти. Според официалните данни на ICCAT за 39 години (1970 – 2009 г.) общо популациите от западен атлантически червен тон са намалели със 72%, а от източен атлантически червен тон – с 45%. Поради драстичното свиване в популациите от 2011 г. насам тази риба попада в категорията „застрашен вид“ в Червената книга на Международния съюз за защита на природата, както и в редица правителствени списъци на застрашени животински видове (вж. Международен съюз за защита на природата, 2018). Въпреки че през последните 20 години се провежда активна политика на консервация и възстановяване на популациите на западния атлантически червен тон, невъзможността на международния режим да неутрализира негативните външни ефекти от създаването си преди четири десетилетия досега показва, че изграждането на публични институции за многостепенно управление само по себе си невинаги е решение за постигане на устойчивост.

Позовавайки се на извода на Острьом, че успешните модели на управление на общите ресурси са възникнали отдолу-нагоре, във връзка с трансграничните ресурси се установява, че генерирането на институционална промяна към устойчив модел е затруднено. Причината е, че в своята природа международните отношения са отношения „отгоре-надолу“ и възможността за изграждане на система от обвързани инициативи (nested enterprises) е възпрепятствана както от мащаба, така и от институционалната структура, в рамките на която се вземат решения.

В резултат от представеното сравнение се стига до заключението, че при липса на каквато и да е двустранна или многостранна форма на сътрудничество на регионално и международно (а в някои случаи и глобално) ниво управлението на даден общ ресурс преминава обратно в полето на дилемата на общите ресурси. Традиционната теоретична перспектива предполага, че международното договаряне е водено изцяло от чистата рационална сметка, която твърде често се превръща в некооперативна игра с нулев резултат. Именно в такива условия в управлението на транснационалните общи ресурси намират проявление характеристиките на „трагедия на общите ресурси“.

Фактическата реализация на въвеждането и поддържането на международни институции и режими за управление на някои трансгранични общи ресурси обаче често е затруднено в твърде голяма степен от нерядката липса на стимули у държавите да приемат ефективни норми за управление и контрол върху устойчивото развитие на ресурса на международно ниво. Същевременно поради съществуващите структурни характеристики на международната система въвеждането на функциониращ по принципа на обединените локални инициативи модел за управление на трансгранични общи ресурси е нерационално

решение, тъй като без институционалното посредничество на държавата или на даден международен орган транзакционните разходи са твърде високи.

Опасните последици, които засягат всички участници, наблюдаваната свръхексплоатация и застрашеното възобновяване на множество трансгранични общи ресурси налагат ново преразглеждане на проблематиката в тази област, за да се намери устойчиво решение за подобряване на управлението на общите ресурси.

*

Развитието на теоретичната рамка на управлението на общите ресурси от „трагедията на общите пасища“ на Гарет Хардин, през теорията на игрите, до перспективата на новата институционална икономика формира богата теоретична база за анализ и прогнозиране. Предизвикателствата, свързани с управлението на общите ресурси, както и все по-силното колективно усещане за неотложност правят интерпретацията му като класическа дилема на затворника твърде непродуктивна. В този смисъл локалният колективистичен подход на Елиноор Острьом е подходяща теоретична основа за разработване на практическите направления за разрешаване на проблемите, засягащи лошото управление на общите ресурси.

Същевременно в условията на засилващите се ефекти от глобализацията се увеличава необходимостта от установяването на ефективен модел на управление на трансграничните и глобалните общи ресурси. Усилия за постигане на ефективен режим на управление не липсват, но поради отсъствието на стимули отгоре-надолу и практическата невъзможност за изграждане на институции посредством обединени инициативи отдолу-нагоре използването на трансграничните общи ресурси често се развива по пътя на дилемата на затворника.

Използвана литература:

Седларски, Т. (2013). Нова институционална икономика. С.: УИ „Св. Климент Охридски“.

Европейска комисия (2018). Рибарство, https://ec.europa.eu/fisheries/cfp/international/rfmo_bg

Международен съюз за защита на природата (2018). Червен списък на застрашените видове, <http://www.iucnredlist.org/details/21860/0>

Appell, G. (1993). Hardin's Myth of the Commons: The Tragedy of Conceptual Confusions. Phillips, ME: Social Transformation and Adaptation Research Institute Working Paper 8.

Berkes, F., D. Feeny, B. J. McCay, J. M. Acheson (1989). The Benefits of the Commons. – *Nature*, Vol. 340, p. 91-93.

Buck, S. J. (1998). The Global Commons: An Introduction. Washington D.C.: Island Press.

Burke, B. E. (2001). Hardin Revisited: A Critical Look at Perception and the Logic of the Commons. – *Human Ecology*, Vol.29, p. 449-476.

Cass, R. C., J. J. Edney (1978). The Commons Dilemma: A Simulation Testing the Effects of Resource Visibility and Territorial Division. – *Human Ecology*, Vol. 6, Issue 4, p. 371-386.

Coase, R. (1960). The Problem of Social Cost. – *Journal of Law and Economics*, Vol. 3 Oct 1960, p. 1-44.

Dawes, R. M. (1974). Formal Models of Dilemmas in Social Decision-Making. Human Judgement and Decision Processes Symposium. Northern Illinois University.

Edney, J. J. (1979). The Nuts Game: A Concise Commons Dilemma Analog. – *Environmental Psychology and Nonverbal Behavior* Vol. 3, Issue 4, p. 252-255.

Eggertsson, T. (1990). *Economic Behavior and Institutions: Principles of Neoinstitutional Economics*. Cambridge University Press.

Eggertsson, T. (1993). The Economic Rationale of Communal Resources. Digital Library of the Commons; Indiana University, <http://hdl.handle.net/10535/3999>

Eggertsson, T. (2010). In the woods: darkness at noon or Sunday in the park with Lin? – *Public Choice*, Vol. 143, Issue 3-4, p. 275-282.

Fayssse, R. (2002). Recent results of new institutional economics as a basis for analyzing common pool resources, dlc.dlib.indiana.edu

Gordon, H. S. (1954). The Economics of a Common Pool Resource. The Fishery. – *Journal of Political Economy* Volume 62 (2), p. 124-142.

Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. – *Science*, New Series, Vol. 162, N 3859, p. 1243-1248.

Hasegawa, K. (1989). Commons Dilemma and the "Tragedy of the Commons". – *Journal of Mathematical Sociology*, Vol. 14, Issue 4, p. 247-261.

Holt, C. A., Rutherford, M.B., Peterman, R.M. (2008). International Cooperation among Nation-states of the North Pacific Ocean on the Problem of Competition Among Salmon for a Common Pool of Prey Resources. – *Marine Policy* 32, p. 607-617.

Julian J. Edney, Christopher Harper. (1978). The Commons Dilemma: A Review. – *Environmental Management*, Vol. 2, p. 491-507.

Nelson, F. & Agrawal, A. (2008). Patronage or Participation? Community-based Natural Resource Management Reform in Sub-Saharan Africa. – *Development and Change*, Vol. 39(4), p. 557-585.

North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press.

North, D. C. (2005). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press.

Ophuls, W. (1973). The Return of Leviathan. – *Bulletin of the Atomic Scientists*, p. 50-52.

Ostrom, E., J. Burger, C. B. Field, R. B. Norgaard, D. Policansky (1999). Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges. – *Science magazine* Vol. 284.

Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press.

Ostrom, E. (2012). The Future of the Commons. Beyond Market Failure and Government Regulation. – In: Hayek Memorial Lecture. London: The Institute of Economic Affairs, p. 68-82.

Pennington, M. (2012). Elinor Ostrom, Common-pool Resources and the Classical Liberal Tradition. – In: Hayek Memorial Lecture. London: The Institute of Economic Affairs, p. 21-46.

Pigou, A. (1920). The Economics of Welfare. Palgrave Macmillan.

Pri Hermawan, Kyoichi Kijima (2009). Conflict analysis of Citarum River Basin Pollution in Indonesia: A Drama-Theoretic Model. – Journal of Systems Science and System Engineering, 2009, Vol. 18, Issue 1, p. 16-37.

Price, D. M. (2017). Worse for Wear: Indonesia's Textile Boom, [www.undark.org: https://undark.org/article/indonesia-textiles-citarum-river-pollution/](http://www.undark.org/article/indonesia-textiles-citarum-river-pollution/)

Revkin, A. C. (2008). The (Tuna) Tragedy of the Commons. – The New York Times.

Saunders, F. P. (2014). The promise of common pool resource theory and the reality of commons projects. – International Journal of the Commons, 8(2), p. 636-656, <http://doi.org/10.18352/ijc.477>

Sharma, S. (2001). Managing Environment: A Critique of the "Tragedy of the Commons". – Journal of Human Ecology 12(1), p. 1-9.

Simmons, R. T., F. L. Smith Jr., F. L., P. Georgia (1996). The Tragedy of the Commons Revisited: Politics Vs. Private Property. Washington, DC: Center for Private Conservation, Competitive Enterprise Institute.

Stroup, R., J. Shaw (2001). Ending the Environmental Tragedy of the Commons. – In: Machan, T. R. The Commons: Its Tragedies and Other Follies. Hoover Institution Press, p. 59-88.

Taylor, M. (1987). The Possibility of Cooperation. Cambridge University Press.

Welker, J. (2012). The Tragedy of the Commons as a Market Failure, <http://welkerswkinomics.com/blog/2012/01/11/the-tragedy-of-the-commons-as-a-market-failure/>

Wirl, F. (1996). Can Leviathan Governments Mitigate the Tragedy of the Commons? – Public Choice Magazine, Vol. 8.

Yetim, M. (2002). Governing International Common Pool Resources: the International Watercourses of the Middle East. – Water Policy magazine, Vol. 4.

Asian Development Bank, I. B. (2013). Downstream Impacts of Water Pollution in the Upper Citarum River, West Java, Indonesia.

Asian Development Bank. (2016). River Basin Management Planning in Indonesia: Policy and Practice.

IME (2010). Map of Water Quality Citarum River, <http://citarum.org/citarum-knowledge/pusat-database/data-tabular/kualitas-air.html>

26.I.2018 г.

АКТУАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЛИЧНИТЕ ФИНАНСИ

През последните години не само в световен план, но и в България интересът към личните финанси нараства значително. Във връзка с това наскоро излезе първата българска книга, посветена на тази тема, с автори доц. д-р Даниела Бобева и Джеймс Йоловски.¹ Макар да е предназначена за студенти, съчетаването на добре представена теоретична основа с богато практическо изложение я прави както полезна, така и лесно достъпна до широк кръг читатели. Актуалността на книгата за България е свързана с три основни проблема: ниската финансова грамотност на населението; предоставяната на потребителите фрагментирана и понякога подвеждаща финансова информация и слабото и неефективно използване на финансовите услуги. Изследванията категорично показват, че потребителите нямат основни умения да ползват финансовата информация при вземането на техните решения. Пример в това отношение е много високата склонност към задлъжняване в най-ранна възраст, което може да се обясни именно с липсата на такива умения.

Една от причините, довели и до реформи в регулирането на финансовия сектор в Европейския съюз, насочени към защита на потребителите на финансови услуги, е т.нар. информационна асиметрия. Усложняването на финансовата система повишава финансовата експертиза в сектора, докато информираността на населението все повече изостава. Това поражда необходимостта в европейската правна рамка да се въведат изисквания към доставчиците на финансови услуги за предоставяне на задължителна информация, която да е пълна, ясна, коректна и до голяма степен хармонизирана в държавите-членки на ЕС. Осъзнаването на този проблем, особено след глобалната финансово-икономическа криза, насърчава появата на информационни платформи, медии, публикации и организации, предоставящи съвети на потребителите при взимането на финансови решения.

Колкото и позитивен да е нарастващият интерес към личните финанси, той поражда и някои рискове. Получаването на недостатъчна информация и съвети без изучаване на фундаменталните въпроси, свързани с финансите, би могло да има и подвеждащ характер. Предоставянето на задължителната информация не е достатъчно за вземането на финансови решения, ако не са известни принципите, факторите и механизмите, по които работят личните финанси. Изключително важна е също компетентността и неутралността на финансовите консултанти. Неслучайно раздаването на финансови съвети все повече се превръща в регулирана област в европейската правна рамка на финансовия сектор, като изискванията за финансова правоспособност на финансовите посредници и съветници са все по-сериозни и категорични.

Несъмнено средата, в която се формират и изразходват личните парични средства, се усложнява и става по-рискова. Ето защо е нужна не просто инфор-

¹ Бобева, Д., Дж. Йоловски (2018). Лични финанси: Въведение. С.: Изд. „Джуниър Ачийвмънт България“, 155 с.

мация, а систематизирани знания за начините, по които хората могат успешно да се справят с рисковете. Във връзка с това целта на авторите е да очертаят най-важните и необходими теоретични и практически познания и умения, които трябва да се използват за взимане на разумни финансови решения. Представени са и практически задачи и казуси, свързани с важни събития в живота на човека.

Първата част съдържа задълбочен преглед на теоретичните основи на личните финанси в исторически план, като е подчертано, че отделянето им като самостоятелна научна дисциплина не е безспорно. Според някои учени това е област на изследване без ясно определена теоретична база. Научната общност все още не е единодушна по въпроса дали личните финанси представляват дисциплина вътре в икономиката на потребителите, или могат да бъдат самостоятелна дисциплина, дали са част от общата финансова теория, или могат да се отделят и каква би била теоретична основа. В книгата са обобщени приложимите теории, а личните финанси са разгледани като интердисциплинарна област. В тази сфера се прилагат редица принципи, изведени в други научни дисциплини – икономикс, теория на управлението, социология, психология, но авторите аргументирано обосновават мнението си, че водеща роля има финансовата теория. Личните финанси обхващат най-важните правила и норми, засягащи вземането на решения и управлението на финансовите ресурси на индивида, който е основен обект на изследване.

Анализирани са начините и факторите, свързани с придобиването, развитието и разпределението на финансовите ресурси на отделната личност, за да могат да се удовлетворят текущите и бъдещите ѝ потребности. Авторите стигат до заключението, че факторите, които влияят върху личните финанси, могат да бъдат както индивидуални (специфика на самия потребител), така и външни (демографски и икономически, финансово-икономическа среда – финансови пазари, институционална и регулаторна рамка, и др.).

Посочено е, че при личните финанси трябва да се прилага интердисциплинарен подход при анализа на финансовото поведение на индивидите. Той включва знания за парите, кредита, инвестициите, банковото дело, застраховането, данъците, както и за основните принципи на финансовото управление (риск, печалба, загуба). Авторите подчертават, че теорията за личните финанси допринася да се разбере взаимовръзката между ценности, нагласи, самооценка, от една страна, и спестяването, кредитирането, инвестирането, от друга.

Теоретичен принос е многопластовото дефиниране на личните финанси – в общия смисъл те „...представляват област във финансите, която се занимава с финансовите решения, които индивидите взимат, както и принципите и факторите, определящи тези решения, като се вземат предвид рисковете и бъдещите събития в техния живот.

Много задълбочено и образно е представена спецификата на българската народопсихология и нейното отражение върху навиците в използването на парите, спестяването, инвестирането и отношението към богатството.

Във втората част са разгледани принципите на подготовка и управление на личния бюджет, като е отчетена спецификата на важните житейски събития. Тук неслучайно значително място е отделено на спестяванията – тяхната голяма роля за икономиката, финансовия сектор и личната финансова стабилност. Подробно е изследвана спецификата на различните видове потребителски кредити, като са анализирани факторите и рисковете от задлъжняване, както и начините за получаване на най-изгодни финансови условия на кредити.

Нерядко, обръщайки поглед към близкото си обкръжение, ставаме свидетели на това колко болезнени биха могли да бъдат последиците от безотговорното отношение към личните финанси и погрешните финансови решения, но това, на което рядко се отделя внимание, е колко ползи са пропуснати от неизползването или неефективното използване на нашите пари и на възможностите, които финансовата система предоставя. Ето защо целта на книгата е не само да се идентифицират рисковете пред личните финанси, но и да се оценят ползите от ефективното им управление и да се предложат начини, с чиято помощ взетите решения да доведат до максимизиране на финансовите изгоди.

Важен ракурс в представения труд е анализът на ролята на потребителите на финансови услуги за постигането на финансова устойчивост. Изборът на стабилни и надеждни доставчици на финансови услуги е съществен фактор за насърчаване на конкуренцията на финансовите пазари. Използването на повече услуги разширява финансовото посредничество и насърчава икономическия растеж. Потребителите играят изключително голяма роля за развитието и стабилността на финансовия пазар – за разнообразяването на предлаганите на него продукти, за засилването на конкуренцията и изтласкването от пазара на финансово неустойчивите и некоректни институции.

Хората взимат отговорни финансови решения при кризи и при промени в житейската им ситуация. Как ще се управляват личните финанси, зависи от целите, които се поставят на всеки етап. Затова авторите отделят значително внимание на характера и същността на личните финанси, на рисковете от пре-доверяване на некомпетентни лица при взимането на финансови решения, на последиците от слабата финансова култура.

Заслужава адмирации и авторовото хрумване в началото на книгата да се изложат препоръките за управлението на личните финанси, отправени от четирима бивши министри на финансите – по този начин техният опит в управлението на публичните финанси се пренася по един уникален начин и към личните финанси.

Представената научна разработка запълва сериозна теоретична празнина в литературата, посветена на личните финанси, и има висока практическа стойност. Това е българска книга за личните финанси, отчитаща спецификата на българската финансова система и народопсихология.

Проф. д-р Снежана Башева